

ISSN: 1302-6658
E-ISSN: 2980-003X

YIL: 2024 SAYI: 47

KOSBED

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Kocaeli University Journal of Social Sciences

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

47

2024

HAKEMLİ DERGİ

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

 ULRICHSWEB™
GLOBAL SERIALS DIRECTORY

 SÖBIAD

 asos
Akademik Sosyal Bilimler Dergisi

 Tei
Türk Eğitim İndeksi

 Akademik Dizin
Akademik Türk Dergileri İndeksi

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kocaeli University Journal of Social Sciences

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
sahibi / owner Prof. Dr. F. Burcu ÇAM
bcandan@kocaeli.edu.tr

EDİTÖR EDITOR	Prof. Dr. Ayşe GÜNSEL ayse.gunsel@kocaeli.edu.tr
EDİTÖR YARDIMCILARI VICE EDITORS	Dr. Öğr. Üyesi Merve GERÇEK merve.gercek@kocaeli.edu.tr Dr. Öğr. Üyesi Hande Begüm BUMİN DOYDUK hande.doyduk@kocaeli.edu.tr Dr. Öğr. Üyesi Gamze KAĞAN gamze.kagan@uskudar.edu.tr Arş. Gör. Jale BALKAŞ jale.yasar@kocaeli.edu.tr
YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ	Doç. Dr. Cemkut BADEM cembadem@kocaeli.edu.tr
YAYIN KURULU EDITORIAL BOARD	Prof. Dr. F. Burcu ÇAM (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Hülya GÜNDÜZ ÇEKMECELİOĞLU (Kocaeli Üniv.) Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU (Kocaeli Üniversitesi) Prof. Dr. Suavi AHİPAŞAOĞLU (Beykoz Üniversitesi) Prof. Dr. Thomas GILPATRICK (Portland State University) Prof. Dr. Volkan ÖNGEL (Beykent Üniversitesi) Prof. Dr. Şevket Işıl AKGÜL (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Yasemin BAL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Kapak Tasarımı Sayfa Tasarımı/Mizanpaj	Editör Ekibi
YÖNETİM YERİ	Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 41380 Umuttepe / Kocaeli Telefon: 0 262 303 17 52- Fax: 0 262 303 17 53

ISSN 1302 – 6658 / E-ISSN: 2980-003X

KOÜ Sosyal Bilimler Dergisi, altı ayda bir yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir. TUBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanına (SBVT) kayıtlıdır. Index Copernicus, Ulrichsweb, ASOSIndex, Türk Eğitim İndeksi, Akademik Dizin, Arastirmax ve IAD tarafından taranmaktadır. Dergide yayınlanan yazı ve makaleler, kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu, yazarına / yazarlarına aittir. Derginin elektronik versiyonu, tam metin olarak <https://dergipark.org.tr/kosbed> internet adresi üzerinden erişime açıktır.

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

47

2023

DANIŞMA/HAKEM KURULU
Advisory/Referees Board

Doç. Dr. İhsan YİĞİT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar BOZKURT (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Talip AKPINAR (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Sadık TATLI (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Çolpan KAVUNCU YALDIZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat COŞKUNER (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ceren KARAGÖZOĞLU (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mürvet Ece BÜYÜKÇALIK BÜYÜKÇAĞLAR (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan Bekir KESKİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gökçe ÇATALOLUK (Bilgi Üniversitesi)
Doç. Dr. Cem Güney ÖZVEREN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Özge MEHTAP (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Başak AKAR ÖZER (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cihan Necmi GÜNAL (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Duygu FIRAT (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kadir DELİGÖZ (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sami KARACAN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ejder AYÇİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferhat PEHLİVANOĞLU (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyit KÖSE (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatik OKUR (Bayburt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ERGÜL (Karabük Üniversitesi)

Editörden...

Sosyal bilimler; insanların birbirleriyle nasıl etkileşime girdiği, birbirlerine nasıl davrandığı, bir kültür olarak nasıl geliştiği ve dünyayı nasıl etkilediği gibi konularda toplumları anlamayı sağlayan önemli bir araç olup; sosyal olgular ve değişimler sosyal bilimler aracılığıyla incelenmektedir. Dijitalleşme ve küreselleşmenin damgasını vurduğu bugünün dünyasında, insan yaşamının her boyutunda geri dönüşü olmayan bir değişim gerçekleşmektedir. İşte bu değişimin dinamiklerini anlayabilme noktasında sosyal bilimlerin önemini daha da belirginleştirmek; toplumları ve sosyal yaşamı daha iyi anlamak için yönetim, sosyoloji, ekonomi, psikoloji ve eğitim gibi sosyal bilimlerin farklı yönlerine başvurmak gerekmektedir. İşte bu misyon üzere 1997 yılında kurulan Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED) yılda iki kez yayınlanmaktadır. KOSBED; iktisat, işletme, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler, maliye, çalışma ekonomisi, ekonometri, tarih, felsefe, güzel sanatlar, Türk Dili, İngiliz Dili gibi sosyal bilim dallarında özgün akademik makaleleri yayınlayan hakemli bilimsel bir dergidir.

Dergimiz; üniversitelere, kütüphanelere, enstitülere ve tüm akademik çevrelere hem internet ortamında hem de basılı olmak üzere iki şekilde erişim sağlamaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılar yayınlanmaktadır. Açık erişim politikasını benimsemiş olan Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi bilginin küresel dağıtımına aracılık etmekte olup, Index Copernicus, Ulrichsweb, ASOS, TEİ, Akademik Dizin, ve IAD indekslerinde taranmaktadır. Ayrıca her geçen gün yayın standartlarını geliştiren dergimiz ESCI ve SCOPUS gibi platformlar tarafından indekslenmeyi de hedeflemekte olup, alanında saygın birçok indeks ile gerekli yazışmaları yürütmektedir. Dergimize gönderilecek yazılar sosyal bilimler alanında makale, kişi ve kitap tanıtımı ya da eleştiri alanlarında olmalıdır. Dergimize gönderilen yazılar öncelikle dergi editörleri tarafından dergimiz yazım kuralları, dil ve bilimsel uygunluğu açısından değerlendirilmekte uygun görülen yazılar ilgili iki hakeme gönderilmektedir.

Dergimizde kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Hem yazarların hem de hakemlerin karşılıklı olarak isimleri gizli tutulmaktadır. Hakem raporlarından herhangi birinin sonucu red şeklinde geldiğinde ve diğer hakemden de önemli değişiklik isteği geldiğinde dergi editöryel kurulu makale için red hakkını kullanabilmektedir. Eşitlik halinde ise makale değerlendirilmesi için üçüncü bir hakem belirlenerek nihai karar verilmektedir. Hakem önermeleri ilgili yazar ya da yazarlara gönderilir, istenilen düzeltmeler 1 ay içinde yapılmadığı takdirde editöryel kurul uygun gördüğü takdirde makalenin yayın sürecinden düşürülmesi kararını verebilir. Hakem değerlendirme süreci 1 ay olup, makalenin nihai değerlendirme süreci 4 aydır. Hakem sürecinden olumlu şekilde geçmiş yazılar **editöryel kurulun uygun gördüğü herhangi bir sayıda** yayınlanabilir. Ayrıca dergimize gönderilen dergipark sistemi kapsamında intihal denetimine tabi tutulmaktadır. Makalelerin yayınlanması için intihal oranının kaynakça hariç en fazla % 15 olması gerekmektedir. Tarama sonucu % 15'in üzerinde olan makaleler **RED** edilmektedir.

Dergimizde yayınlanmış / yayınlanacak **makalelerin her türlü sorumluluğu yazar veya yazarlara aittir. Makalelerin telif hakkı ise Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.** Dergimizde makale yayınlayan yazarlar yukarıda bahsedilen ilkeleri kabul etmiş sayılır. Dergimizin 47. Sayısında hakemlik sürecine dahil olarak katkı sağlayan kıymetli akademisyenlere, bilimsel yazılarını bizimle paylaşan bize destek veren değerli yazarlara ve makale değerlendirme sürecinde katkı sağlayan danışma kurulu üyelerine ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi olarak bundan sonraki sayılar içinde sosyal bilimler alanındaki yeni yazarların web sayfasındaki yazım kurallarına ve dergi formatına uygun çalışmalarını bekliyor, 47. sayının tüm ilgili kişi ve kurumlara faydalı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Ayşe GÜNSEL

Kocaeli Üniversitesi
Kocaeli University Journal of Social Sciences
Sosyal Bilimler Dergisi

47

ISSN 1302- 6658

E-ISSN: 2980-003X

Araştırma Makaleleri

Ali Talip AKPINAR Ayhan ER	Dijital Dönüşümün İşgören Performansı Üzerindeki Etkisi / <i>The Effect of Digital Transformation on Employee Performance</i>	1-22
Altan AYAN	Havacılık İşletmeciliğine Yönelik Halkla İlişkiler Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi / <i>Examination of Postgraduate Theses Written on Public Relations in Aviation Management</i>	23-32
Güliz DİNÇ	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Siyasal Partilerin 2024 Yerel Seçim Beyannameleleri / <i>Gender Equality Analysis Of Political Party Manifestos Of The 2024 Local Elections</i>	33-56
Uğur KAYNAKÇIOĞLU	Yirminci Yüzyıl Öncesi Dönemde Avrupa'da Kuvvet Kullanma, Silahlı Çatışma veya Savaş Başlatma Kuramları / <i>Theories of the Use of Force, Initiating Armed Conflict or War in Europe Before the Twentieth Century</i>	57-67
Buket KARAMAN	Anayasa Mahkemesi'nin Norm Denetiminde Metodoloji ve Anayasal Ölçü Normları / <i>The Methodology of Norm Review by the Constitutional Court and Constitutional Benchmark</i>	68-80
Remzi Gürer GERÇEK Ali Talip AKPINAR	Etik Liderliğin Çalışanların İşe Adanmışlık Düzeylerine Etkisi / <i>The Effect of Ethical Leadership on Work Engagement Levels</i>	81-92
Serpil Seda ŞİMŞEK	Ağ Toplumunda Post-Demokratik Gözetim, Millî Kimlik, Vatandaşlık ve Egemenlik İlişkisi / <i>Post-Democratic Surveillance, National Identity, Citizenship and Sovereignty Relationship in Network Society</i>	93-113
İsmail Tamer TOKLU	Genç Tüketicilerin Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutumunun Öncülleri ve Ardıllarının Modellenmesi / <i>Modelling the Antecedents and Consequences of Young Consumers' Attitudes Towards Items That Contain Microplastics</i>	114-132

Ayobolawole Adewale OGUNDIPE Ednan AYVAZ	Kurumlar Vergisi Planlamasının Finansal Performans Üzerindeki Etkisinin Araştırılması: Türkiye'de Borsaya Kote Firmalardan Kanıtlar / Investigating the Impact of Corporate Tax Planning On Financial Performance: Evidence from Listed Firms in Turkey	133-151
Mustafa AKAL	İmalat Sanayii Toplam Dolaylı Arz ve Kâr Fonksiyonlarının Modellemesi ve Tahmini / Modeling and Estimation of Indirect Manufacturing Agregate Supply and Profit Functions	152-171
Ömer Faruk ASLAN	Hava Kirliliğinde Firmaların Etkisi: Marmara Bölgesi Üzerine Bir Araştırma / The Effect of Companies on Air Pollution: A Research on the Marmara Region	172-187

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-02

Yayın Onay Tarihi: 2024-05-23

DOI No: 10.35343/kosbed.1477637

Ali Talip AKPINAR¹

Ayhan ER²

Dijital Dönüşümün İşgören Performansı Üzerindeki Etkisi

The Effect of Digital Transformation on Employee Performance

Özet

İşletmelerde dijital dönüşüm ve işgören performansı önem verilmesi gereken unsurlardandır. Dijital dönüşüm süreci işletmelerin iş modelleri, iş yapma yöntemleri ve iş süreçlerinde önemli bir dönüşüme neden olduğu gibi işgörenlerin görev alanları içinde bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak beceri ve yeteneklerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına olanak sağlamaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisini belirlemektir. Çalışmanın diğer bir amacı da işletmelerin büyüklüklerine göre dijital dönüşüm düzeylerinin farklılık gösterip göstermediklerini tespit etmektir. Anket yöntemi kullanılan araştırmada Kocaeli ilinde faaliyet gösteren işletmelerdeki 104 çalışandan elde edilen veriler SPSS programında analiz edilmiştir. Araştırma bulgularına göre işletmelerin dijital dönüşüm düzeylerinin işgören performansı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır. İşletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri işletme büyüklüklerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Büyük işletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri küçük işletmelerin dijital dönüşüm düzeylerinden daha fazladır. Çalışanlarının performanslarını artırmak isteyen işletmelerin dijital dönüşüme önem vermeleri gereklidir.

Anahtar Kelimeler : Dijital Dönüşüm, Dijital Olgunluk, İşgören Performansı

Jel Kodları : M10, M12, M19

Abstract

Digital transformation and employee performance are among the factors that should be given importance in firms. The digital transformation process not only causes a significant transformation in the business models, business methods and business processes of firms, but also enables employees to use their skills and abilities more effectively by using information and communication technologies. The main purpose of this study is to determine the effect of digital transformation on employee performance. Another aim of the study is to determine whether the digital transformation levels of firms differ depending on their size. Survey data obtained from 104 employees working in firms operating in Kocaeli province were analyzed in the SPSS program. According to research findings, the digital transformation level of firms has a significant and positive effect on employee performance. Digital transformation levels of firms show a statistically significant difference depending on their size. The digital transformation levels of large businesses are higher than small ones. Firms that want to increase the performance of their employees should give importance to digital transformation.

Keywords : Digital Transformation, Digital Maturity, Employee Performance

Jel Codes : M10, M12, M19

¹Ali Talip Akpınar, Kocaeli Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Doç. Dr., atakpinar@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6612-5338

²Ayhan Er, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr., ayhaner0509@gmail.com, ORCID: 0009-0004-0681-0511

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleme ve sağladıkları faydalar bu teknolojilerin hayatın her alanında kullanımına ve yeni bir endüstriyel devrimin gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Örgütler de bu teknolojilerin kullanımı yoluyla etkinlik ve verimliliklerini artırarak rekabetçi olabilmek amacıyla dijital dönüşüm yolculuğuna başlamışlardır. Bu süreç temel iş süreçleri ve bunun bileşenlerinde geniş kapsamlı değişimleri beraberinde getiren modern bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı olarak tanımlanmaktadır (Savić, 2020: 12). Dijital dönüşüm sadece örgütlerde gerçekleşen teknolojik değişimleri ifade etmemekte, buna ek olarak örgüt kültürünü, iş ve yönetim süreçlerini, iş modelini, müşteri ve paydaşlarla etkileşimi ve örgüt stratejisini etkileyen kapsamlı bir dönüşümü ifade etmektedir. Örgütsel unsurlar üzerinde geniş bir etki yaratan bu tür bir dönüşümün çalışanlar üzerinde de etki yaratması kaçınılmazdır.

Dijital dönüşüme ilişkin yazın incelendiğinde odak noktasının dönüşümü gerçekleştirme süreci ve bu süreçte etkili olduğu değerlendirilen unsurlar olduğu, dijital dönüşümün örgütsel unsurlar üzerindeki etkisine ilişkin az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Çalışanların, işletmelerin elindeki önemli kaynaklardan biri olduğu göz önüne alındığında dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisi üzerinde durulması ve anlaşılması gereken bir konudur. Bununla birlikte alan yazınında bu ilişkiyi ele alan sınırlı sayıda görgül araştırma bulunmaktadır. Bu bilimsel boşluğu kapatma çabalarına katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen çalışmanın amacı, dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisini ve işletme büyüklüklerine göre dijital olgunluk seviyesinin değişip değişmediğini belirlemektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde dijital dönüşüm kavramının tanımı, dijital olgunluğun boyutları ile işgören performansı ve dijital dönüşüm çerçevesinde işgören performansını etkileyen unsurlar üzerinde durularak araştırma konusuna ilişkin önemli kavramsal detaylar sunulmuştur.

1.1. Dijital Dönüşüm

Dijital dönüşüm kavramının daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle dijital dönüşüm ile dijitalleşme arasındaki farkların ortaya koyulması önem arz etmektedir. Dijital dönüşüm, teknolojinin kullanımı neticesinde başta iş yapma şekilleri olmak üzere insan hayatının tüm veçhelerinde değişime neden olan itici bir güçtür. Dijital dönüşüm dijital teknolojilerin kullanımı sonucunda gerçekleşen kapsamlı bir değişimi ifade ederken, dijitalleşme bilginin analog yapıdan dijital yapıya dönüşümünü ve bilgi teknolojilerinin kullanımıyla süreçlerin otomatikleştirilmesini ifade etmektedir (Hess vd., 2016: 128). Ayrıca, bu bağlamda "dönüşüm" terimi, örgütlerin yeni teknolojilerle karşılaştıklarında bu teknolojilere uyum sağlamalarını ifade eder ve basit bir değişimle karıştırılmamalıdır. Dijital dönüşüm, örgütsel süreçler ve yapılar üzerinde daha derin ve temel bir değişim anlamına gelmektedir (Singh ve Hess, 2017: 12).

Dijital dönüşüm olgusu alan yazınında geniş bir şekilde yer almasına rağmen yerleşik bir tanımla bulunmamaktadır. Tablo 1'de dijital dönüşüme ilişkin başlıca tanımlar sunulmuştur. Dijital dönüşümün tanımı konusunda araştırmacılar arasında kesin bir fikir birliği bulunmasa da verimlilik, değer yaratma ve daha iyi bir sosyal yaşam için dijital teknolojilerin kapsamlı ve bütünsel bir yaklaşımla örgütlere entegrasyonu, dijital dönüşümün herkesçe kabul edilen özellikleri arasında yer almaktadır.

Tablo 1: Dijital Dönüşüm Tanımları

Yazar	Tanım
Stolterman (2004)	Dijital dönüşüm, dijital teknolojilerin toplumun her alanında uygulanmasıyla gerçekleşen değişimlerdir.
Martin (2008)	Dijital dönüşüm, bilgi ve iletişim teknolojilerinin basit otomasyon uygulamalarından ziyade iş dünyasında, kamu yönetiminde, birey ve toplum yaşamında yeni yetenekler yaratılması amacıyla kullanılmasıdır.
Westerman v.d. (2011)	Dijital dönüşüm, işletmelerin performanslarını veya erişim imkanlarını radikal bir şekilde geliştirmek için teknolojiye istifa etmeleridir.
Liu (2011)	Dijital dönüşüm, dijital teknolojileri ve iş süreçlerini dijital ekonomiye entegre eden örgütsel bir dönüşüm sürecidir.
Fitzgerald v.d. (2014)	Dijital dönüşüm, gelişmiş müşteri deneyimleri, kolaylaştırılmış iş süreçleri veya yeni iş modellerini içeren kapsamlı iyileştirmelerin gerçekleştirilmesi için sosyal medya, mobil teknoloji, analitik veya yerleşik cihazlar gibi yeni dijital teknolojilerin kullanılmasıdır.
Solis (2014)	Dijital dönüşüm, müşteriler ile dijital ortamda gerçekleşen her türlü iletişimin etkinliğini artırmak amacıyla teknoloji ve iş modellerinin yeniden düzenlenmesi veya bunlara yeni yatırımlar yapılmasıdır.
Bondar (2017)	Dijital dönüşüm, tüm ekonomik sektörlerin tutarlı bir ağ oluşturması ve aktörlerin dijital ekonominin yeni koşullarına uyum sağlamasıdır.
Hinings (2018)	Dijital dönüşüm, örgütler, ekosistemler veya endüstriler içindeki oyunun mevcut kurallarını değiştiren, tehdit eden veya tamamlayan yeni aktörler, yapılar, uygulamalar, değerler ve inançlar ortaya çıkaran çeşitli dijital yeniliklerin birleşik etkileridir.

Dijital dönüşümün tanımları göz önüne alındığında, bunun dijital teknolojilerin endüstri ve toplum tarafından benimsenmesi sonucunda örgütlerin yapıları, iş yapma şekilleri, iş modelleri ile müşteri beklentileri ve davranışlarında meydana gelen köklü değişimler olduğu görülmektedir. Bu değişim endüstri dallarındaki rekabet ortamının değişmesine ve bilgi teknolojileri vasıtasıyla daha fazla bilgiye ulaşılmasına olanak sağlamaktadır. Dijital teknolojiler, müşteri davranışlarının değişimi ve endüstrinin bu değişime verdiği tepkiler yoluyla örgüt dışındaki çevrede değişime neden olmakla birlikte (Matzler vd., 2018: 15) işletmelerin dijital teknolojilere uyum sağlaması yoluyla işletme içinde de değişime neden olmaktadır. Bu durum dijital iş stratejisi ve dijital dönüşüm stratejisi yoluyla işletme ile çevresi arasında stratejik uyum sağlanmasını gerekli kılmaktadır (Bhadradwaj vd., 2013:475; Hess vd., 2016: 10). Bu uyum örgütün dijital teknolojileri benimsemesiyle sağlanabilir. Dijital teknolojilerin benimsenmesi yapısal değişimler (örgüt kültürü, işletme yapısı, liderlik, çalışan sorumluluk ve görevleri) ve örgütsel engellerden (değişime direnç ve atalet) etkilenecek işletmenin değer yaratma yöntemlerinde de değişime neden olur. Bu değişim işletme performansında olumlu etkiler yaratacağı gibi güvenlik ve gizlilik konularında olumsuz sonuçlara da neden olabilir (Majchrzak vd., 2016: 1190).

Khan (2019) dijital dönüşümün temel ve sıklıkla karşılaşılan altı özelliğini şu şekilde tanımlamıştır.

Bağlantılı Olma: İşletmelerin, araçların, iletişim ve sosyal etkileşimin birbirine bağlanması ve entegrasyonu dijital dönüşüm nedeniyle büyük ölçüde artmıştır. Nachira vd (2007)'ya göre bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde kişi ve iş araçları arasında sağlanan otomatik bağlantı, yapılandırılmış ortamlarda bilgi ve tecrübelerin paylaşılmasını, makro ve mikro ekonomik kavramların modellenmesini sağlayarak üretkenliğin, sürdürülebilirliğin, kalitenin ve etkinliğin sağlanmasını sağlamaktadır.

Azalan Zaman Gecikmesi ve Bilgi Bolluğu: Dijital teknolojilerin kullanımı, kararların daha kısa sürede alınmasını gerekli kılmış, bilgi paylaşım hızının artmasını sağlamış, yönetimin gerçek zamanlı olarak gerçekleştirilmesini olanaklı hale getirmiş ve etkileşim biçimlerinin artmasını sağlamıştır.

Şeffaflık ve Karmaşıklık Artışı: Dijital teknolojilerin kullanımı, bilgi miktarının artmasıyla birlikte bu bilgiye erişimi de kolaylaştırmıştır. Bolluşan bilginin uygun şekilde düzenlenmemesi kullanımını zorlaştırabilmekte ve bunu ötesinde karmaşaya neden olabilmektedir. Artan örgütsel karmaşıklık örgütsel dönüşümün daha şeffaf bir şekilde yönetilmesini gerektirmektedir (Kakabadse v.d., 2011: 45; Rogers, 2016: 54).

Hiyerarşi ve Kişiler Arası Bariyerlerin Ortadan Kalkması: Dijital dönüşüm sonucunda örgütlerde meydana gelen değişim, hiyerarşik yapıda da değişimlere neden olur (Bounfour, 2016: 102). Westerman vd. (2014) buna bir örnek olarak, "tersine mentörlük programları" kavramını ileri sürmüştür. Bu kavram üst yönetim ve üst düzey yöneticilerin, resmi ve profesyonel engeller ve kurumsal mevkilerden uzaklaşarak genç nesillerden yeni şeyler öğrenmesini ifade etmektedir. Hiekkanen (2015), stratejik uyum olarak isimlendirilen ve örgütün birçok seviyesinde iş ve bilgi teknolojileri arasında uyum sağlanması anlamına gelen bu özelliğin örgüt genelinde performans artışı sağladığını belirtmektedir.

Hızlı Karar Verme ve Kişiler Arası Bütünleşme: Dijitalleşme, örgütün yönetim kurulu tarafından verilen stratejik kararlardan, tüketicilerin satın alma kararlarına kadar tüm karar alma süreçlerinin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak sağlar (Berman ve Marshall, 2014: 13; Chew, 2013: 95). Lui vd.'nin (2011) belirttiği gibi dijital dönüşümle desteklenen yönetim birçok farklı gerilimi de içermektedir. Bu gerilimler özellikle iç ve dış kaynaklar arasında, örgütlerin yapay ve dikey yapıları arasında gerçekleşmekte ve kararların daha kısa sürede verilmesini gerektirmektedir.

İnsanlaştırma Etkisi: Rogers'a (2016) göre dijitalleşme beş temel alan olan müşteriler, rekabet, veri, inovasyon ve değerleri yeniden şekillendirirken, aynı zamanda insanların sanal platformlar ve araçlar aracılığıyla (Tapscott, 1996: 253) daha özgün ve sezgisel bir şekilde, daha kolay etkileşime geçmesini, iletişim kurmasını ve birbirine bağlanmasını sağlamaktadır. İnsan ve makineler birbirlerine bağlanmaya devam ettikçe (Garsombke ve Garsombke, 1989: 352), daha fazla insan robotlar ve otomatik cihazlarla yan yana çalışmakta, insan-robot iş birlikleri daha da derinleşmektedir. Robotlar, çevrelerini görme, hissetme ve diğer şekillerde algılama konusundaki kabiliyetlerini hızlı bir şekilde geliştirmektedir, bu durum robotların gelecekte daha fazla iş üstlenmelerine olanak sağlamaktadır (Westerman vd., 2014: 142). İnsanlar ve bilgisayar arasındaki bağlantı arttıkça, Berman ve Marshall'a göre etkileşimin geleceği hemen hemen herkesin ve her şeyin birbirine bağımlı olduğu bir sistem haline gelerek sembolik bir hal alacaktır (Berman ve Marshall, 2014: 12).

Dijital dönüşüm, işletmelere verimliliklerini ve üretkenliklerini artırma imkanı sunmaktadır (Uhlemann vd., 2017: 115). Bu sayede, işletmeler maliyetlerini azaltarak karlarını artırma fırsatına sahip olmaktadır (Tilson vd., 2010: 753). Dijital dönüşüm seviyesi yüksek işletmelerin daha yüksek verimlilik sağladığı görülmüştür (Raza vd., 2023: 6). Dijital dönüşüm, işe ve iş süreçlerine yönelik verilerin otomatik olarak toplanması, bunların analiz edilerek bilgiye dönüştürülmesi, bilginin kısa sürede ilgili çalışanlara ve karar mercilerine iletilerek kısa sürede doğru karar verilmesine olanak sağlaması suretiyle verimlilik artışına destek olmaktadır. Bu sayede kaynak yönetimi daha etkin olarak gerçekleştirilmekte, bunun bir sonucu olarak iş operasyonlarının maliyeti düşmektedir. Lee vd. (2017) ve Lee vd. (2015) üretim aksaklıklarının dijital teknolojilerin kullanımı yoluyla azaltıldığını belirtmektedirler. Günümüzde üretim ve hizmet süreçlerinin veri aktarımı yapabilen sistem ve cihazlar ile donatılması bu süreçlerin başarısını etkileyen değişkenlerin anlık takibini sağlayarak sorunların kısa sürede tespit ve çözümüne olanak sağlamaktadır.

Watanabe vd. (2018), Hess vd. (2016), Aly (2022) ve Moeuf vd. (2018) tarafından yapılan araştırmalar dijital dönüşümün, inovasyon yoluyla yaratılan değeri ve bunun sonucunda üretkenliği arttığını göstermektedir. Dijital dönüşüm, işletmelerin iş süreçlerinde ve ürün/hizmetlerinde yenilikçi değişiklikler yapmalarını sağlamaktadır. İnovasyon teorisi, bu değişimlerin işgörenlerin performansını artırabileceğini öne sürmektedir. Yenilikçi teknolojilerin kullanımı ve sürekli iyileştirme çabaları, işgörenlerin daha verimli ve etkili olmalarına yardımcı olmaktadır.

Başarılı bir dijital dönüşüm için, örgütlerin teknolojik altyapılarını güçlendirmelerinin yanı sıra, kültürlerinde de köklü değişiklikler yapmaları gerekebilir. İnovasyonu teşvik eden bir kültür oluşturmak, çalışanların dijital becerilerini geliştirmek ve liderlik ekibinin dijital vizyonunun benimsenmesi önem arz etmektedir.

Sonuç olarak işletmelerde dijital dönüşüm; iş modelleri, iş yapma yöntemleri ve iş süreçlerinde önemli bir dönüşüme neden olduğu gibi işgörenlerin görev alanları içinde bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak beceri ve yeteneklerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına olanak sağlamaktadır. Bu durum işletme ve işgören performansını olumlu yönde etkileyebilmektedir.

1.2. Dijital Olgunluk Kavramı

"Olgunluk" terimi, kademeli bir süreç sonucunda elde edilen tam, mükemmel veya optimal hazırlık durumunu ifade eder (Achi vd., 2016: 82). Olgunlaşan sistemlerin karakteri, becerilerin zaman içinde aşamalı olarak gelişmesiyle şekillenir. "Dijital dönüşüm" ve "dijital olgunluk" bazen birbirinin yerine kullanılsa da aralarında bir ayrım vardır. Dijital dönüşüm neticesinde örgütlerin dijital yetenekler kazanarak değişime uğraması dijital olgunluk olarak tanımlanmaktadır (Westerman vd., 2014: 42). Başka bir ifadeyle "dijital olgunluk" kavramı bir örgütün dijital dönüşüm durumunu yansıtmaktadır (Chanas ve Hess, 2016: 27). Bu yaklaşım, yalnızca örgütün görevleri yerine getirmek için teknolojiden ne ölçüde yararlandığını değil, aynı zamanda örgüt yönetiminin dijital dönüşümden ne ölçüde istifade ettiğini de göstermektedir. Dolayısıyla dijital olgunluk hem teknolojik hem de yönetsel yönleriyle bütünsel bir kavramdır. Bir örgütün yüksek düzeyde dijital olgunluğa ulaşması için hem teknolojik hem de yönetsel yönlerinin güçlü ve iyi entegre olması gerekir. Bu durum, rekabet avantajı sağlamak amacıyla dijital altyapı ve teknolojiden nasıl yararlanılabileceğinin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını gerektirir (Chanas ve Hess, 2016: 20).

1.3. Dijital Olgunluk Modeli

Örgütlerin dijital dönüşüm süreçlerini ölçmek ve değerlendirmek için dijital olgunluk modelleri kullanılmaktadır. Bu modeller, şirketlerin dijital dönüşüme uyum sağlama yeteneklerini belirli boyutlar veya kriterler doğrultusunda değerlendirir. Bu kriterler genellikle örgütün teknoloji kullanımı, süreçleri, örgütsel kültürü, yetenekleri ve stratejik hedefleri gibi alanları kapsar. Alan yazınında dijital olgunluk düzeyinin ölçümü amacıyla geliştirilmiş çeşitli model ve ölçekler (Gill ve VanBoskirk, 2016; Westerman vd., 2014; KPMG, 2014...) bulunmaktadır. Türkçe bir dijital olgunluk belirleme aracı geliştirilmek amacıyla İzmir Kalkınma Ajansı (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonucunda oluşturulan modelde dijital olgunluk; strateji, kültür, yönetim, süreçler ve teknoloji olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır.

Strateji boyutu, dijital dönüşümün etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesinde kritik öneme sahiptir, çünkü yönetim kurulu ve yöneticiler tarafından benimsenerek uygulamaya koyulan tutarlı bir strateji geliştirilmeden, dönüşüm hedeflerine ulaşılması mümkün değildir. Ayrıca, dijital dönüşümün strateji boyutu diğer boyutlarını da güçlü bir şekilde etkilemektedir. Dijital dönüşüm stratejisi, dönüşüm süreçlerinin uygulanmasına ayrılan finansal kaynakları, iletişim yöntemlerini, çalışanların dijital dönüşüme hazırlanmasını ve uygulanan değişikliklere ilişkin bir yol haritasını kapsamaktadır (Schumacher, 2015: 32).

Örgüt kültürü, bir şirket veya örgüt içindeki çalışanların, yöneticilerin ve liderlerin benimsediği ve paylaştığı değerler, normlar, tutumlar ve varsayımları içerir. Bu unsurlar, çalışanlara işlerini yaparken, sorumluluklarını ele alırken ve diğer çalışanlarla etkileşim kurarken rehberlik eder. Dolayısıyla, örgüt kültürü, bir örgütün işleyişi, performansı ve başarısı üzerinde derin bir etkiye sahiptir (Hein-Pensel v.d., 2023: 205). Bettoni ve diğerleri (2021), örgüt kültürünün dijital dönüşümün başarısında büyük önem taşıdığını vurgulamaktadır, çünkü dijital dönüşümün tüm faydalarına ulaşmak ancak örgüt kültürünün değişimiyle mümkündür. Dönüşüm, makinelerin sadece komutları alarak işleyen pasif yapılardan, insanlar ile etkileşim içinde olan bilinçli takım üyelerine dönüşmesine neden olarak insan ile makine arasındaki ilişkilerin değişmesine neden olur (Hein-Pensel vd., 2023: 206).

Yönetişim boyutu, bir işletmenin iç ve dış paydaşlarıyla entegre olan farklı hiyerarşik organizasyon seviyelerini kapsamaktadır ve aynı zamanda dijital yönetim ilkelerini ve dijital faaliyet kontrollerini kapsar (İzmir Kalkınma Ajansı, 2020: 25). Dijital dönüşümün yönetim boyutu, müşteriler, iş ortakları ve çalışanların dijital dönüşüm hedeflerine ulaşılabilmesi için ortaklaşa hareket etmeleri, ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanmasını ifade etmektedir.

Süreçler boyutu, dijital dönüşümü gerçekleştiren bir örgütün bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla paydaşlarıyla çevik bir ağ organizasyonu yapısıyla faaliyetlerini gerçekleştirmesini ifade etmektedir. Dış paydaş gruplarla yüksek seviyeli bir ağ oluşturulması müşteri paydaşlar ile iletişimin temelini oluşturur. Paydaşlar ile kurulan ağ yapısı bunların iş süreçlerinin önemli bir parçası haline gelmesine ve örgüt içi birimler ile dinamik bir etkileşim içinde olmalarına olanak sağlar. Süreçlerin dijitalleşmesi sonucunda iş süreçlerinin yenilikçi bir bakış açısıyla tekrar tasarlanması da göz önüne alınmalıdır (Azhari vd., 2014: 36).

Teknoloji boyutu örgütün sahip olduğu teknolojik altyapı, otomasyon seviyesi, makinelerin kendi kendilerini kontrol etme kabiliyetleri ile bilgi ve iletişim sistemleri ve ağ hizmetlerinin entegrasyonunu kapsamaktadır. Bu kapsamda, verilerin analiz edilerek gelecekte atılacak adımların belirlenmesi amacıyla dijital araçlar kullanılır, işle ilgili faaliyetlere ilişkin bilgiler anlık olarak takip

edilir. İşletme genelinde dijital çalışma ortamı oluşturularak ürün geliştirme faaliyetleri dijital ortamda gerçekleştirilir.

1.4. İşgören Performansı Kavramı ve Boyutları

Performans kavramı Fransızca kökenli olup Türk Dil Kurumu tarafından "Kişinin yapabileceği en iyi derece; başarı" olarak tanımlanmıştır. Genel anlamda ise performans; amaçlı ve planlanmış bir eylem sonucunda elde edileni, nicel ya da nitel olarak belirten bir kavramdır (Akal, 1992: 43). İşgören performansı, doğrudan belirlenemeyen veya ölçülemeyen soyut, gizli bir kavramdır. Çok sayıda bileşen veya boyuttan oluşur. Bu boyutlar da doğrudan ölçülebilen göstergelerden oluşmaktadır.

Campbell'ın (1990) işgören performansı tanımı geniş çapta kabul görmüş bir tanımdır. Campbell işgören performansını "örgütün hedefleriyle ilgili davranışlar veya eylemler" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma üç kavram eşlik eder: (1) işgören performansı sonuçlardan ziyade davranışa göre tanımlanmalıdır; (2) işgören performansı yalnızca örgütün hedefleriyle ilgili davranışları içerir ve (3) işgören performansı çok boyutludur. Davranış ve sonuçlar arasında ayırım yapmak zor olabileceğinden, diğer akademisyenler iş sonuçlarını işgören performansı tanımlarına dahil etmişlerdir. Örneğin, Viswesvaran ve Ones (2000) işgören performansını "çalışanların katıldığı veya ortaya çıkardığı, örgütsel hedeflerle bağlantılı ve katkıda bulunan ölçülebilir eylemler, davranışlar ve sonuçlar" olarak tanımlamışlardır.

Borman ve Motowidlo (1993) işgören performansı kavramının, görev performansı ve bağlamsal performans ile ölçülebileceğini ileri sürmüştür. Viswesvaran ve Ones (2000) ile Rotundo ve Sackett'e (2002) göre işgören performansı üç boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar görev performansı, örgütsel vatandaşlık davranışı ve üretkenlik karşıtı iş davranışdır. Örgütsel vatandaşlık davranışı terimi ilk olarak Organ (1988) tarafından ortaya atılmış ve görev performansını destekleyen, sosyal ve psikolojik bağlamın korunmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunan bireysel davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar başlangıçta örgütsel vatandaşlık davranışı ile bağlamsal performans arasında bazı tanım farklılıkları olsa da Organ'ın örgütsel vatandaşlık davranışı tanımı, Borman ve Motowidlo'nun bağlamsal performans tanımıyla büyük ölçüde örtüşecek şekilde gelişmiştir. Bu çerçevede, işgören performansına ait boyutların tanımları aşağıda sunulmuştur.

Görev performansı: Görev performansı, bir işgörenin iş yerindeki belirli görevleri etkili ve başarılı bir şekilde gerçekleştirme yeteneğini ifade etmektedir. Bu performans boyutu, işgörenin iş tanımında belirtilen görevleri ne kadar etkili bir şekilde tamamladığına odaklanmaktadır. Görev performansı, belirlenmiş hedeflere ulaşma, iş süreçlerini etkin bir şekilde yürütme ve belirlenmiş standartlara uyum gibi ölçütlerle değerlendirilmekte olup iş performansının temel bileşenlerinden biridir ve işletme başarısında önemli bir rolü vardır.

İşgörenlerin kaynakları ürün ve hizmetlere dönüştürmesi veya bu dönüşüm sürecine doğrudan katkı sağlayan davranışları olarak ifade edilen görev performansı üç bileşenden oluşmaktadır (Koopmans vd., 2016: 615):

- *Rutin görevlerin gerçekleştirilmesi*, çalışanların doğal, rutin veya tahmin edilebilir görevlerini belirlenen standartlara uygun olarak gerçekleştirmesidir.
- *Uyarlanmış görevlerin gerçekleştirilmesi*, çalışanların yeni, olağandışı veya en azından beklenmedik görev taleplerini gerçekleştirmesidir.
- *Yaratıcı görevlerin gerçekleştirilmesi*, çalışanın iş için yeni ve faydalı fikirler veya yenilikler geliştirmesidir.

Bağlamsal performans: Örgütün teknik çekirdeğinden ziyade teknik faaliyetlerin gerçekleştiği psikolojik ve sosyal süreçleri destekleyen davranışları ifade etmektedir. Bağlamsal performans, iş arkadaşları ve müşteriler ile iş birliği yapmak, işyeri kurallarına uyum sağlamak, liderliğe katkıda bulunmak, motivasyonu artırmak, işyeri kültürüne uyum sağlamak gibi davranışları içermektedir. Motowildo vd.'e (1997) göre bağlamsal performans, örgütün sosyal ve psikolojik bağlamını etkileyerek motivasyona katkı sağlamakta ve örgüt etkinliğini artırmaktadır.

Üretkenlik karşıtı iş davranışı: Örgütün refahına zarar veren davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Rotundo ve Sackett, 2002: 72). Üretkenlik karşıtı iş davranışı devamsızlık, görev dışı davranışlar, hırsızlık, madde kullanımı gibi davranışları içermektedir.

1.5. İşgören Performansını Etkileyen Unsurlar

İşletmeler sahip oldukları insan kaynağını etkin kullandıkları ölçüde hedeflerine ulaşabilir ve rekabet kabiliyetlerini geliştirebilirler. Bu bakımdan işgören performansını etkileyen unsurların doğru yönetilmesi önem arz etmektedir. İşgören performansını etkileyen unsurlar dijital dönüşüm çerçevesinde ele alındığında bazıları ön plana çıkmaktadır. Bunlar bilgi yönetimi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı ile yenilik ve yaratıcılıktır.

1.5.1. Bilgi ve İletişim Teknolojileri

Dijital dönüşüm, bilgi ve iletişim teknolojilerinin örgütlerin tüm kademelerinde kullanımını artırmış ve örgütleri daha dinamik bir yapıya kavuşturmuştur. Bu teknolojiler üretim, pazarlama ve müşteri ilişkileri gibi örgütsel fonksiyonların daha kolay, hızlı ve isabetli bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır (Reichstein, 2019: 256). Giotopoulos vd. (2017) gerçekleştirdikleri araştırma sonucunda, örgütsel faaliyetlerde bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımının işgören performansı, örgütsel performans, maliyetler ve örgütsel etkinlik üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Caputo vd. (2019), sosyal ağların, sanal gerçeklik uygulamalarının, elektronik cihazların, 3D yazıcıların ve yapay zekanın örgütlerde daha geniş uygulama alanı bulmasının bilgi ve iletişim teknolojilerinin örgütler üzerindeki etkisini artırabileceğini ileri sürmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri iş süreçlerine ilişkin bilgilerin üretimi ve paylaşımını kolaylaştırdığı gibi müşteriler, tedarikçiler ve örgüt çalışanları arasındaki iletişimi de kolaylaştırmış, bu iletişimin zaman ve mekandan bağımsız olarak gerçekleştirilebilmesine olanak sağlamıştır. Bilgiye kolay erişim ve gelişmiş iletişim imkanları çalışanların beceri ve yeteneklerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına olanak sağlamakla birlikte uzaktan eğitim uygulamalarıyla beceri, yetenek ve bilgilerini geliştirme imkanına da sahip olmaktadır.

1.5.2. Bilgi Yönetimi

Bilgiye dayalı ve gün geçtikçe dijitalleşen günümüz ekonomisinde bilgi yönetiminin önemi giderek artmaktadır. Joseph'a (2012) göre, bilgi yönetimi, örgüt faaliyetleri bakımından önemli olduğu düşünülen bilgilerin elde edilmesi, değerlendirilmesi, paylaşımı ve güvenli şekilde muhafazasına olanak sağlayan süreçlerin planlanması ve kontrol edilmesidir. Örgütlerde bilgi yönetiminin etkinliği iş süreçlerinin de etkinlik ve verimliliğini olumlu şekilde etkilemektedir. Bilgi yönetiminin amacı, çalışanların sahip olduğu bilgiyi, örgütün tamamına ait ve tüm çalışanların erişimine açık olan bilgiye dönüştürerek işletme ve işgören performansını artırmak, üretilen bilgilerin güvenli şekilde muhafaza edilebilmesini sağlamaktır. Örgütün sahip olduğu tüm bilgilerin bu bilgilere ihtiyaç duyan işgörenlerin erişimine sunulması, sahip olunan bilginin artmasını sağlayacağı gibi örgüt hedeflerine

ulaşılmasını da destekleyecektir. Bununla birlikte işgörenlerin bilgiye kolay erişimi öğrenme süreçlerini de desteklemektedir.

Darudiato ve Setiawan'a (2013) göre, bilgi yönetiminin uygulanmasıyla elde edilen faydalar; 1) Zaman ve maliyetten tasarruf, 2) Bilgi varlıklarının artırılması, 3) Karar vermenin iyileştirilmesi, 4) Verimliliğin ve süreçlerin iyileştirilmesi ve 5) Ürün ve hizmet yeniliği yapma yeteneğinin geliştirilmesidir.

Bilgi yönetim sistemleri, işgörenlerin bilgi ve deneyimlerinin paylaşılmasının temel aracı olup örgütlerde bu maksatla kullanılan teknolojiler bu sistemlerin etkinliğinde önemli bir yere sahiptir. Dijital dönüşümle birlikte bu sistemlerin örgütlerde kullanımı artmış, bazı işletme fonksiyonlarının gerçekleştirilebilmesi için zorunlu unsurlar haline gelmiştir.

Kandou v.d. (2016) tarafından gerçekleştirilen araştırma bilgi yönetiminin çalışan performansını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bilgi yönetimi, iş planlaması ve iş ile ilgili faaliyetlerin kontrol edilmesi için ihtiyaç duyulan bilgilerin temin, değerlendirme ve dağıtımını kolaylaştırarak örgütlere önemli bir katkı sağlamaktadır (Joseph, 2012: 45). Torabi vd. (2016) tarafından gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına göre bilgi yönetiminin işletme performansı üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

Dijital dönüşüm sonucunda işletmelerin teknolojik altyapılarında meydana gelen gelişimin bilgi yönetiminin etkinliğini de artırarak işgören performansını olumlu yönde etkileyeceği değerlendirilmektedir.

1.4.3. Yenilikçilik ve Yaratıcılık

Örgütler, çalışanlar arasında yenilikçilik ve yaratıcılık kültürünü teşvik eden faktörleri geliştirerek ve bunları anlayarak hızlı ekonomik ve teknolojik değişimlerin yaşandığı günümüz iş hayatında rekabetçi olmaya çaba harcamaktadırlar. Yaratıcılık, yeni fikir üretilmesi, bir örgütün karşılaştığı zorluklara karşı yeni ve faydalı çözümler geliştirilmesidir. Yenilikçilik ise süreçlerin, iş faaliyetlerinin, prosedürlerin veya ürün/hizmetlerin yeni fikirler ile tekrar ele alınması ve uygulamaya koyulmasıdır (Olsson vd., 2019: 250).

Örgütlerde yenilikçilik ve yaratıcılığın teşvik edilmesi, işgörenlerin psikolojisi, davranışları ve performansına katkı sağlamakta ve olumlu sonuçlar yaratmaktadır. Bu sonuçlar işletmelerin rekabet kabiliyetlerini ve finansal performanslarını da olumlu yönde etkilemektedir (Nguyen ve Le, 2019:8). Osman vd. (2016) de çalışan performansı ile yenilikçilik arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu belirtmektedirler.

Dijital dönüşüm, pazarın hızla değişen ihtiyaçlarını karşılamak için mevcut hizmetlerin, ürünlerin ve süreçlerin iyileştirilmesini ve yenilerinin sunulmasını kolaylaştırmakta (Wu vd., 2021: 46), böylece sürekli yeniliğe dayalı sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektedir (Ulas, 2019:668; Kim v.d., 2021:15). Dijital dönüşüm, yeni bilgi ve becerilerin edinilmesini gerektirmesi, örgüt içinde ve sektörler arasında yeni işbirliği biçimleri gerektirmesi, yeni iş modellerinin oluşturulmasını teşvik etmesi nedeniyle yenilikçiliği artırmaktadır (Mayakova, 2019:142; Tabrizi vd., 2019: 4; Armengaud, 2017: 340).

Sonuç olarak, dijital dönüşüm ve yenilikçilik birbirini besleyen ve güçlendiren kavramlardır. Bununla birlikte örgütlerin yenilikçilik ve yaratıcılığa odaklanması çalışan performansına olumlu şekilde etki etmektedir. Yenilikçilik ve yaratıcılık, dijital dönüşümün başarısını desteklerken, dijital dönüşüm de yenilikçilik ve yaratıcılık için uygun koşullar sunmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin her ikisine de odaklanması uzun vadeli başarı için önemlidir.

1.5. Dijital Dönüşüm ile İşgören Performansı Arasındaki İlişki

Araştırmacılar için ilgi çekici bir konu olan dijital dönüşümün iş ortamına etkisi, yüksek teknolojiye sahip yeni üretim süreçleri ve iş beklentilerindeki artışla birlikte gündeme gelmiştir. Çalışmalar, dijitalleşen iş ortamlarında çalışanların dijitalleşme algılarının genellikle iş performansını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Parvari vd., 2015: 149; Ratna ve Kaur, 2016: 7).

İşgören performansını etkileyen örgütsel unsurlar arasında yönetim desteği, dijital altyapı ve bilgi teknolojileri eğitime erişim önemli bir yer tutmaktadır. İşletme faaliyetlerini ve işgören performansını destekleyen donanım ve yazılım teknolojilerinin birleşimine "dijital altyapı" adı verilmektedir. Salju vd. (2023) tarafından yapılan bir araştırma, işletmelerin sahip oldukları dijital altyapı ve çalışanlara verilen bilgi teknolojileri eğitimlerinin işgören performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Lumunon vd. (2021) Covid-19 koşullarında KOBİ'leri kapsama aldıkları çalışmalarında dijital dönüşümün işgören performansı üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşmış, Guzmán vd. (2020) sigorta şirketlerini kapsama aldıkları çalışmalarında dijital dönüşümün görev ve bağlamsal performansı pozitif yönde etkilediği, üretkenlik karşıtı iş davranışı üzerinde etkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kılıçkaya (2023), dijitalleşmenin işgören performansı üzerindeki etkisini psikolojik dayanıklılık perspektifinden ele almıştır. Psikolojik dayanıklılık, stres, travma, zorluklar veya kişinin hayatında meydana gelen değişikliklerle başa çıkma yeteneğini ifade etmektedir. Örgütlerin tüm süreçlerinden kültürlerine kadar birçok alanda değişime neden olan dijital dönüşüm sonucunda ortaya çıkan stres ve zorluklar işgören performansını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Etkili bir iletişim, dijital dönüşüm nedeniyle ortaya çıkan stres ve zorluklarla başa çıkılmasına destek olarak psikolojik dayanıklılığa katkı sağlamaktadır. Bu nedenle, örgütlerin dijital dönüşüm süreçlerinde çalışanları ile açık iletişim kurarak destekleyici bir çalışma ortamı oluşturmaları işgören performansını olumlu yönde etkiler.

Dijitalleşmenin işletme ve çalışan performansını olumlu yönde etkilediğine yönelik araştırma sonuçları ve görüşler olmasına rağmen dijitalleşmenin artması ve iş hayatına etkileri çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu tartışmanın taraflarından biri, dijitalleşmenin gelişmesiyle birlikte örgütler tarafından nitelikli çalışanların işe yönelik bilgi ve tecrübelerinin birer standart haline getirilerek kurumsallaştırıldığını, dolayısıyla Taylorizm'e dönüşün gerçekleştiğini savunmaktadır.

Eleştiriler genel olarak dijitalleşmenin getirdiği standartlaşma, çalışanların gözetim yoluyla özneleştirilmesi, çalışanların köleleştirilmesi ve çalışanlar üzerindeki duygusal etkinin dikkate alınmaması üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Dijitalleşmenin sağladığı imkanlardan istifade ederek iş sonuçları ve süreçlerini optimize etme çabası, çalışanların işe ilişkin özerklik ve güçlerinin ortadan kalkması riskini de beraberinde getirmekte, bunun sonucu olarak çalışanların öz kontrol düzeyi azalabilmektedir. Çalışanlar işlerini yaparken özerklik duygusu hissettiklerinde olumlu duygusal ve davranışsal sonuçlar sergilerler, ancak başkaları tarafından kontrol edildiklerini hissettiklerinde daha fazla stres yaşarlar. Dijitalleşme sayesinde iş süreçleri anlık olarak takip edilebilmektedir ve bunun uç sınırını oluşturan örnekler de bulunmaktadır. Bu durum, dijitalleşmeyle birlikte çalışanların stres seviyesinin artabileceğine yönelik görüşleri desteklemektedir. Bu noktada psikolojik dayanıklılığı düşük olan çalışanların performansı olumsuz yönde etkilenebilecektir.

Dijital dönüşüm sadece örgütlerde değil toplumun geniş kesiminde gerçekleşen bir olaydır. Toplumda önemli etkileri olan bu olay sonucunda iş gücünün niteliği de değişmektedir. Yöneticilerin dijitalleşmeyi gerçekleştirmek, buna uyum sağlamak ve dijitalleşmeye liderlik etmekle birlikte dijital açıdan bilgili ve kavrayışı kuvvetli yeni nesil çalışanların yüksek performans göstermesi için uygun olan davranışları da sergilemesi gerekmektedir. İşgücünde giderek daha fazla yer alan bu yeni nesil yaptıkları işlerin bir anlamı olmasını ve örgüt kimliğinin iş birliği içinde oluşturulmasını istemektedir (Vielmetter ve Sell, 2014). Bu kuşağı, kendi değerlerini paylaşan, katma değer yaratan ve kişisel gelişim olanakları sunan örgütlerde çalışmak daha fazla motive etmektedir. Yukarıdan aşağıya doğru ilerleyen liderlik tarzları dijitalleşmiş işgücü için uygun değildir (Sobral ve Furtado, 2019). Alt merkezli yöneticiler başkalarıyla ve onlar aracılığıyla nasıl çalışılacağını bilmekte, çalışanlara mümkün olduğunca fazla özerklik vermekte (Vielmetter ve Sell, 2014) ve yönetime ilişkin mütevazı, empatik ve işbirlikçi yaklaşımlar sergilemektedir. Alt merkezli yöneticilerin sergiledikleri bu davranış şekli yeni nesil çalışanlar için uygun bir tarz sunmaktadır. Genel olarak yeni nesil çalışanlar, önceki nesillere kıyasla farklı tutumlara ve işten farklı beklentilere yol açan farklı bir yetiştirilme tarzına sahiptirler. Yeni nesil çalışanları yönetmek ve hedeflere ulaşmalarını sağlamak için onları düzenli olarak zorlamak ve ödüllendirmek (Anderson vd., 2019:249), sık sık geri bildirim ve sorumluluk vererek, kendi kendilerine gerçekleştirdikleri gelişimlerini destekleyerek ve güçlendirerek motive etmek çok önemlidir (Anderson vd., 2019: 250; Niculescu, 2014: 623; Vielmetter, 2014). Liderlik yaklaşımı özellikle yeni nesil çalışanlara hitap etmeli, güven uyandırmalı, bir topluluk duygusu oluşturmali, çalışanları performanslarını geliştirmeleri için motive etmeli, zamanla test edilmiş davranışları ve nitelikleri ön plana çıkarmalıdır (Ready vd., 2016: 7).

2. Araştırma Metodolojisi

Araştırma metodolojisi bölümünde, araştırma hipotezlerini test etmek maksadıyla kullanılan yöntem ve uygulama, ölçeklerin faktör analizi, geçerlilik ve güvenilirlik analizi ile regresyon analizi ve t-testi analizi yer almaktadır.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Dijital dönüşüm hem uygulama alanında hem de akademik alanda yeni ve ilgi gören bir kavramdır. Bu alanda hala teorik temellerin ve açıkça tanımlanmış bir paradigmanın eksikliği bulunmakta olup teorik ve ampirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır (Bondarouk vd., 2017:120; Marler ve Boudreau, 2017: 15; Strohmeier, 2007: 25).

Çalışma kapsamında ele alınan kavramlar değerlendirildiğinde, dijital dönüşümün işgören performansı üzerinde olumlu etkisine ilişkin görüşler bulunduğu görülmektedir. Bu etki çeşitli yollarla gerçekleşebilmektedir.

Dijital dönüşümün temel özellikleri göz önüne alındığında, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı sayesinde işletmeler, iş araçları, işgörenler ve diğer paydaşlar arasındaki iletişim kuvvetlenmiş ve hızlanmış, etkileşim biçimleri artmış, bollaşan bilgiye erişim kolaylaşmıştır. Bu durum, bilgiye erişimi, tecrübe paylaşımını kolaylaştırmakta, örgüt içinde dikey ve yatay bütünleşmeyi sağlayarak daha isabetli kararların daha kısa sürede alınmasına olanak sağlamaktadır. Bu olanaklar üretkenliğin, kalitenin, verimliliğin ve yarıcılığın gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bununla beraber, göreve yönelik eğitimlerde dijital dönüşüm ile edinilen teknolojilerin kullanımı işgörenlerin bilgi, beceri ve tecrübelerinin geliştirilmesini kolaylaştıran uygulamaların hayata geçirilmesine de olanak sağlamıştır.

Watanabe vd. (2018), Hess vd. (2016), Aly (2022) ve Moeuf vd. (2018) tarafından gerçekleştirilen araştırmalar dijital dönüşümün inovasyon yoluyla yaratılan değer ve bunun sonucunda üretkenlik artışına katkı sağladığını göstermektedir. Görev performansını belirleyen unsurlardan birinin “çalışanın iş için yeni ve faydalı fikirler veya yenilikler geliştirmesi” olduğu göz önüne alındığında dijital dönüşümün işgören performansını artırabileceği söylenebilir.

Dijital dönüşüm örgütlerde bilgi yönetiminin de gelişimine katkı sağlamaktadır. Örgütlerde bilgi yönetiminin etkinliği iş süreçlerinin de etkinlik ve verimliliğini olumlu şekilde etkilemektedir. Bunun neticesinde dijital dönüşümün bilgi yönetimi aracılığıyla işgören performansına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Dijital dönüşüm, yeni bilgi ve becerilerin edinilmesini gerektirmesi, örgüt içinde ve sektörler arasında yeni iş birliği biçimleri gerektirmesi, yeni iş modellerinin oluşturulmasını teşvik etmesi nedeniyle yenilikçilik ve yaratıcılığı desteklemektedir (Mayakova, 2019: 140; Tabrizi vd., 2019: 5; Armengaud vd., 2017: 7). Örgütlerde yenilikçilik ve yaratıcılığın teşvik edilmesi, çalışanların psikolojisi, davranışları ve performansına katkı sağlamakta ve olumlu sonuçlar yaratmaktadır. Bunun neticesinde dijital dönüşümün yenilik ve yaratıcılığı desteklemek suretiyle işgören performansına olumlu etki edeceği söylenebilir.

Dijital dönüşüm ile işgören performansı arasındaki ilişkiye yönelik görüş ve değerlendirmeler neticesinde H_1 hipotezi geliştirilmiştir.

H_1 : Dijital dönüşüm düzeyinin işgören performansı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleme ve sağladıkları faydalar bu teknolojilerin hayatın her alanında kullanımına ve yeni bir endüstriyel devrimin gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Kuşkusuz, bu değişimin gerçekleştirilebilmesi önemli miktardaki kaynakların kullanımını ve doğal olarak bu kaynaklara sahip olmayı gerektirmektedir. Büyük işletmeler yapıları gereği bu tür kaynaklara daha kolay ulaşma imkanına sahipken küçük işletmelerin ihtiyaç duydukları kaynaklara erişim imkanları sınırlıdır. Diğer taraftan, büyük işletmelerin yoğun iş faaliyetlerinin etkin bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için bu faaliyetlerin başarısına etki eden değişkenleri sıkı bir şekilde kontrol etmeleri ve buradan edindikleri veriyi kısa sürede bilgiye dönüştürerek karar mercilerinin erişimine sunmaları gereklidir. Dijital dönüşümün sağladığı imkanlar bu sürecin etkin bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için önemli imkanlar sunmaktadır.

Bununla birlikte günümüz ekonomisi aynı sektörde faaliyet gösteren işletmelerin bir ağ yapısı içinde çalışmasını gerekli kılmaktadır. Örnek olarak, sektör lideri işletmeler tedarikçilerinin üretim süreçlerini, stok seviyelerini, siparişlerin lojistik işlemlerini ve kalite hatalarının tekrar edilmemesi için alınan tedbirleri anlık olarak takip etmek istemekte, bazı endüstri dallarında bu imkânı sağlayan sistemler tedarikçilerde bulunması zorunlu yetenekler olarak yönetim standartları arasında yer almaktadır. Bu noktada dijital dönüşüm bir tercihten ziyade zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlendirmeler göz önüne alınarak H_2 hipotezi geliştirilmiştir.

H_2 : İşletmelerin büyüklüklerine göre dijital dönüşüm düzeyleri farklılık göstermektedir.

2.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Veri toplamak amacıyla oluşturulan anket formu 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm anket katılımcısının çalıştığı işletmenin faaliyet gösterdiği sektör ve çalışan sayısı olmak üzere iki değişken hakkında veri toplamak amacıyla oluşturulmuştur. İkinci bölüm işletmenin dijital dönüşüm düzeyini

ölçmek amacıyla İzmir Kalkınma Ajansı (2020) tarafından oluşturulan ve Bozkurt (2024) tarafından geçerlik ve güvenilirliği test edilmiş olan Dijital Olgunluk Düzeyi Belirleme Aracını içermektedir. Anketin bu bölümünde değişkenin alt boyutlarına ilişkin toplam 38 ifade bulunmaktadır. Üçüncü bölümde yer alan işgören performansı değerlendirme aracı, öncelikle Kirkman ve Rosen (1999) tarafından geliştirilmiş ve daha sonra Sigler ve Pearson (2000) tarafından kullanılmış olan dört madde içeren bir ölçektir. Çöl (2008) tarafından yapılan çalışmada, ölçeğin güvenilirlik katsayısının 0,82 olduğu belirlenmiştir. Bu ölçek tek boyutlu bir yapıya sahiptir.

2.3. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklemini Kocaeli ilinde faaliyet gösteren işletmelerdeki çalışanlar oluşturmaktadır. Örneklem yöntemi olarak "Basit Rastgele Örneklem" kullanılmıştır. Araştırma anketinde yer alan soruların doğru bir şekilde cevaplanabilmesi için katılımcıların işletmenin dijital dönüşüm süreci hakkında bilgi sahibi olmaları gerekeceği değerlendirilerek anket sadece beyaz yakalı çalışanlara uygulanmıştır. Bu kapsamda, araştırma anketi uygun nitelikte çalışanlara e-posta yoluyla gönderilmiş ve cevaplar internet üzerinden toplanmıştır. Bu yolla 620 kişiye anket gönderilmiş, 104 kişi ankete katılmıştır.

Araştırma evreniyle ilgili geçerli çıkarımlar yapabilmek için evreni temsil eden bir örneklemin seçilmesi önem arz etmektedir. Fakat araştırma evreninde bulunan işgörelere erişim imkanının sınırlı olması, zaman kısıtlamaları ve anket gönderilen işgörelere önemli bir kısmının ankete katılmaya istekli olmamaları nedeniyle sınırlı bir örnekleme ulaşılabilmektedir. Buna rağmen, örnekleme yönteminin "basit rastgele örnekleme" olması, verilerin normal dağılım göstermesi ve gerçekleştirilen istatistiksel testlerin belirlenen güven aralığında anlamlı sonuçlara sahip olması nedeniyle ulaşılabilen örneklemin evreni temsil edebileceği söylenebilir.

2.4. Ölçeklerin Normallik Testi, Faktör Analizi ve Güvenilirlikleri

Araştırma verilerine öncelikle normallik testi uygulanmış olup sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. Araştırma verilerinin normal dağılım gösterdiğinin kabul edilmesi için basıklık ve çarpıklık değerlerinin -2.0 ile +2.0 arasında olması yeterli kabul edilmektedir (George ve Mallery, 2010). Tablo 2'de sunulan test sonuçlarına göre örneklem verileri normal dağılım göstermektedir.

Tablo 2: Normallik Testi Sonuçları

ÖLÇEKLER	Ortalama	Standart Sapma	ÇARPIKLIK		BASIKLIK	
			Ort.	Stand. Sapma	Ort.	Stand. Sapma
Dijital Dönüşüm	4,365	,103	-,841	,237	,703	,469
İşgören Performansı	3,752	,111	-,831	,237	,547	,469

Dijital dönüşüm düzeyini belirlemek amacıyla kullanılan ölçeğe ilişkin faktör analizi sonucunda 37 ifade tek faktör altında toplanmıştır ve açıklanan varyans %60'tır. Güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach's Alpha katsayısının ,982 ve KMO'nun ,918 olduğu tespit edilmiştir. Faktör analizi sonucunda ölçeğin alt boyutlarının ölçek tasarımına uygun bir şekilde oluşmadığı tespit edilmiştir.

İşgören performansı ölçeği tek boyuttan oluşmaktadır. Gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda 4 ifade tek faktör altında toplanmıştır ve açıklanan varyans %87'dir. Güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach's Alpha katsayısının ,952 ve KMO'nun ,867 olduğu tespit edilmiştir.

2.5. Dijital Dönüşüm Düzeyinin İşgören Performansı Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi

Dijital dönüşüm düzeyinin işgören performansı üzerindeki etkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Regresyon analizinin sonuçlarına göre R^2 değeri ,110'dur. Bunun anlamı işgörenlerin çalıştıkları işletmelerin dijital dönüşüm düzeyi işgören performansının %11'ini açıklamaktadır. Tablo 3'teki Anova sonuçları ($F=12,443$; $p=,001$), modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle işletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri işgören performansını pozitif yönde etkilediği için H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 3: Dijital Dönüşüm Düzeyi-İşgören Performansı Regresyon Analizi

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: İşgören Performansı			Sonuç
	β	t	Sig.	
Sabit Değer	2,056	4,175	,000	Anlamlı
Dijital Dönüşüm Düzeyi	,393	3,537	,001	
$R^2 = ,110$ $F=12,443$ $p=,001$				Model Anlamlı

2.6. İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dijital Dönüşüm Düzeylerinin Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin T-Testi Analizi

Küçük ve büyük işletmeler arasında dijital dönüşüm düzeyleri bakımından farklılık olup olmadığını araştırılması amacıyla anket formunda katılımcının çalıştığı işletmede bulunan çalışan sayısı sorulmuştur. Çalışan sayısı 1-250 arasında olan işletmeler küçük işletme, 250'den fazla çalışan olan işletmeler büyük işletme olarak gruplandırılmış olup araştırma anketine katılan çalışanlardan 57'sinin küçük işletmelerde, 47'sinin büyük işletmelerde çalıştığı tespit edilmiştir. Grupların dijital dönüşüm düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t-testi yapılmıştır. Tablo 4'te sunulan t-testi sonuçları incelendiğinde, işletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri işletme büyüklüklerine göre anlamlı bir farklılık gösterdiği için H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca büyük işletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri ($x=4,63$) küçük işletmelerin dijital dönüşüm düzeylerinden ($x=4,05$) daha fazladır.

Tablo 4: Dijital Dönüşüm Düzeyi Puanlarının Çalışan Sayısına Göre t-testi Sonuçları

Değişken	Gruplar (Çalışan Sayısı)	N	X	ss	t-testi		
					t	sd	p
Dijital Dönüşüm Düzeyi	1-250	57	4,05	,953	-3,233	102	,002
	250'den fazla	47	4,63	,857			

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişimle birlikte bunların toplumlumun tüm kesimlerinde farklı şekillerde daha sık kullanılabilir hale gelmesi yeni bir endüstriyel devrimin kapılarını aralamıştır. Başlangıçta bilginin analog yapıdan dijital yapıya geçişi ve makinelerin otomatikleşmesi ile belirginleşen bu süreç günümüzde insanlar tarafından gerçekleştirilebilecek düşünsel işlemleri kısmen gerçekleştirebilen yapay zekâ uygulamalarının günlük hayatımızın bir parçası haline geldiği bir noktaya ulaşmıştır.

Toplumu etkileyen her köklü değişim gibi bu değişim süreci de işletmelerin yapılarında köklü değişiklikler meydana getirmeye başlamıştır. Dijital dönüşüm olarak kavramsallaştırılan bu süreç işletmelerde sadece bilgi ve iletişim teknolojilerinin uygulama alanlarını geliştirmekle kalmamış stratejileri, örgüt yapısı, örgüt kültürü, iş modeli, liderlik ve iletişim gibi temel unsurlarda da köklü bir değişime neden olmuştur. Toplumda gerçekleşen bu değişim stratejik yönetim açısından değerlendirildiğinde, işletmelerin çevrelerinde gerçekleşen bu değişime uyum sağlaması işletmelerin hayatta kalması ve rekabetçi özelliklerini geliştirmesi için bir tercihten ziyade zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuşkusuz her örgütün öncelikli ve gerçekleştirilmesi zaruri olan amacı faaliyet gösterdiği alanda başarıya ulaşmaktır. Örgütlenme sürecini mükemmel bir şekilde gerçekleştiren örgütler dahi bu örgütün etkin ve verimli bir şekilde işletilebilmesi için insan kaynağına ihtiyaç duymaktadır. Örgütler sahip oldukları insan kaynağının, görevlerini etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirebilmesi ve yüksek performans gösterebilmesi için gerekli olan donanımları sağlamalı, liderlik etmeli ve motive etmelidir. Örgütleri başarıya ulaştıran veya bu yoldan saptıran unsurların en önemlisi insan kaynağıdır. Bu nedenle dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisi araştırılması ve anlaşılması gereken bir konudur.

Dijital dönüşüm, alan yazınında sıkça ele alınan bir konu olmasına rağmen tanımına ilişkin ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu kavrama ilişkin tanımlar incelendiğinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin toplum ve endüstri tarafından benimsenmesi sonucunda örgütlerin yapıları, iş yapma şekilleri, iş modelleri ile müşteri beklentileri ve davranışlarında meydana gelen köklü değişimler olduğu görülmektedir. Khan (2019) tarafından belirlenen, dijital dönüşümün altı temel özelliği olan *bağlantılı olma, azalan zaman gecikmesi ve bilgi bolluğu, şeffaflık ve karmaşıklık artışı, hiyerarşi ve kişiler arası bariyerlerin kalkması, hızlı karar verme ve kişiler arası bütünleşme, insanlaştırma etkisi* dijital dönüşümün net etkileri olabileceğinin tahmin edilmesi ve bu kavramın anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Ölçülemeyen bir olgunun etkin bir şekilde yönetilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla örgütlerin dijital dönüşüm düzeylerinin ölçülmesi önem arz etmektedir. Bu noktada dijital olgunluk kavramı karşımıza çıkmaktadır. Dijital olgunluk kısaca bir örgütün dijital dönüşüm düzeyini ifade etmektedir. Alan yazınında tüm sektörlerde uygulanabilecek geçerlik ve güvenilirliği test edilmiş az sayıda dijital olgunluk ölçeği bulunmaktadır. Bu araştırmanın gerçekleştirildiği tarihte ise Türkçe alan yazınında bu niteliklere sahip iki adet dijital olgunluk ölçeğine ulaşılabilmektedir. Bu ölçeklerin görgül araştırmalarda kullanımı da oldukça sınırlıdır. Bu durum alan yazınında önemli bir bilimsel boşluğa işaret etmektedir. Türkçe alan yazınındaki bu bilimsel boşluğun kapatılabilmesi için Türkçe dijital olgunluk seviyesi ölçüm aracı geliştirme çalışmalarına devam edilmesinin, mevcut ölçüm araçlarının farklı örneklemeler ile geçerlilik ve güvenilirliklerinin test edilmeye devam edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Alan yazını incelendiğinde temel görüşün dijital dönüşümün işgören performansına katkı sağlayacağı yönünde olduğu görülmektedir. Fakat bu etkinin nasıl gerçekleştiğini açıklayan bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu bilimsel açıklığın giderilmesine katkı sağlamak amacıyla işgören performansını etkileyen unsurlar, dijital dönüşüm çerçevesinde ele alınmış ve *bilgi ve iletişim teknolojileri, bilgi yönetimi* ve bunlar sayesinde gelişen *yenilikçilik ve yaratıcılığın* işgören performansını olumlu yönde etkileyeceği değerlendirilmiştir. Bu durum akademik açıdan değerlendirildiğinde, dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisinde bilgi yönetiminin, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımının ve yenilik ve yaratıcılığın aracı rollerinin araştırılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Alan yazınında dijital dönüşümün işgören performansını olumlu yönde etkileyeceğine ilişkin görüşler ağırlıklı olmasına rağmen belirli durumlarda bunun aksinin gerçekleşebileceğini ileri süren görüşler de bulunmaktadır. Aksini ileri süren görüşlerin dayanak noktasını dijital dönüşümle birlikte işgörenlerin sahip olması beklenen beceri ve yeteneklerin artması ve işverenlerin işgören faaliyetlerini yakından takip edebilmesi sonucunda işgörenlerin yaşadığı stres oluşturmaktadır. Eleştiriler genel olarak dijitalleşmenin getirdiği standartlaşma, çalışanların gözetim yoluyla özneleştirilmesi, çalışanların köleleştirilmesi ve çalışanlar üzerindeki duygusal etkinin dikkate alınmaması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yöneticilerin işgörenlerle yakın iletişim kurarak ve mentörlük yaparak stresi azaltmalarının ve dijital dönüşümün duygusal sonuçlarının göz önüne alınmasının işgören performansına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bu durum akademik açıdan değerlendirildiğinde dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisinde stresin düzenleyici rolünün araştırılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Dijital dönüşümün hayata geçirilmesi için işletmelerin yeterli kaynağa sahip olması gereklidir. Bu kapsamda, büyük işletmelerin daha fazla kaynağa sahip olmalarının dijital dönüşümü gerçekleştirme imkanlarına katkı sağladığı değerlendirilmektedir. Durum farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde dijital dönüşümün etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi büyük işletmeler için bir ihtiyaçtan ziyade gerekliliktir. Dijital dönüşümünün sağladığı imkanlar daha fazla sayıda paydaş ve süreç ile daha yoğun bir etkileşim içinde olan büyük işletmelerin, bu etkileşim sürecini etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için önemli avantajlar sunmakta, bir noktada zaruri hale gelmektedir.

Sonuç olarak, iş süreçlerinde ve yapılarında önemli değişimlere neden olan dijital dönüşüm işgörenlerin görev alanları içinde bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak beceri ve yeteneklerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına olanak sağlamakla birlikte işgörenler ile işletme yönetimi arasındaki ilişkiyi de etkilemektedir. Bu görüşler çerçevesinde H_1 ve H_2 hipotezleri geliştirilmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre dijital dönüşüm düzeyi işgören performansını anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir. Bu sonuç, alan yazınında ilgili değişkenler arasındaki ilişkiyi araştıran Bozkurt (2024), Parvari vd. (2015), Ratna ve Kaur (2016), Salju vd. (2023) tarafından gerçekleştirilen araştırmaların sonuçları ile uyum göstermektedir.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen t-testi sonuçlarına göre büyük işletmelerin dijital dönüşüm düzeyleri küçük işletmelerin dijital dönüşüm düzeylerinden daha fazladır. Bu sonuç, dijital dönüşümün işgören performansı ve diğer örgütsel unsurlar üzerindeki etkisinin büyük işletmeler tarafından daha dikkatli bir şekilde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma kapsamında İzmir Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan ölçüm aracı kullanılmıştır. 5 boyuttan oluşan ölçüm aracı araştırmamızdaki faktör analizi sonucuna göre tek boyutlu çıkmıştır. Bu nedenle, ölçüm aracının daha fazla sayıda örnekleme ve farklı sektörlerde uygulanmasının ölçek geçerliliğine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Araştırma evreniyle ilgili geçerli çıkarımlar yapabilmek için evreni temsil eden bir örneklemin seçilmesi önem arz etmektedir. Fakat araştırma evreninde bulunan işgörelere erişim imkanının sınırlı olması, zaman kısıtlamaları ve anket gönderilen işgörelere önemli bir kısmının ankete katılmaya istekli olmamaları nedeniyle sınırlı bir örnekleme ulaşılabilmektedir. Buna rağmen, örnekleme yönteminin "basit rastgele örnekleme" olması, verilerde normal dağılım görülmesi, ölçek verilerinin geçerlik ve güvenilirliğe sahip olduğunun görülmesi ve gerçekleştirilen hipotez testlerinin belirlenen güven aralığında anlamlı sonuçlarının olması nedeniyle araştırma sonuçlarının evreni temsil edebileceği değerlendirilmektedir.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırmanın yürütülebilmesi için, araştırmaya başlamadan önce Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan (28/03/2024, 15) etik kurul ve kurum izni alınmıştır. Araştırmaya başlamadan önce katılımcıların yazılı ve sözel izinleri alınmıştır. Çalışmamızda Helsinki Deklarasyonu Prensiplerine uyulmuştur.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Fikir/kavram: Yazar 1 & Yazar 2 ; Tasarım: Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri toplama; Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri işleme: Yazar 1 & Yazar 2 ; Analiz ve/veya Yorum: Yazar 1 & Yazar 2 ; Kaynak tarama: Yazar 1 & Yazar 2 ; Makalenin Yazımı: Yazar 1 & Yazar 2 ; Eleştirel İnceleme: Yazar 1 & Yazar 2.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Bu çalışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Achi, A., Salinesi, C., & Viscusi, G. (2016). Information systems for innovation: A comparative analysis of maturity models' characteristics. In *Advanced Information Systems Engineering Workshops: CAiSE 2016 International Workshops*, Ljubljana, Slovenia, June 13-17, 2016, Proceedings 28, 78-90.
- Akal, Z. (1992). *İşletmelerde performans ölçüm ve denetimi: Çok yönlü performans göstergeleri*. Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
<https://verimlilik.kutuphanesi.sanayi.gov.tr/Library/Detail/103>
- Aly, H. (2022). Digital transformation, development and productivity in developing countries: is artificial intelligence a curse or a blessing? *Review of Economics and Political Science*, 7(4), 238-256. DOI: 10.1108/REPS-11-2019-0145
- Anderson, H. J., Baur, J. E., Griffith, J. A., & Buckley, M. R. (2017). What works for you may not work for (Gen) Me: Limitations of present leadership theories for the new generation. *The Leadership Quarterly*, 28(1), 245-260. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2016.08.001>
- Armengaud, E., Sams, C., Von Falck, G., List, G., Kreiner, C., & Riel, A. (2017). Industry 4.0 as digitalization over the entire product lifecycle: Opportunities in the automotive domain. *In Systems, Software and Services Process Improvement: 24th European Conference, EuroSPI 2017, Ostrava, Czech Republic, September 6-8, 2017, Proceedings 24*, 334-351.
- Azhari, P., Faraby, N., Rossmann, A., Steimel, B., & Wichmann, K. (2014). *Digital Transformation Report 2014*. WirtschaftsWoche & Neuland GmbH. https://www.wiwo.de/downloads/10773004/1/DTA_Report_neu.pdf
- Bondarouk, T., Parry, E., & Furtmueller, E. (2017). Electronic HRM: four decades of research on adoption and consequences. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(1), 98-131. <https://doi.org/10.1080/09585192.2016.1245672>
- Berman, S., Marshall, A., (2014). The next digital transformation: from an individual-centered to an everyone-to-everyone economy. *Strategy & Leadership*, 42(5), 9-17.

- Bettoni, A., Matteri, D., Montini, E., Gładysz, B. & Carpanzano, E. (2021). An AI Adoption Model for SMEs: A Conceptual Framework. *IFAC-PapersOnLine*, 54, 702–708. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2021.08.082>
- Bhadradwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 37(2), 471–482. <https://www.jstor.org/stable/43825919>
- Bondar, S., Hsu, J. C., Pfouga, A., & Stjepandić, J. (2017). Agile digital transformation of system-of-systems architecture models using Zachman framework. *Journal of Industrial Information Integration*, 7, 33–43. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2017.03.001>
- Borman, W.C. & Motowidlo, S.M. (1993). Expanding the criterion domain to include elements of contextual performance. in Schmitt, N. and Borman, W.C. (Eds), *Personnel Selection in Organizations*, Jossey-Bass, 71-98. https://digitalcommons.usf.edu/psy_facpub/1111
- Bounfour, A., (2016). *Digital futures, digital transformation, progress in IS*. Springer International Publishing.
- Bozkurt, A. (2024). *Yönetim dönüşüm sürecinde dijital olgunluk düzeyinin işgören performansı üzerindeki etkisi üniversitelerde bir alan çalışması* (Publication No. 847484) [Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi]. Yöktez. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Campbell JP. (1990). Modeling the performance prediction problem in industrial and organizational psychology. In: Dunnette MD, Hough LM, eds. *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*. Consulting Psychologists Press, 687–732. <https://psycnet.apa.org/record/1993-97198-012>
- Caputo, F., Cillo, V., Candelo, E., & Liu, Y. (2019). Innovating through digital revolution: The role of soft skills and Big Data in increasing firm performance. *Management Decision*, 57(8), 2032-2051. <https://doi.org/10.1108/MD-07-2018-0833>
- Chan, S.C.H. & Mak, W. (2012). Benevolent leadership and follower performance: the mediating role of leader-member exchange (LMX). *Asia Pacific Journal of Management*, 29(2), 285-301. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10490-011-9275-3>
- Chantias, S., & Hess, T. (2016). How digital are we? Maturity models for the assessment of a company's status in the digital transformation. *Management Report*, 2016(2), 1-14. https://www.wim.bwl.uni-muenchen.de/download/epub/mreport_2016_2.pdf
- Chew, E., Semmelrock-Picej, M. T., & Novak, A. (2013). Value co-creation in the organizations of the future. In *Proceedings of the European conference on management, leadership & governance*, 20, 16-23.
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri. *Doğuş üniversitesi dergisi*, 9(1), 35-46. <https://dergipark.org.tr/en/pub/doujournal/issue/66658/1042932>
- Darudiato, S. & Setiawan, K. (2013). Knowledge management: konsep dan metodologi. *Ultima InfoSys: Jurnal Ilmu Sistem Informasi*, 4(1), 11-17. <https://doi.org/10.31937/si.v4i1.237>
- Fitzgerald, M., Kruschwitz, N., Bonnet, D. & Welch, M. (2014). Embracing digital technology: A new strategic imperative. *MIT Sloan Management Review*, 55(2), 1. <https://emergenceweb.com/blog/wp-content/uploads/2013/10/embracing-digital-technology.pdf>
- Giotopoulos, I., Kontolaimou, A., Korra, E., & Tsakanikas, A. (2017). What drives ICT adoption by SMEs? Evidence from a large-scale survey in Greece. *Journal of Business Research*, 81, 60-69. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.08.007>
- Gardner, W.L., Avolio, B.J., Luthans, F., May, D.R., Walumbwa, F., (2005). "Can you see the real me?" A self-based model of authentic leader and follower development. *The Leadership Quarterly*. 16, 343–372. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.03.003>

- George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 Update* (10th ed.). Pearson.
- Gill, M., & VanBoskirk, S. (2016). The digital maturity model 4.0. *Benchmarks: digital transformation playbook*. <https://dixital.cec.es/wpcontent/uploads/presentacions/presentacion06.pdf>
- Guzmán-Ortiz, C., Navarro-Acosta, N., Florez-Garcia, W. & Vicente-Ramos, W. (2020). Impact of digital transformation on the individual job performance of insurance companies in Peru. *International Journal of Data and Network Science*, 4(4), 337–346. doi: 10.5267/j.ijdns.2020.9.005
- Hiekkanen, K. (2015). *Strategic alignment and internal IT. in Transition*, 44. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-60-6243-3>
- Hein-Pensel, F., Winkler, H., Brückner, A., Wölke, M., Jabs, I., Mayan, I.J., Kirschenbaum, A., Friedrich, J. & Zinke-Wehlmann, C. (2023). Maturity Assessment for Industry 5.0: A Review of Existing Maturity Models. *J. Manuf. Syst.*, 66, 200–210. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2022.12.009>
- Hess, T., Benlian, A., Matt, C., & Wiesböck, F. (2016). Options for formulating a digital transformation strategy. *MIS Quarterly Executive*, 15(2), 123–139. misqe.org
- Joseph, J. E. (2012). *Saussure*. OUP Oxford.
- Hinings, B., Gegenhuber, T. & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28(1), 52–61. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2018.02.004>
- Khan, S. (2016). *Leadership in the Digital age: A Study on the Effects of Digitalisation on Top Management Leadership* [Master's thesis, Stockholm Business School]. <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?dswid=1820&pid=diva2%3A971518>.
- Kakabadse, A., Omar Abdulla, M., Abouchakra, R., Jawad, A., (2011). *Leading smart transformation*. Palgrave Macmillan.
- Kandou, Y. L. (2016). Pengaruh knowledge management, skill dan attitude terhadap kinerja karyawan (studi pada PT. Bank Sulutgo Kantor Pusat di Manado). *Jurnal Berkala Ilmiah Efisiensi*, 16(1). <https://ejournal.unsrat.ac.id/index.php/jbie/article/view/10623>
- Khalili, A. (2018). Creativity and innovation through LMX and personal initiative. *Journal of Organizational Change Management*, 31(2), 323-333. <https://doi.org/10.1108/JOCM-09-2016-0183>
- Kılıçkaya, F. Y. (2023). Dijitalleşme döneminde örgütlerde psikolojik dayanıklılık. Y. Gülbahar içinde, *Örgütsel davranış güncel konular*. Özgür Yayın Dağıtım. <https://www.ozguruyayinlari.com/site/catalog/download/136/924/2163>
- Kim, S., Choi, B., Lew, Y.K. (2021). Where is the age of digitalization heading? The meaning, characteristics, and implications of contemporary digital transformation. *Sustainability* 13(16), 8909. <https://doi.org/10.3390/su13168909>
- Kirkman, B. L., & Rosen, B. (1999). Beyond self-management: Antecedents and consequences of team empowerment. *Academy of Management Journal*, 42(1), 58-74. <https://doi.org/10.5465/256874>
- Koopmans, L., Bernaards, C. M., Hildebrandt, V. H., Lerner, D., de Vet, H. C., & van der Beek, A. J. (2016). Cross-cultural adaptation of the individual work performance questionnaire. *Work*, 53(3), 609–619.
- KPMG (2014). Survival of the smartest 2.0: Wer zögert, verliert. Verschlafen deutsche Unternehmen die digitale Revolution? <https://bauen-digital.ch/assets/Downloads/de/studie-survival-of-the-smartest-20.pdf>
- Liu, D., Chen, S., & Chou, T. (2011). Resource fit in digital transformation: Lessons learned from the CBC Bank global e-banking project. *Management Decision*, 49(10), 1728–1742. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/00251741111183852/full/html>

- Lee, Jin, & Bagheri. (2017). Cyber physical systems for predictive production systems. *Production Engineering*, 11(2), 155-165. DOI: 10.1007/s11740-017-0729-4
- Lee, J., Bagheri, B., & Kao, H.-A. (2015). A Cyber-Physical systems architecture for Industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters*, 3, 18-23. <https://doi.org/10.1016/j.mfglet.2014.12.001>
- Lumunon, D. F., Massie, D. & Trang I. (2021). The effect of training, digital transformation, and work motivation on employee performance during the covid-19 period: A study on culinary umkm employees in manado city. *Central Asian Journal Of Literature, Philosophy And Culture*, 2(8), 22-37. <https://doi.org/10.47494/cajipc.v2i8.190>
- Majchrzak, A., Markus, L. M. ve Wareham, J. (2016). Designing for DigitalTransformation. *MIS Quarterly*, 40(2), 1187–1200. <https://www.jstor.org/stable/26628906>
- Marler, J. H., & Boudreau, J. W. (2017). An evidence-based review of HR Analytics. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(1), 3-26. <https://doi.org/10.1080/09585192.2016.1244699>
- Martin, A. (2008). Digital literacy and the “digital society”. *Digital Literacies Concepts Policies Practices*, 30, 151–176. <https://www.academia.edu/download/30956324/DigitalLiteracies.pdf#page=153>
- Matzler, K., von den Eichen, S. F., Anschober, M., & Kohler, T. (2018). The crusade of digital disruption. *Journal of Business Strategy*, 39(6), 13–20. <https://doi.org/10.1108/JBS-12-2017-0187>
- Mayakova, A., 2019. Digital transformation of modern quality management. *Econ. Ann.XXI* 180 (11–12), 138–145. <https://doi.org/10.21003/ea.v180-15>
- Moeuf, A., Pellerin, R., Lamouri, S., Tamayo-Giraldo, S., & Barbaray, R. (2018). The industrial management of SMEs in the era of Industry 4.0. *International Journal Of Production Research*, 56(3), 1118-1136. <https://doi.org/10.1080/00207543.2017.1372647>
- Nachira, F., Nicolai, A., Dini, P., Le Louarn, M., & Leon, L. R. (2007). Digital Business Ecosystems. European Commission. *Information Society and Media*. Retrieved from www.digital-ecosystems.
- Nguyen, T. H., & Le, A. N. H. (2019). Promoting creativity and innovation: Expected and unexpected consequences. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 1-15. <https://doi.org/10.1108/APJIE-03-2019-0008>
- Niculescu, D. C. (2014, November). Trends and new realities in the perspective of generation change. In *Proceedings of the International Management Conference, Bucharest, Romania*, 6-7.
- Olsson, A., Paredes, K. M., Johansson, U., Roese, M. O., & Ritzén, S. (2019). Organizational climate for innovation and creativity-a study in Swedish retail organizations. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 3, 243-261. <https://doi.org/10.1080/09593969.2019.1598470>
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Osman, S., Shariff, S. H., and Lajin, M. N. A. 2016. Does innovation contribute to employee performance?.*Proc Soc and Behav Science*. 219 (2016): 571-579. Doi:10.1016/j.sbspro.2016.05.036.
- Parvari, A., Anvari, R., Mansor, N. N. B. A., Jafarpour, M., & Parvari, M. (2015). Technology Acceptance Model, Organizational Commitment and Turnover Intention: A Conceptual Framework. *Rev. Eur. Stud.*, 7, 146-152. <https://doi.org/10.5539/res.v7n12p146>
- Raza, Z., Woxenius, J., Altuntas Vural, C., & Lind, M. (2023). Digital transformation of maritime logistics: Exploring trends in the liner shipping segment. *Computers in Industry*, 145 (103811). <https://doi.org/10.1016/j.compind.2022.103811>

- Ratna, R., & Kaur, T. (2016). The Impact Of Information Technology On Job Related Factors Like Health And Safety, Job Satisfaction, Performance, Productivity And Work Life Balance. *Journal Of Business & Financial Affairs*, 5(1), 2-9. <https://doi.org/10.4172/2167-0234.1000171>
- Ready, D. A., Cohen, C., Kiron, D., & Pring, B. (2020). The new leadership playbook for the digital age. *MIT Sloan Management Review*, 0_1-18. <https://m.rcma-rubber.com/whitepapers/the-new-leadership-playbook-for-the-digital-age-codex5350.pdf>
- Reichstein, C. (2019). Strategic IT management: How companies can benefit from an increasing IT influence. *Journal of Enterprise Information Management*, 32(2), 251-273. <https://doi.org/10.1108/JEIM-08-2018-0172>
- Rogers, D., (2016). *The Digital Transformation Playbook: Rethink Your Business for the Digital Age*. Columbia University Press.
- Rotundo, M., & Sackett, P. R. (2002). The relative importance of task, citizenship, and counterproductive performance to global ratings of performance: A policy capturing approach. *Journal of Applied Psychology*, 87(1), 66–80. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.1.66>
- Salju, S., Junaidi, J. & Goso, G. (2023). The effect of digitalization, work-family conflict, and organizational factors on employee performance during the COVID-19 pandemic. *Problems and Perspectives in Management*, 21(1), 107-119. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(1\).2023.10](https://doi.org/10.21511/ppm.21(1).2023.10)
- Savić, D. (2020). From Digitization and Digitalization to Digital Transformation: A Case for Grey Literature Management. *The Grey Journal*, 16(1), 28-33. <http://www.greynet.org/>
- Schumacher, A. (2014). *Development of a maturity model for assessing the industry 4.0 maturity of industrial enterprises* [Ph.D. Thesis, Vienna University of Technology]. <https://scholar.archive.org/work/fhoyirey6ndupmum4y7irielsi/access/wayback/https://repositum.tuwien.at/bitstream/20.500.12708/7072/2/Schumacher%20Andreas%20-%202015%20-%20Development%20of%20a%20maturity%20model%20for%20assessing%20the...pdf>
- Sigler, T. H., & Pearson, C. M. (2000). Creating an empowering culture: examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, 5(1), 27-52. [https://doi.org/10.1016/S1084-8568\(00\)00011-0](https://doi.org/10.1016/S1084-8568(00)00011-0)
- Strohmeier, S. (2007). Research in e-HRM: Review and implications. *Human Resource Management Review*, 17(1), 19-37. <https://doi.org/10.1016/j.hrmmr.2006.11.002>
- Şehitoğlu, Y. & Zehir, C. (2010). The analysis of employee performance in the context of employee silence and organizational citizenship behavior in Turkish public institutions. *Today's Review of Public Administration*, 4(4) 95-120. <https://avesis.yildiz.edu.tr/yayin/8112e2a0-340b-41e8-ba79-a73cc6d1ef19/the-analysis-of-employee-performance-in-the-context-of-employee-silence-and-organizational-citizenship-behavior-in-turkish-public-institutions>
- Singh, A., & Hess, T. (2017). How chief digital officers promote the digital transformation of their companies. *MIS Quarterly Executive*, 16(1), 1–17. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429286797-9/chief-digital-officers-promote-digital-transformation-companies-anna-singh-thomas-hess>
- Sobral, F.; Furtado, L. (2019) Post-heroic leadership: Current trends and challenges in leadership education. *Rev. Adm. Empresas*, 59, 209–214. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020190306>
- Solis, B., Lieb, R., & Szymanski, J. (2014). *The 2014 state of digital transformation of the guest experience*. Altimeter Group.
- Stolterman, E., Fors, A.C. (2004). Information Technology and the Good Life. In: Kaplan, B., Truex, D.P., Wastell, D., Wood-Harper, A.T., DeGross, J.I. (eds) *Information Systems Research*. IFIP

International Federation for Information Processing, vol 143. Springer. https://doi.org/10.1007/1-4020-8095-6_45

- Tabrizi, B., Lam, E., Girard, K., & Irvin, V. (2019). Digital transformation is not about technology. *Harvard Business Review*, 13(March), 1-6.
- Tapscott, D., (1996). *The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence*. McGraw-Hill.
- Tilson, D., Lyytinen, K., & Sørensen, C. (2010). Research commentary–digital infrastructures: the missing IS research agenda. *Information Systems Research*, 21(4), 748-759. <https://doi.org/10.1287/isre.1100.0318>
- Torabi, S. A., Giah, R., & Sahebjamnia, N. (2016). An enhanced risk assessment framework for business continuity management systems. *Safety Science*, 89, 201-218. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2016.06.015>
- Ulas, D., 2019. Digital transformation process and SMEs. *Procedia Comput. Sci.* 158, 662–671. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2019.09.101>
- Uhlemann, T.-J., Schock, C., Lehmann, C., Freiburger, S., & Steinhilper, R. (2017). The Digital Twin: Demonstrating the Potential of Real Time Data Acquisition in Production Systems. *Procedia Manufacturing*, 9, 113 - 120. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2017.04.043>
- Vielmetter, G., & Sell, Y. (2014). *Leadership 2030: The six megatrends you need to understand to lead your company into the future*. Amacom.
- Viswesvaran C. & Ones DS. (2000). Perspectives on models of job performance. *Int J Select Assessm.*, 8(4), 216–226. <https://doi.org/10.1111/1468-2389.00151>
- Watanabe, C., Naveed, N., & Neittaanmäki, P. (2018). Digital solutions transform the forest-based bioeconomy into a digital platform industry - A suggestion for a disruptive business model in the digital economy. *Technology in Society*, 54, 168-188. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2018.05.002>
- Westerman, G., Calmèjane, C., Bonnet, D., Ferraris, P., & McAfee, A. (2011). Digital transformation: A roadmap for billion-dollar organizations. *MIT Sloan Management*, 1-68. <https://www.capgemini.com/resources/digital-transformation-a-roadmap-for-billion-dollar-organizations>
- Westerman, G., Bonnet, D. & McAfee, A. (2014). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Harvard Business Review Press.
- Wu, M., Kozanoglu, D.C., Min, C., Zhang, Y. (2021). Unraveling the capabilities that enable digital transformation: a data-driven methodology and the case of artificial intelligence. *Adv. Eng. Inf.* 50, 101368. <https://doi.org/10.1016/j.aei.2021.101368>

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-20

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-02

DOI No: 10.35343/kosbed.1486879

Altan AYAN¹

Havacılık İşletmeciliğine Yönelik Halkla İlişkiler Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi*

*Examination of Postgraduate Theses Written on Public
Relations in Aviation Management*

* Bu makale XXIII. Uluslararası İşletmecilik Kongresinde aynı adla sunulan bildiriden üretilmiştir.

Özet

Çalışmada ilk olarak halkla ilişkiler kavramı ifade edilmiştir. Daha sonra havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusundaki lisansüstü tezler çeşitli kriterlere göre değerlendirilmiştir. Araştırmanın amacı, havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler kapsamında yazılan lisansüstü tezleri çeşitli kriterlere göre incelemektir. Çalışmada Ulusal Tez Merkezinin web sitesinden veriler elde edilmiştir. Çalışmada havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler kapsamında yazılan 63 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Lisansüstü tezin türü, enstitü türü, yıl, üniversite, tezin başlığı, anabilim dalı, tez danışmanının unvanı, tezlerin devlet ve vakıf üniversitelerine göre dağılımı, tezin yazıldığı dil ve tezin sayfa sayısına göre inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Havacılık İşletmeciliği, Halkla İlişkiler, Lisansüstü Tezler

Jel Kodları: M10, M14, M30

Abstract

In this study, firstly, the concept of public relations is expressed. And then, postgraduate theses on public relations in aviation management are evaluated in accordance with various criteria. The aim of the research is to investigate of the postgraduate theses written within the scope of public relations in aviation management according to various criteria. In this study, the data are collected from the website of the National Thesis Center. In the study, 63 postgraduate theses on public relations in aviation management are reached. The type of the postgraduate thesis, the type of institute, the year, the university, the title of the thesis, the department, the title of the thesis advisor, the distribution of the theses according to state and private universities, the language of thesis and the number of pages of the thesis are researched.

Key Words: Aviation Management, Public Relations, Postgraduate Theses

Jel Codes: M10, M14, M30

¹Altan Ayan, Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Doç.Dr., altanayan@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3667-6577

GİRİŞ

Günümüz işletmeleri için halkla ilişkiler faaliyetlerinin önemi büyüktür. Halkla ilişkiler uygulamalarına önem veren işletmelerin rekabette öne çıkabileceği söylenebilir. Havacılık işletmeciliğinde faaliyet gösteren şirketler için de halkla ilişkiler uygulamalarının büyük önem taşıdığı ifade edilebilir. Çalışmanın amacı havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusunda yazılan lisansüstü tezlerin çeşitli açılardan incelenmesidir.

Çalışmada havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konularında 63 tez incelenmiştir. Konu ile ilgili lisansüstü tezlere Ulusal Tez Merkezinin web sitesi aracılığıyla ulaşılmıştır. Havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konularındaki lisansüstü tezler; tezin türü (yüksek lisans/ doktora), enstitü türü, yazıldığı yıl, yazıldığı üniversite, tez başlığı, yazıldığı anabilim dalı, danışman unvanı, üniversite türü, tezin yazıldığı dil ve sayfa sayısına göre incelenerek değerlendirmeler yapılmıştır.

Rekabet üstü bir konum elde etmek için geleneksel pazarlama faaliyetlerini aşan ve değişim temelli küresel rekabet ortamında varlıklarını sürdüren şirketler, rekabet güçlerini arttırmak için birçok yeni ve çeşitli metotlar kullanmaktadır. Havayolu işletmeciliği kapsamında ele alındığında bu sektörde fiyat temelli rekabet ve sunulan hizmet kalitesi ilk olarak tercih edilirlilik açısından kritik bir faktör olsa da uzun dönemde yeterli olmadığı söylenebilir. Havayolu işletmeciliğinde küresel rekabet avantajı elde etmek, müşterilere yönelik hizmetin ve müşterilerle kurulan iletişimin kalitesiyle ilişkilidir (Bitirim Okmeydan, 2020: 260).

Stratejik bir bakışla ele alındığında halkla ilişkiler, kurumlar ile kurumsal ortam arasında bir eşgüdüm işlevi sağlamakta ve toplumsal fayda ile firmaların misyonları arasında denge sağlayıcı bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Kurumların geçmişteki kar temelli anlayışları günümüzde değişerek, sosyal sorumluluk temelinde ve paydaş memnuniyetini öne çıkaran stratejik bir yönetim bakış açısını zorunlu hale getirmektedir (Yıldırım ve Karakaya Şatır, 2018: 665-666).

1.Kavramsal Çerçeve

1.1.Halkla İlişkiler Kavramı

Halkla ilişkiler uygulama alanının geniş ve yaygın olduğu, reklamcılık, tanıtım ve pazarlama gibi kavramlarla ilişkili olduğu ifade edilebilir. Halkla ilişkiler, şirketin başarı ya da başarısızlığında önemli rolü olan, şirket çevresi ile şirket arasında karşılıklı yarar ilkesi temelinde ilişkiler oluşturma ve sürdürmeyi kapsayan yönetsel bir işlev olarak açıklanabilir (Tengilimoğlu ve Öztürk, 2022: 1-3).

Halkla ilişkiler, giderek yönetim işlevi haline gelen, pazarlama iletişimi içinde önemli bir yeri olan disiplinler arası bir yaklaşım olarak ifade edilebilir. Halkla ilişkiler uygulayıcılarının iletişim, işletme, yönetim kuram ve teknikleri konularında bilgi sahibi olmaları önemlidir. Halkla ilişkiler uygulama alanının, medya ile ilişkiler, sergi-fuar düzenleme, endüstriyel ilişkiler geliştirme ve işgörenlerle iletişimi güçlendirme gibi çok geniş kapsamlı olduğu söylenebilir (Peltekoğlu, 2018: 149).

21. yüzyılda tüketicilerin zihnine etki etmenin en iyi yolunun reklam değil, halkla ilişkiler olduğu söylenebilir. Halkla ilişkiler faaliyetleri, daha düşük maliyetli olduğundan daha verimli uygulamalardır. 21. yüzyılda halkla ilişkilerin etkin olduğu söylenebilir. Bu nedenle, başarı gösteren yeni markaların çoğunun reklam ile değil, halkla ilişkiler faaliyetleriyle piyasaya sunulduğu ifade edilebilir (Ries vd., 2022: 159-161).

Reklam, halkla ilişkiler ve diğer iletişim faaliyetlerinin organizasyonun amaçlarına erişmesi için bir arada gerçekleştirilmesi önemlidir. Halkla ilişkiler faaliyetlerinin işletmenin diğer iletişim yöntemleri ile kıyaslandığında en güvenilir ve inandırıcı görülen iletişim faaliyeti olduğu ifade edilebilir. Reklam ve diğer iletişim faaliyetleri daha çok satışa yönelik iken, halkla ilişkilerin hedef kitleden yana tavrı paydaşlar açısından onun daha güvenilir olmasını sağlar (Ölçer, 2015: 25).

Halkla ilişkiler kavramı, çevresini en iyi şekilde tanıyan, kendisini çevresine en doğru biçimde tanıtan, sosyal sorumlu davranış tarzına sahip, karşılıklı iletişim temeline dayanan stratejik iletişim süreci yönetimi olarak tanımlanabilir. Halkla ilişkilerin bir çatı kavramı ifade edecek biçimde farklı disiplinlerin verilerinin katkısıyla alanını genişlettiği söylenebilir (Özgen vd., 2019: 39).

Halkla ilişkiler kavramı, bir yönetsel çalışma biçimi olarak ifade edilebilir. Kurumlar ile halk arasında bir güven ve itimat meydana getirmek için kullanılan yöntem ve teknikler halkla ilişkiler kapsamındadır. Halkla ilişkiler uygulamalarından, önce özel şirketlerin yararlandığı söylenebilir. Özel şirketler, müşteri ilişkilerini geliştirmek ve rekabet avantajı elde etmek için halkla ilişkiler faaliyetlerine yönelmişlerdir. Halkla ilişkiler faaliyetlerinin esas amacının, tanımak ve tanıtmak olduğu söylenebilir (Güney, 2020: 173-174).

1.2.Halkla İlişkiler Departmanı

Her kurumun halkla ilişkiler departmanına sahip olduğu söylenebilir. Önemli olan, iyi bir halkla ilişkiler departmanı oluşturmaktır. Halkla ilişkiler faaliyetlerinin başarılı olması, onların uygulanabilirliği ile ilişkilidir. Kurumun büyüklüğü ne olursa olsun, halkla ilişkiler departmanının yönetimle iletişimi önemlidir. Herhangi bir şirketteki halkla ilişkiler departmanı yönetime danışmanlıkta bulunabilir ve tavsiyeler sunabilir (Seitel, 2016: 7-8).

Halkla ilişkilerin, insan ilişkileri, pazarlama ve iletişim kavramlarıyla birçok benzerliği mevcuttur. Halkla ilişkiler departmanları, 5 temel faaliyeti yürütür. Bunlar: medya ile ilişkiler, ürün ve şirket tanıtımı, işletmede iletişim, lobi çalışmaları ve sosyo-kültürel faaliyetler, danışmanlıktır. Halkla ilişkiler, kâr amacı gütmeyen pazarlama uygulamaları olarak da açıklanabilir ve şirketlerin çok sayıda faaliyetine katkı sağlar. Bunlar, yeni ürünlerin piyasaya sunulmasına destek olmak ve bir ürün grubuna yönelik ilgi oluşturmak gibi faaliyetlerdir (Akat, 2008: 196-197).

Halkla ilişkiler, kurumlar için olmazsa olmaz bir unsurdur. Kamuoyu ile dürüst, ikeli, güvenilir ve sağlam bağlar kurmayı hedefleyen her kurumun kendi içinde halkla ilişkiler bölümünü etkin olarak yapılandırması gerektiği ifade edilebilir. 21. yüzyılda kurumların etkinliklerini sürdürmeleri ve verimliliklerini yükseltmelerinin temel şartlarından biri halkla ilişkilerdir. Halkla ilişkilerin çok geniş faaliyet alanı mevcuttur. Bunlar; Kurum içi iletişim, Medya ile ilişkiler, İtibarın korunması, Kurumsal sosyal sorumluluk, Etkinlik yönetimi, Kurum ve marka imajı gibi faaliyetlerdir (Geçikli, 2019: 5-6).

Halkla ilişkiler, pazarlama iletişimi karması içindeki bir ögedir. Halkla ilişkilerden yararlanan işletmeler, marka imajlarını yükselterek pozitif imaj meydana getirebilirler. Pazarlama açısından halkla ilişkiler; pazarlama hedefleri kapsamında, satışı ve müşteri memnuniyetini yükselten, firmaları ve ürünleri müşteri talep ve beklentilerine göre biçimlendiren, bilgilendirici ve ikna edici iletişime dayalı planlama, yürütme ve değerlendirme faaliyeti olarak açıklanabilir. Özetle halkla ilişkiler, doğrudan ürüne ve pazarlama faaliyetlerine yönelik yürütülen faaliyetler olarak ifade edilebilir (Çalışkan ve Duygun, 2021: 18-19).

Halkla ilişkiler, geniş kapsamlı bir alan olarak yayınlar, haberler ve lobicilik gibi unsurları içerir. Bir müşteri bir reklamla karşılaştığında, bunun bir reklam olduğunu bilmekte ve giderek çok sayıda müşteri reklamlardan uzaklaşmaktadır. Müşterinin reklama ayırdığı süre ve ilgide bir düşüş olduğu ifade edilebilir. Bu açıdan halkla ilişkilerin bir mesajı iletme şansının daha fazla olduğu söylenebilir (Kotler, 2007: 114).

Pazarlamanın geçirdiği dönüşüm süreci içinde, pazarlamanın müşteri odaklı pazarlamayla birlikte geldiği önemli bir aşama da bütünleşik pazarlama stratejilerinin oluşmasıdır. Bütünleşik pazarlama stratejisi, sadece pazarlama bölümünün pazarlama yapması yerine, firmanın tüm departmanlarının pazarlama yönlülüğü esas alması gerektiği anlayışına dayanır. Bu yaklaşıma göre, bütün şirket faaliyetlerinin merkezinde müşteri yer alır (Pirtini, 2004: 65-66).

Toplumsal sorumluluk anlayışını çalışmalarına entegre edemeyen firmaları, müşteriler görmezden gelebilir. Giderek daha çok müşteri, satın alma kararlarını firmaların etik anlayışına yönelik algılarına göre vermektedir. Günümüzde müşterilerin markalardan toplumun geneline yarar göstermelerini beklediği ve firmaların da bu durumun farkında oldukları söylenebilir (Kotler, Kartajaya ve Setiawan, 2023: 62).

İşletmelerin reklamlardan halkla ilişkilere yönelmesinin önemli olduğu söylenebilir. İşletmelerin reklama gerekenden çok, halkla ilişkilere ise gerekenden az yatırım yaptığı ifade edilebilir. Yeni bir markayı halkla ilişkiler yoluyla sunmak daha çok süre ve yaratıcılık gerektirse de sonuç olarak reklama göre daha etkili olabilir. Halkla ilişkiler, dikkat çekmek ve söz edilme değeri oluşturmaya ilişkin birçok araçtan meydana gelir. Halkla ilişkiler kampanyası çok daha az maliyet içerir ve daha uzun soluklu bir çalışmadır (Kotler, 2022: 47-48).

2. Yöntem

2.1.Araştırmanın Amacı

Çalışmada Havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusunda yazılan lisansüstü tezler çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı, havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler kapsamındaki tezlerin çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir.

2.2.Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmada veriler Ulusal Tez Merkezinin web sitesinden elde edilmiştir. Ulusal tez merkezinin web sitesinden havacılık işletmeciliği kapsamında halkla ilişkiler konusunda yazılan toplam 63 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Araştırmada tezler çeşitli kriterler açısından incelenmiştir. Havacılık işletmeciliği kapsamında halkla ilişkiler konusundaki lisansüstü tezler tezin türü, tezin yazıldığı enstitü, tezin yazıldığı yıl, tezin yazıldığı üniversite, tezin başlığı, tezin yazıldığı anabilim dalı, tez danışmanının unvanı, üniversite türü, tezin yazıldığı dil ve tezin sayfa sayısına göre incelenmiştir.

3. Bulgular

Çalışmada Havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusunda yazılan lisansüstü tezler çeşitli kriterlere göre incelenmiştir. Aşağıda Tablo 1’de havacılık işletmeciliği kapsamında halkla ilişkiler konusunda yazılan lisansüstü tezlerin türüne göre dağılımları yer almaktadır.

Tablo 1’de ifade edildiği gibi, havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler kapsamında 51 yüksek lisans ve 12 doktora tezi bulunmaktadır. Konu ile ilgili yazılan lisansüstü tezlerin büyük bölümü yüksek lisans tezidir.

Tablo 1: Tezlerin Türüne Göre İncelenmesi

Tezin Türü	Frekans	Yüzde
Yüksek Lisans	51	81
Doktora	12	19

Tablo 2’de havacılık işletmeciliği kapsamındaki halkla ilişkiler konulu tezlerin yazıldığı enstitüler itibarıyla dağılımları ifade edilmiştir. Konu ile ilgili sosyal bilimler enstitüsünde 55 tez, lisansüstü eğitim enstitüsünde 7 tez ve işletme enstitüsünde 1 tez bulunmaktadır. Konu ile ilgili tezlerin çoğu sosyal bilimler enstitüsünde yazılmıştır.

Tablo 2: Tezlerin Yazıldığı Enstitüye Göre İncelenmesi

Enstitü	Frekans	Yüzde
Sosyal Bilimler Enstitüsü	55	87,3
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	7	11,1
İşletme Enstitüsü	1	1,6

Tablo 3’te ifade edildiği gibi, havacılık işletmeciliğine yönelik halkla ilişkiler konusunda 2019 yılında 12 tez, 2020 yılında 7 tez ve 2018 yılında 7 tez yazılmıştır. Bu konuda en fazla lisansüstü tez 2019 yılında yazılmıştır. Bu konuda 2019 yılında en fazla kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal imaj ile ilgili tez yazıldığı ifade edilebilir.

Tablo 3: Tezlerin Yazıldığı Yıla Göre İncelenmesi

Yıl	Frekans	Yıl	Frekans
2023	2	2013	2
2022	3	2012	1
2021	4	2011	2
2020	7	2010	2
2019	12	2009	1
2018	7	2008	1
2017	3	2006	1
2016	4	2002	1
2015	5	1999	1
2014	3	1996	1

Tablo 4’te havacılık işletmeciliği kapsamında halkla ilişkiler konusundaki tezlerin yazıldığı üniversitelere göre dağılımları yer almaktadır. Konu ile ilgili İstanbul Üniversitesinde 7 tez, Marmara Üniversitesinde 7 tez ve Beykent üniversitesinde 7 tez yazılmıştır. Bu konudaki lisansüstü tezler en çok İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Beykent Üniversitesinde yazılmıştır. Kocaeli Üniversitesinde 5 tez, Bahçeşehir Üniversitesinde 4 tez, İstanbul Aydın Üniversitesinde 4 tez, Maltepe Üniversitesinde 4 tez ve Anadolu Üniversitesinde 3 tez yazılmıştır.

Tablo 4: Tezlerin Yazıldığı Üniversitelere Göre İncelenmesi

Üniversite	Frekans	Üniversite	Frekans
İstanbul Üniversitesi	7	Başkent Üniversitesi	1
Marmara Üniversitesi	7	Doğuş Üniversitesi	1
Beykent Üniversitesi	7	Fırat Üniversitesi	1
Kocaeli Üniversitesi	5	Galatasaray Üniversitesi	1
Bahçeşehir Üniversitesi	4	Gazi Üniversitesi	1
İstanbul Aydın Üniversitesi	4	Haliç Üniversitesi	1
Maltepe Üniversitesi	4	İstanbul Gelişim Üniversitesi	1
Anadolu Üniversitesi	3	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	1
Akdeniz Üniversitesi	2	Nişantaşı Üniversitesi	1
İstanbul Kültür Üniversitesi	2	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	1
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	Sakarya Üniversitesi	1
Ankara Üniversitesi	1	Selçuk Üniversitesi	1
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	1	Süleyman Demirel Üniversitesi	1
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	1	Yıldız Teknik Üniversitesi	1

Tablo 5'te Havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler kapsamındaki lisansüstü tezlerde kullanılan başlıkların dağılımları ifade edilmiştir. Konu ile ilgili lisansüstü tezlerde en fazla kullanılan başlıklar halkla ilişkiler, kurumsal imaj, sponsorluk, kurumsal itibar ve marka imajıdır. Tezlerde kurumsal sosyal sorumluluk ve pazarlama iletişimi başlıkları da sıklıkla kullanılmıştır.

Tablo 5: Tezlerin Başlıklarına Göre İncelenmesi

Tez Konusu	Frekans
Halkla İlişkiler	12
Kurumsal İmaj	12
Sponsorluk	11
Kurumsal İtibar	10
Marka İmajı	10
Kurumsal Sosyal Sorumluluk	6
Pazarlama İletişimi	6
Kurum İçi İletişim	3
Kurumsal Kimlik	2
Kurumsal Tasarım	1

*Bir tezde birden fazla başlık kullanılmış olabilir.

Tablo 6'da ifade edildiği gibi, havacılık işletmeciliğine yönelik halkla ilişkiler konusunda işletme anabilim dalında 24 tez, halkla ilişkiler ve tanıtım anabilim dalında 15 tez yazılmıştır. Konu ile ilgili en fazla lisansüstü tez işletme anabilim dalı ve halkla ilişkiler ve tanıtım anabilim dalında yazılmıştır. Halkla ilişkiler anabilim dalında 4 tez, iletişim bilimleri anabilim dalında 4 tez yazılmıştır.

Tablo 6: Tezlerin Yazıldığı Anabilim Dalına Göre İncelenmesi

Anabilim Dalı	Frekans
İşletme	24
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	15
Halkla İlişkiler	4
İletişim Bilimleri	4
İletişim Sanatları	2
İşletme Yönetimi	2
Sivil Havacılık Yönetimi	2
Tanıtım ve Halkla İlişkiler	2
Havacılık Yönetimi	1
İşletme (İngilizce)	1
Medya ve Kültürel Çalışmalar	1
Pazarlama İletişimi	1
Spor Yöneticiliği	1
Spor Yönetim Bilimleri	1
Turizm İşletmeciliği	1
Ulaştırma ve Lojistik Yönetimi	1

Tablo 7’de havacılık işletmeciliği kapsamında halkla ilişkiler konusundaki lisansüstü tezlerin danışman unvanına göre dağılımları yer almaktadır. Konu ile ilgili 27 tezin danışmanı Dr.Öğr.Üyesi/Yrd.Doç.Dr. ve 19 tezin danışmanı Doç.Dr. unvanına sahiptir. Bu konudaki en fazla tez danışmanlığı Dr.Öğr.Üyesi/Yrd.Doç.Dr. tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7: Tezlerin Danışman Unvanına Göre İncelenmesi

Danışman Unvanı	Frekans
Prof.Dr.	16
Doç.Dr.	19
Dr.Öğr.Üyesi/Yrd.Doç.Dr.	27
Dr.	1

Tablo 8’de ifade edildiği gibi, havacılık işletmeciliğine yönelik halkla ilişkiler konularında devlet üniversitelerinde 36 tez, vakıf üniversitelerinde 27 tez yazılmıştır. Bu konuda devlet üniversitelerinde daha fazla tez yazılmıştır.

Tablo 8: Tezlerin Üniversite Türüne Göre İncelenmesi

Üniversite Türü	Frekans	Yüzde
Devlet	36	57
Vakıf	27	43

Tablo 9’da havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusunda yazılan lisansüstü tezlerin yazıldığı dile göre dağılımları ifade edilmiştir. Konu ile ilgili 61 tez Türkçe, 2 tez İngilizce olarak yazılmıştır. Bu konudaki lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğu Türkçe olarak yazılmıştır.

Tablo 9: Tezlerin Yazıldığı Dile Göre İncelenmesi

Tezin Yazıldığı Dil	Frekans	Yüzde
Türkçe	61	96,8
İngilizce	2	3,2

Tablo 10'da havacılık işletmeciliğine yönelik halkla ilişkiler konusundaki tezlerin sayfa sayılarına göre dağılımları yer almaktadır. Buna göre konu ile ilgili 28 tezin sayfa sayısı 101-150 iken, 21 tezin sayfa sayısı 151-200 arasındadır. Bu konudaki tezlerin büyük bölümünün sayfa sayısı 101-150 ile 151-200 arasındadır.

Tablo 10: Tezlerin Sayfa Sayısına Göre İncelenmesi

Sayfa Sayısı	Frekans	Yüzde
50-100	7	11,1
101-150	28	44,4
151-200	21	33,3
201-250	2	3,2
251-300	3	4,8
301-350	2	3,2

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada Havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkiler konusunda yazılan toplam 63 lisansüstü tez incelenmiş ve çeşitli kriterler temelinde değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç olarak, havacılık işletmeciliğine yönelik halkla ilişkiler kapsamında yazılan tezlerin çoğunluğu yüksek lisans tezidir. Konu ile ilgili 51 yüksek lisans ve 12 doktora tezi yazılmıştır.

Bu konuda sosyal bilimler enstitüsünde 55 tez ve lisansüstü eğitim enstitüsünde 7 tez yazılmıştır. Konu ile ilgili tezlerin büyük bölümü sosyal bilimler enstitüsünde yazılmıştır. Konu ile ilgili en fazla tez 2019 yılında yazılmıştır. Bu konudaki lisansüstü tezler en fazla İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Beykent üniversitesinde yazılmıştır.

Konu ile ilgili lisansüstü tezlerde en fazla kullanılan başlıklar, halkla ilişkiler, kurumsal imaj, sponsorluk, kurumsal itibar ve marka imajıdır. Bu konudaki lisansüstü tezler en çok işletme anabilim dalı ve halkla ilişkiler ve tanıtım anabilim dalında yazılmıştır. Konu ile ilgili en çok tez danışmanlığı Dr.Öğr.Üyesi/Yrd.Doç.Dr. tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu konuda devlet üniversitelerinde daha fazla lisansüstü tez yazılmıştır. Konu ile ilgili lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğu Türkçe olarak yazılmıştır. Konu ile ilgili tezlerin büyük bölümünün sayfa sayısı 101-150 ile 151-200 arasındadır. Sonuçta, konu ile ilgili lisansüstü tez sayısının daha da artması, havacılık işletmeciliği alanının gelişimine katkı sağlayabilir.

Konu ile ilgili olarak doktora düzeyinde daha fazla tez yazılması, havacılık işletmeciliği ile ilgili halkla ilişkilerin diğer konularında da lisansüstü tezler yazılması ve bu konuda günümüzde lisansüstü eğitim de yazılan tez sayısının daha da artmasının önemli olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışma, lisansüstü eğitimde havacılık işletmeciliğine yönelik olarak halkla ilişkiler konularının nasıl ele alındığını ve nasıl incelendiğini ortaya koymasından önemlidir.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırma, etik temelli izin gerektirmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Bu çalışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Akat, Ö. (2008). *Uluslararası pazarlama karması ve yönetimi: MAI, global compact ve örnek olaylar* (6. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın.
- Bitirim Okmeydan, S. (2020). Türkiye'deki hava yolu şirketlerinin sosyal medyada pazarlama amaçlı halkla ilişkiler (MPR) uygulamaları üzerine bir inceleme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, Nisan, 255-279.
- Çalışkan, M. ve Duygun, A. (2021). Havacılık sektöründe pazarlama iletişimi açısından COVID-19 pandemisi sürecinde sosyal medyada içerik analizi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), Mayıs, 15-29.
- Geçikli, F. (2019). *Halkla ilişkiler ve iletişim* (5. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Güney, S. (2020). *Asistanlık, yüksek lisans, doktora yeterlik ve doçentlik sınavları için yönetim ve organizasyon el kitabı* (3.Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Kotler, P. (2007). *Soru ve cevaplarla günümüzde pazarlamanın temelleri*. (Ü. Şensoy, Çev.). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Kotler, P. (2022). *A'dan Z'ye pazarlama: Pazarlamayla ilgilenen herkesin bilmesi gereken 80 kavram*. (A. Kalem Bakkal, Çev.). İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Kotler, P., Kartajaya, H. ve Setiawan, I., (2023). *Pazarlama 5.0: İnsan için teknoloji* (4. Baskı). (T. Gezer, Çev.). İstanbul: MediaCat Kitapları. Nişantaşı Üniversitesi Yayınları.
- Ölçer, N. (2015). Kurumsal itibar aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk ve bankalar: Garanti Bankası, Akbank ve İş Bankası eğitim projeleri. Sevim Koçer (Ed.). *Halkla ilişkiler'de uzmanlaşma* (s.25-50) içinde. İstanbul: Derin Yayınları.
- Özgen, E., Palacı, H., Kurtuldu, Ö.R. ve Oğuzcan, A.U. (2019). *Halkla ilişkiler ideali: Alanın keşfi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Peltekoğlu, F.B. (2018). *Halkla ilişkiler nedir?* (10.Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Pirtini, S. (2004). *Pazarlama yönetimi açısından entelektüel sermaye*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Ries, A., Ries, L., Zhang, S. ve Heper, M. (2022). 21. *Yüzyılda konumlandırma*. (İ. Demir, Çev.). İstanbul: The Kitap Yayınları.

- Seitel, F.P. (2016). *Halkla ilişkiler uygulaması* (12. Baskı). (S. Çakar Mengü, Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tengilimoğlu, D. ve Öztürk, Y. (2022). *İşletmelerde halkla ilişkiler* (5.Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yıldırım, O. ve Karakaya Şatır, Ç. (2018). Halkla ilişkilerin stratejik bir işlevi olarak konu yönetimi: Bir havayolu şirketinde konu yönetimi analizi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(3), Kasım, 665-676.

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-20

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-13

DOI No: 10.35343/kosbed.1486924

Güliz DİNÇ¹

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Siyasal Partilerin 2024 Yerel Seçim Beyannameleri

*Gender Equality Analysis of Political Party Manifestos
of the 2024 Local Elections*

Özet

Seçim beyannameleri siyasal partilerin seçimler öncesi politikalarını ve vaatlerini sıraladıkları ve kamuoyuyla paylaştıkları önemli siyasal iletişim aracı olmalarının yanı sıra ideolojilerine uygun olarak diğer partilerden farklılaştıkları yönlerini belirttikleri metinlerdir. Bu çalışmada 31 Mart 2024 Yerel Seçimlerine katılan ve aynı zamanda parlamentoda temsil edilen siyasi partilerin seçim beyannameleri toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden niteliksel içerik yöntemi kullanılarak analiz edilmektedir. Bu bağlamda yerel siyasette kadınların siyasal temsiliyeti, yerel yönetimlerin kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi için politika önerileri, sosyal hizmetlerin kadınlara duyarlı şekilde sunulması ve kadına yönelik şiddetle mücadele konuları ele alınmaktadır. İncelenen partilerin önerdikleri projeler arasında benzerlikler bulunmakla birlikte, toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadınların toplumdaki rolüne dair bakış açıları ideolojilerine göre farklılık göstermektedir. Sağ partiler kadınların aile içerisindeki rollerini önceleyen bir perspektifle politika önerilerini şekillendirmektedir. Sol partiler ise yerel siyasetin erkek egemen yapısına yönelik eleştirileri çerçevesinde kadınların güçlendirilmesini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seçim Beyannameleri, Yerel Seçimler, Toplumsal Cinsiyet

Jel Kodları: Y8, Y9

Abstract

Election manifestos are texts in which political parties list their policies and promises before the elections. They are important political communication tools that they share with the public, as well as stating how they differ from other parties in accordance with their ideologies. In this study, the election manifestos of the political parties which are represented in parliament and have participated in the 31 March 2024 Local Elections are analyzed using qualitative content analysis from a gender equality perspective. In this context, the political representation of women in local politics, policy recommendations of local governments for the economic empowerment of women, the provision of social services in a way that is sensitive to women and the fight against violence against women are discussed. Although there are similarities between the projects proposed by the examined parties, the political parties' perspectives on gender equality and the role of women in society differ according to their ideologies. In general, those parties on the right shape their policy proposals with a perspective that prioritizes women's roles in the family. On the other hand, those parties on the left advocate the empowerment of women within the framework of their criticism of the male-dominated structure of local politics.

Keywords: Election Manifestos, Local Elections, Gender Equality

Jel Codes: Y8, Y9

¹ Güliz Dinç, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gdinc@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0350-0556

GİRİŞ

Türkiye 31.Mart.2024 tarihinde 33 siyasi partinin katılımıyla bir yerel seçim gerçekleştirdi. 30 Büyükşehir, 1363 il, ilçe ve belde belediye başkanları (YSK, 2024c), 21.001 belediye (YSK, 2024d) ve 1272 il genel meclisi üyeleri (YSK, 2024f) ile ülke genelindeki muhtarlıklar ve ihtiyar heyetlerinin belirlendiği seçimlerde 57 milyon 766 bin 800 seçmen oy kullandı (YSK, 2024a). Yerel yönetimlerin toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması konusundaki rolleri son zamanlarda küresel ölçekte hem politika yapımcılar hem de akademik alanda önem verilen bir konu haline gelmiştir. Bu çalışmada Türkiye’de siyasal partilerin yerel yönetimler düzeyinde toplumsal cinsiyet perspektifine sahip olup olmadıkları, kadınların toplumdaki rolü hakkındaki duruşları, toplumsal cinsiyet eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini sağlamak için hangi politika önerilerinde buldukları sorularına cevap aranmaktadır. Bu amaçla siyasal partilerin 31 Mart 2024 yerel seçim beyannameleri incelenmektedir. Örneklem mecliste temsil edilen, yerel seçimlere katılan ve yerel seçim beyannamesi açıklayan partilerdir. Bu partiler Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), İYİ Parti (İYİP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Yeniden Refah Partisi, Demokrasi ve Atılım Partisi (DEVA), Hür Dava Partisi (HÜDAPAR), ve Büyük Birlik Partisi (BBP)’dir.

Gelişmiş demokrasilerde siyasal parti ideolojileri ile toplumsal cinsiyet ilişkisini çalışan araştırmacılar arasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve özel olarak kadınların betimleyici ve anlamlı siyasi temsiline geleneksel olarak sağdan daha fazla solun gündemi olduğu konusunda geniş bir fikir birliği bulunmaktadır (Cabeza Perez vd., 2023: 1209-1210). Sol partilerin daha çok kadın aday gösterdikleri (Duverger, 1955) ve kadın parlamenterlere sahip oldukları (Caul, 1999), kadınların eşitlik taleplerine daha duyarlı oldukları literatürde geniş yer almaktadır (Kantola & Lombardo, 2019). Fakat bazı araştırmacılar bu ilişkiyi sorgulayarak özellikle 1980’lerden sonra anaakım sağ partilerin de kadın konularına ve anlamlı temsiliyetine önem vermeye başladıklarını (Kittilson, 2011), hatta radikal sağın bile stratejik olarak kadın temsiliyetini kabul ettiklerini iddia etmektedir (Weeks vd., 2023). Siyasal partilerin beyannamelerinde kadın konularının sağ ve sol ideolojik blokları aşan şekilde yer aldıklarını ve her iki blok içerisinde de partiler arası farklılıklar bulunduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (O’Brien, 2018). Fakat sağ ve sol partilerin toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların hakları konularını farklı şekilde ele aldıkları, sağ partilerin kadınlara yönelik politikalarını partilerinin sağ ideolojik duruşlarını sorgulatmayacak şekilde belirledikleri, sol partilerin ise cinsiyetçiliğe eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşımları belirtilmektedir (Celis & Erzeel, 2015).

Türkiye’de ise siyasal partilerin Batı’da kapitalizmin gelişmesiyle bağlantılı olarak şekillenen sağ-sol kavramlarından oluşan tek bir düzleme oturtulmasının söz konusu olamayacağı, hatta Batı’daki siyasal partilere özgü ekonomik sınıf temelli sağ ve sol tanımlamalarına tam olarak uymadığı pek çok akademisyen tarafından belirtilmektedir. Ekonomik ve sosyal politikaların yanı sıra, seküler/dindar, Türk/Kürt milliyetçisi bölünmeleri de siyasal partilerin ideolojilerinin tanımlanmasında etkin faktörler olarak görülmektedir (Çarkoğlu, 1998). Örneğin ahlaki ve kültürel açıdan muhafazakâr olan bir partinin ekonomi politikaları açısından sermaye yanlısı olması ya da gelirin yeniden dağılımını desteklemesi mümkün olabilir (Kabasakal Arat, 2017: 243). Ya da solda konumlandırılan partilerin tarihsel olarak ordu ile yakın ilişkileri olması ve yüksek gelir düzeyindeki seçmenlerden oy almaları gibi özellikleriyle sağ parti özellikleri taşıması tartışılmaktadır (Aytaç, 2017: 616-617). Fakat yine de niteliksel siyasal parti araştırmaları Batı’dan farklılıkları belirtse de Türkiye’deki partileri sağ ve sol skalasında yerleştirmektedir. İncelenen partilerin sağ/sol ideolojiler yelpazesindeki konumları bakımından ele aldığımızda AK Parti, MHP, İYİ Parti, Yeniden Refah Partisi, DEVA Partisi, HÜDAPAR ve BBP’yi sağda, CHP, DEM Parti ve TİP’i ise solda konumlandırılmamız mümkün olabilir. İncelenen siyasal partilerin buldukları ideolojik konumları toplumsal cinsiyet eşitliğine yaklaşımlarını nasıl etkilemektedir? Toplumsal cinsiyet eşitliğinin inceleneceği alt başlıklar olan

kadınların siyasal temsili, ekonomik olarak güçlendirilmesi, kadınlara duyarlı sosyal politikalar ve kadına yönelik şiddet konularına siyasal partilerin yaklaşımları arasında ne gibi farklılıklar ve benzerlikler görülmektedir? Sol partiler sağ partilerden kadınların siyasal temsili ve eşitlik taleplerine daha mı duyarlıdır yoksa sağ partiler de yukarıda tartışılan literatürün işaret ettiği üzere bu konulara önem veren bir pozisyonda mıdır?

Bu sorulara cevap arayan çalışmada partilerin yerel seçim beyannameleri niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmektedir. Belgelere MHP dışında partilerin internet sitelerinden elde edilmiştir. MHP'nin seçim beyannamesi ise partinin yerel seçimler başkanlığından temin edilmiştir. Pdf dosyası halindeki belgelerde "kadın", "toplumsal cinsiyet", "cinsiyet", "aile", "şiddet", "sosyal politika", "sosyal hizmet", "yardım", "kreş", "bakım evi" anahtar kelimeleri taranarak veriler kodlanmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yerel yönetimler ve siyasi partilerin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilişkileri tartışılmaktadır. İkinci bölümde ise çalışma kapsamında incelenen siyasal partilerin seçim bildirgeleri sırasıyla siyasal katılım, kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi, sosyal politikalar ve kadına yönelik şiddet temaları çerçevesinde incelenmektedir. Son bölüm de ise analiz ve sonuç sunulmaktadır.

1. Yerel Yönetimler ve Siyasi Partilerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğindeki Rolü

Siyasi partilerin kadınların siyasal katılımına yönelik politikaları, aday belirleme süreçleri, toplumsal cinsiyet kotası uygulamaları, yönetim kadrolarında kadınlara yer verilmesi gibi konular literatürde geniş yer tutarken (Childs & Lovenduski, 2013), daha geniş kapsamda partilerin kadının toplumdaki rolü, kadın hakları ve kadınları ilgilendiren konular hakkında duruşları ve politikaları üzerine az sayıda çalışma bulunmaktadır (Kabasakal Arat, 2017: 241). Bu sorulara yanıt aramak için parti programları ve seçim beyannameleri önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan "manifesto çalışmaları" diye adlandırılabilir olan literatür de genel seçim beyanname metinleri üzerinde yoğunlaşmaktadır (*Manifesto Project Database*, t.y.). Türkiye'deki siyasal partiler üzerinde yapılan araştırmalarda da genel seçim beyannameleri araştırma konusu yapılmıştır (Apak vd., 2023; Aytaç, 2017; İnan, 2023).

Oysa, yerel yönetimler vatandaşlara en yakın yönetim düzeyi olmalarından dolayı onların gündelik hayatlarına dokunmakta, kent halkının yaşam, iş ve boş zamanlarının kalitesini sundukları hizmetlerle çok yönlü derecede etkilemektedir. Türkiye'de yerel yönetimlerinin görev ve sorumlulukları 5393 sayılı Belediye Kanunu (T.C. Resmî Gazete, 2005), 5216 Büyükşehir Belediye Kanunu (T.C. Resmî Gazete, 2004) ve 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Bir Kanun (T.C. Resmi Gazete, 2012) çerçevesinde belirlenmiştir. Buna göre belediyeler kentsel alt yapıdan, çevre sağlığına, park ve yeşil alanlardan, kültür, sanat, spor faaliyetlerine, sosyal yardım ve mesleki eğitimden ekonomi ve ticaretin geliştirilmesine kadar pek çok hizmeti yerine getirmekle yükümlüdür (T.C. Resmî Gazete, 2005). Bu listelenen görev ve sorumlulukların dışında yerel yönetimler seçmenlerin siyasal katılımları ve demokratik karar vermeleri için bir platform oluştururlar. Seçilmiş üyelerden oluşan belediye ve il genel meclisleri yetkili oldukları sınırlar içerisinde çözülmesi gereken sorunların tespiti, politikaların belirlenmesi ve belediyenin uygulamalarının denetlenmesi hususlarında önemli görevler üstlenmektedir (Çukurçayır, 2021). Ayrıca yerel yönetimler seçmenlere karşı belediye kaynaklarını etkin olarak kullanma ve verimli hizmet sunma konularında sorumludur. Hesap verilebilirlik prensibi ve yerel toplumun ihtiyaçlarına duyarlılık çerçevesinde politikalarında şeffaflık ilkesiyle hareket etmelidirler (Akçakaya, 2017: 125).

Gündelik hayatı derinden etkileyen yerel yönetimlerin toplumun tüm kesimlerine yönelik hizmetleri katılımcı bir anlayışla şekillendirip etkin bir şekilde sunmaları beklenmektedir. Oysa, kadın ve erkekler yaşam şartları, sorumlulukları ve kurdukları ilişkiler ağı bakımından kent yaşamını farklı

şekillerde tecrübe etmektedirler. Bu gerçekliği göz önünde bulundurmakla, yerel yönetimler üretecekleri politikalar ve girişimlerle toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların güçlendirilmesinde önemli roller üstlenebilecek olan kurumlardır. Yerel demokrasi, kapsayıcılık ve sürdürülebilirlik ancak cinsiyet farklılıklarını göz önünde bulunduracak şekilde kadınların yerel yönetimlerde eşit söz sahibi olması ve hizmet ihtiyaçlarının karşılanmasıyla kent hayatına eşit katılmaları ile başarılabilir.

Yerel yönetimler toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak amacıyla farklı stratejiler izleyebilir ve girişimlerde bulunabilirler. Önemli yaklaşımlardan biri yerel yönetim yapıları içerisinde kadınların karar alma süreçlerinde aktif olarak yer almalarıdır. Onlara endişe ve isteklerini ifade edebilecekleri, politikaları etkileyebilecekleri ve toplumsal kalkınmaya katkıda bulunabilecekleri yerel platformlar sağlamaktır. Literatürde en çok odaklanılan alan ise kadınların yerel meclislerdeki temsiliyet sayıları ve oranları ile yerel yönetimde siyasal katılımlarının önündeki siyasal, sosyal ve kültürel bariyerlerdir (McDonald & Pini, 2011).

Dünya genelinde toplumun yarısını oluşturmasına rağmen kadınların resmi siyasi yapılar ve süreçlere olan katılımları uzun yıllar boyunca çok cüzi kalmıştır. 1980'lerden itibaren uluslararası platformlarda kadının geleneksel olarak iktidar yapılarından dışlanmışlığı artan şekilde fark edilmiş; bu problemi aşmak ve siyasi arenada toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak konusunda kadınların siyasete katılımını destekleyici politikaların geliştirilmesi için çeşitli mekanizma önerileri sunulmuştur. 1995 yılında Pekin'de düzenlenen 4. Dünya Kadın Konferansında kabul edilen kadınların dünya çapında statüsünü geliştirmek için kapsamlı bir eylem planı ortaya konulmasından sonra 1998 yılında, artık Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler'in (UCLG) bir parçası olan o zamanki Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği (IULA), kadınların karar alma süreçlerine katılımı konusunda bir politika belgesi yayınlamıştır. 2006 yılında ise Avrupa Belediyeler ve Bölgeler Konseyi (*Council of European Municipalities and Regions-CEMR*) tarafından düzenlenen "Yerel Yaşamda Kadın ve Erkek Eşitliği Avrupa Şartı", yerel yönetimleri daha fazla eşitlik oluşturmak için politikalar geliştirmekle görevlendirmiştir (Khosla & Barth, 2008: 2). "Kadın ve erkeklerin dengeli bir şekilde karar alma mekanizmalarına katılımını demokratik bir toplumun ön şartı" olarak kabul eden belge bunu sağlamak için siyasal partilerin aday seçiminde kota sistemi uygulayabileceklerini belirtmektedir (CEMR, 2006: 7-10). Fakat, siyasal partiler kadroları, politikaları ve örgütsel yapılanmalarını kapsayan kendine has "toplumsal cinsiyet rejimi" oluştururlar (Barnes & Burchard, 2013: 75; Connell, 2006; Loveduski, 2005: 95). Partilerin her düzeyinde kadınların varlığının az olması, politikaların belirlenmesinde kadın bakış açısının ihmal edilmesi ve örgütsel düzeyde cinsiyete dayalı iş bölümü ve davranış biçimleri yaygın olarak görülmektedir (Loveduski, 2005: 52-55). Bu durumun aşılması için öncelikle toplumsal cinsiyet kotası uygulamalarına yoğunlaşmıştır. Pek çok ülkede giderek artan bir şekilde yasalar yoluyla ya da daha çoğunlukla siyasal partiler düzeyinde kota uygulamaları hayata geçirilmiştir. Toplumsal cinsiyet ve siyasal katılım literatüründe kotaların hayata geçirilmesinin kadınların "betimsel" (*descriptive*) temsiliyetini artırdığı kabul edilmektedir. Hanna Pitkin'in "*The Concept of Representation* (Temsiliyet Kavramı)" adlı klasik eserindeki tanıma göre betimsel temsiliyet bir grubun kendileriyle benzer karakteristik özelliklere sahip olan birini temsilci olarak seçmesi anlamına gelmektedir (Pitkin, 1972). Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (*UN Women*) tarafından küresel ölçekte yapılmış olan araştırmaya göre 2020 yılı itibarıyla 133 ülke ve alanda yer alan yerel müzakere organlarındaki 6.02 milyon üyenin 2.18 milyonu (%38) kadındır (Berevoescu & Ballington, 2021: 9). Fakat yine Pitkin'e göre bir temsilcinin bir grubun çıkarlarını ve politika tercihlerini savunması anlamına gelen "anlamlı" (*substantive*) temsiliyet (Pitkin, 1972) konusunda ise tartışma hala devam etmektedir (Loveduski & Norris, 2003; Panday, 2008; Verge & de la Fuente, 2014). Araştırmacılar kadınların artan temsil oranlarında bir "kritik eşiğin" aşılmasının yeterli olmadığına işaret etmekte, kadınların politika kazanımlarının oluşabilmesi için "kritik aktörlerin" varlığının önemli olduğunu belirtmektedirler. Bir başka ifadeyle, kadın temsilcilerin

oranına bakılmaksızın, kendi başına politika önerileri başlatan veya kadınlara yönelik politikaları teşvik etmek için başkalarını adım atmaya cesaretlendiren kadın veya erkek bireylerin önemine vurgu yapılmaktadırlar (Celis vd., 2008: 102-103).

Türkiye'nin de üye olduğu CEMR'in 2019 yılında hazırladığı rapora göre Türkiye'de kadınların tüm seçilmiş temsilciler içindeki oranı %11.1 iken, belediye meclis üyeliklerinde ise oran %10.7, belediye başkanlarında ise %3.2 ile sınırlı kalmıştır. Bu oranlarla CEMR'e üye diğer ülkeler arasında Türkiye en alt sıralarda yer almaktadır (Ceciarini, 2019: 98). 2024 seçimlerinde ise 30 Büyükşehir Belediyesinin 5'inde, 973 il ve ilçe belediyesinin ise 70'inde kadın belediye başkanı seçilmiştir (YSK, 2024b). Türkiye'de kadınların yerel yönetimlerin karar alma mekanizmalarında eşit söz sahibi olması için siyasal partilere oldukça önemli bir rol düşmektedir.

Yerel yönetimlerin ve siyasal partilerin kota uygulamaları ile kadınların siyasal katılımının rakamsal olarak artırılması toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için yeterli değildir. Belediyelerin sundukları "kentsel hizmetler (ulaşım, konut, güvenlik vb.)" ile, "sağlık, eğitim ve sosyal hizmetleri"ne erişiminin kadınlara erkeklerle eşit bir şekilde sağlanması gerekmektedir. Ayrıca kadın istihdamının artırılması ve kadına yönelik şiddetle mücadele için politikalar oluşturulmalıdır (Birleşmiş Milletler Kadın Dostu Kentler Ortak Programı, 2014). "Bütün politika alanlarında, tüm kademelerde ve politika yapımının tüm aşamalarında toplumsal cinsiyet perspektifine sahip olma" şeklinde tanımlanabilecek olan "toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması" (*gender mainstreaming*) (European Commission, 2020) yerel yönetimler tarafından desteklenebilir. Kadınların katılım eksikliğinin giderilmesi yaklaşımı olarak ifade edilebilecek olan entegrasyondan farklı olarak "toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması" kadın ve erkeklerin menfaatlerinin farklı olabileceğini kabul ederek ve toplumdaki kadın erkek ilişkilerinin aile, iş, siyaset, kültür ve şiddet alanlarında eşitsizlik dinamiklerini göz önünde bulundurarak, kurumların politika, program ve projelerini gözden geçirmelerini gerektirmektedir (Meier & Lombardo, 2013: 50-51). "Amaç gücü, nüfuzu ve kaynakları adil ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı bir şekilde yeniden dağıtmak, eşitsizlikle mücadele etmek, adaleti teşvik etmek ve fırsat yaratmaktır" (European Commission, 2020: 16). Yerel yönetimlerde üst düzey yöneticilerin bu konuda siyasi irade ve kararlılıkları, hazırlanacak toplumsal cinsiyet strateji belgesi ve eylem planı, bütçeden ayrılacak belirli bir pay, kadın grupları ve sivil toplum örgütleriyle sürekli ortaklıklar kurulması, cinsiyete göre ayrılmış veri toplama, analiz etme ve kullanma kararlılığı, kurum içi ve dışı toplumsal cinsiyet duyarlılığı eğitimlerinin verilmesi, kadın ve kız çocuklarına yönelik program ve projeler, toplumsal cinsiyete duyarlı göstergelerin ve hedeflerin belirlenip hesap verilebilirlik ve şeffaflık prensipleriyle takip edilmesi, "toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması" ve kadın haklarının geliştirilmesi için gerekli olan bazı koşullar olarak sıralanabilir (European Institute for Gender Equality, 2024; Khosla & Barth, 2008: 21-22).

"Toplumsal cinsiyet ana akımlaştırılması" stratejisinin bütçe sürecine uygulanması "toplumsal cinsiyet bütçeleme"dir. Bütçeler, bir şehrin sosyal ve fiziksel planlama ve hizmet altyapısının şekillendirildiği temel araçlardır. "Toplumsal cinsiyete dayalı bütçeleme", bütçenin kadınlar ve erkekler üzerindeki etkisini ve sonuçlarını değerlendirir ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak amacıyla gelir ve giderleri düzenler (Greckol, 2005: 2). Bu bağlamda toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın, kadın işsizliğinin, kadına yönelik şiddetin, eğitim ve işte toplumsal cinsiyete dayalı ücret eşitsizliklerinin azaltılması, ile aile yaşamının koşullarının iyileştirilmesi en önemli öncelikler arasında sayılabilir (Gesso, 2019: 111).

Öne çıkan bu başlıklardan kadınlara ve kız çocuklarına yönelik program ve projeler arasında en çok göze çarpan kadınların işgücüne katılımını geliştirme programları ve geleneksel olarak kadınlara ait olduğu kabul edilen bakım sorumluluğunu hafifletecek olan sosyal politikalar ile, kadına yönelik şiddetle mücadele için geliştirilen projeler sayılabilir. Yerel yönetimler toplumsal cinsiyet eşitliğinin

ekonomik alanda da sağlanmasına katkıda bulunabilirler. Örneğin, girişimcilik eğitimi, kadınlara ait işletmelerin desteklenmesi gibi projeler kadınların finansal bağımsızlığını ve genel anlamda güçlenmesini artırabilir. Ayrıca yerel yönetimler bünyesinde kadınların istihdamını artıracak politikalar da benimsenebilir. Yerel yönetimlerin kadınların ekonomik faaliyetlere katılımını destekleyen kaynaklara bütçede yer vermesinin yanı sıra belediyelerin iş-yaşam dengesini sağlayacak olan politikaları da hayata geçirmesi önem arz etmektedir. Bunlar arasında aile hayatını destekleyici esnek çalışma saatlerinden hesaplı ve yaygın düzeyde erişilebilen çocuk bakım hizmetleri sunmaya kadar farklı uygulamalar yer almaktadır. Çünkü kadınların aile içindeki sorumlulukları da onların iş gücü piyasasına katılımları önünde geleneksel olarak engel oluşturmuşlardır (Peters vd., 2016). Yerel yönetimlerin toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamalarıyla bağlantılı olarak düşünülen bir başka alan ise kadınlar için kentin güvenli hale getirilmesi ile kadına yönelik şiddetle mücadeledir. Kentsel altyapı ve tesislerinde yetersiz aydınlatma, güvensiz bina tasarımı, zayıf aydınlatılmış ulaşım noktaları ve yetersiz veya pahalı toplu taşıma hizmetleri bulunması kadınların güvenliğine zarar verebilir. Yerel yönetimler yol yapımı ve ulaşım alanında toplumsal cinsiyet perspektifinden yapacakları analizle (*gender analysis*) kadın ve kız çocuklarının hayat kalitelerine ve güvenliklerine olumlu etki sağlayabilirler. (Khosla & Barth, 2008: 71) Kadına yönelik şiddetin önlenmesi alanında ise belediyelerin sunabileceği hizmetler arasında sığınma evleri, kadın danışma merkezleri, kadınların bilinçlendirilmesi eğitimleri sıralanabilir.

2. Seçim Beyannameleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Çoğu seçmen siyasi partilerin seçim beyannamelerini okumamaktadır. Bu gerçekliği göz önünde bulundurarak konuyu araştıran siyaset bilimciler bu belgelerin partilerin neyi temsil ettikleri üzerindeki en önemli dolaylı etkilerini açıklamaya çalışmışlardır. Bir partinin seçim beyanname metni, kitle iletişim araçlarındaki tartışmaların temelini oluşturma, geçerli parti pozisyonlarının bir özeti olma, parti seçim kampanyasının ana çerçevesini oluşturma ve parti adaylarına sorulan sorular için ipuçları sağlama gibi işlevlere sahiptir (Eder vd., 2017: 76). Siyasi partilerin politika tercihleri hakkında analiz yapılmasına imkân sağlayan bu belgeler siyaset bilimciler tarafından yaygın olarak kullanılsa da toplumsal cinsiyet perspektifinden yapılmış analizler sayıca azdır. Oluşan literatür ise daha çok Avrupa'daki siyasi partiler veya gelişmiş demokrasiler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Alonso & Espinosa-Fajardo, 2021; Homola, 2019; Kittilson, 2011). Bu çalışmalar yine de siyasi partilerin toplumsal cinsiyet eşitliğine olan bağlılıklarını değerlendirmeyi sağlayabilecek olan kategorilerin oluşturulması ve seçim beyannamelerinin incelenmesinde kullanılacak göstergelerin belirlenmesi konusunda yol göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları alanındaki bu literatürdeki tipoloji sınıf-tabanlı ve statü-tabanlı konular olarak ayrılmaktadır (Annesley vd., 2015). Sınıf-tabanlı konular kadınların ekonomik entegrasyonu ve daha az kaynaklara sahip olan kadınların yararına olabilecek sosyal politikaları içermektedir. Statü-tabanlı konular ise kadınların bir grup olarak bağımlı ve ikincil pozisyonlarından kurtarmayı amaçlar ve kadın hakları ile kadınların kişisel bütünlüğünü savunur (Cabeza Perez vd., 2023: 1208). Bunlar arasında genel olarak toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik partilerin kurumsal duruşları, politikalarında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çabaları ve kadın politikalarına yönelik resmî kurumlar oluşturmaları ile kadın yönelik şiddetle mücadele sayılabilir. Bu çalışmada bu tipolojiden de yararlanılarak dört farklı politika boyutu belirlenmiştir: 1) kadınların siyasal katılımı 2) kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi ve kadın istihdamı, 3) kadınlara yönelik sosyal politikalar, 4) kadına yönelik şiddetle mücadele. Kadınların siyasal katılımı boyutunda siyasal partilerin yerel yönetimlerde eşit temsil ilkesine bağlılıkları ve bu konuda hayata geçirdikleri veya planladıkları mekanizmalar incelenmektedir. Kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi boyutunda ise kadın istihdamını hem belediye bünyesinde hem de özel sektörde artırmaya yönelik projeler üzerine yoğunlaşmaktadır. Sosyal politikalar boyutu ise ayrı olarak ele alınmaktadır. Bu başlık altında kadınları destekleyici nitelikteki sosyal bakım politikaları, kadın

sağlığına yönelik projeler ile belediyelerin sunduğu sosyal yardım ve hizmetlerde toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifine sahip olup olunmadığı incelenmektedir. Son olarak kadına yönelik şiddetle mücadelede ise siyasal beyannamelerde problemin nasıl tanımlandığı, önerilen önlem projeleri ve mağdurlara yönelik destek programlarının niteliklerine odaklanılmaktadır.

Türkiye’de beş yılda bir yapılan yerel seçimler 2024 yılından önce 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. 2019 seçimlerine AK Parti, MHP ile CHP ise İYİP ile ittifak yaparak katılmışlardır. 2024 seçimlerinde ise 2023 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerindeki Cumhur İttifakının partileri olan Ak Parti, MHP, BBP ve HÜDAPAR adaylarını yine işbirliği ile belirlemekte birlikte her parti kendi amblemleriyle seçimlere katılmıştır. Yeniden Refah Partisi ittifaktan ayrılarak seçimlere girmiştir. 2023 genel seçimlerine Millet İttifakı olarak katılan CHP, İYİP, Gelecek Partisi, Demokrat Parti, DEVA Partisi ve Saadet Partisi ise 2024 yerel seçimlerinde ayrı olarak hareket etmişlerdir.

Makalenin bu bölümünde ilk olarak araştırmaya konu olan partilerin beyannameleri hakkında genel bilgiler ve toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın hakları ve toplumsal cinsiyetin ana akım haline getirilmesi konularında açık beyanlar ve taahhütlerin yer alıp almadığı tartışılmaktadır. Daha sonra sırasıyla siyasal katılım, kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi, sosyal politikalar ve kadına yönelik şiddet temaları çerçevesinde beyanname metinleri incelenmektedir.

AK Parti’nin 162 sayfalık beyannamesinde “Türkiye Yüzyılı Şehirleri için Gerçek Belediyecilik” sloganı çerçevesinde 2004’ten 2024’e AK Parti belediyeciliği anlatılmakta ve 2024 seçimleri için vizyon ve vaatler sıralanmaktadır. Kadınlara ilgili politikalar ayrı bir bölümde yer almamakla birlikte beyannamenin farklı bölümlerinde işlenmekte, sosyal belediyecilik başlığı altında ise “Aile, Kadınlar ve Çocuklarımız” adlı bir bölüm yer almaktadır (AK Parti, 2024: 97-98). Kadınlar genel olarak diğer dezavantajlı gruplarla birlikte listelenerek sosyal belediyecilik kavramı çerçevesinde ele alınmakta, aile merkezli bir yaklaşım sergilenmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramına hiç yerilmezken beyannamenin son bölümünde gerçek belediyeciliğin eşitlikçi olduğu açıklanarak din, dil, mezhep ve siyasi görüş farklılıklarıyla birlikte cinsiyet kategorisi de listelenmekte ve bunlardan kaynaklı ayrımcılığın önüne geçileceği belirtilmektedir.

CHP’nin 74 sayfalık bildirgesi “İşimiz Gücümüz Türkiye” sloganı ve “Halkçı Belediyecilik” kavramı etrafında şekillendirilmiştir. Bildirgede önce kökeni 1970’lere dayanan halkçı belediyecilik uygulamaları ve 2019 seçimleriyle birlikte kazanılan belediyelerde yürütülen çalışmalar anlatılmakta, daha sonra partinin vizyonu olarak kalkınma, refah ve dayanışma odakları belirtilmektedir. Dayanışmacı Belediyecilik temasının altında “Kadın Merkezli Belediyecilik” başlığı yer almakta ve bu bölümde toplam dokuz politika vaadinde bulunmaktadır (CHP, 2024: 67-68). Cinsiyet eşitliği kavramı sadece kadın yönetici ve istihdamına yönelik olarak zikredilmektedir.

MHP’nin 28 sayfalık beyannamesi “Üretken Belediyecilik” sloganı etrafında şekillendirilmiştir. Yerel seçimlerde belirtilen dokuz ilkedden biri “Kadın, Aile ve Çocuk” başlığıdır ve bu bölümde partinin kadına bakış açısının yanı sıra beş vaat yer almaktadır. Kadınlar aile kurumu ve “milli beka” çerçevesinde ele alınmakta, özellikle “ev hanımları”na yönelik çalışmalar yapılacağı belirtilmektedir (MHP, 2024: 14). Kadınların siyasal katılımı toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımı doğrultusunda ele alınmakla birlikte toplumda erkek ve kadın rol ve konumlarının aşındırılmakta olduğu, gençlerin ve çocukların cinsiyetlerine yabancılaştırılmak istendiği ifade edilerek ailenin tehlike altında olduğu da ifade edilmektedir (MHP, 2024: 6).

İYİP’in 41 sayfalık yerel yönetim beyannamesi “Türkiye İçin İyisi” sloganıyla şekillendirilmiştir. Belgede kadınlara yönelik vizyon ve projeler ağırlıklı olarak “Kentlerde Sosyal Adalet ve Eşitlik” adlı bölümde sıralanmıştır. Bir yandan kadın temsiline ve istihdamının artırılması için çalışacağı

belirtilirken, öte yandan kadınlara yönelik sosyal hizmetlerin aile kurumunu güçlendirici niteliği üzerinde durulmaktadır (İYİ Parti, 2024: 47-49).

DEM Partinin 106 sayfalık yerel yönetim bildirgesi ve ayrıca partinin Kadın Meclisleri tarafından hazırlanan 36 sayfalık Kadın Seçim Bildirgesi bulunmaktadır. Bu belgeler “Yerel Demokrasiyle Özgür Kentlere” sloganı ve “kadın iradesiyle yerel demokrasi” anlayışı etrafında şekillendirilmiştir. Kadınların özgür ve özerk olarak örgütlenmesi ve yerel yönetimlerin politika üretme ve hizmet vermelerinde toplumsal cinsiyet eşitliği vurgusu yapılmaktadır (DEM Parti, 2024a).

TİP’in 44 sayfalık bildirgesi Halkçı, Kamucu, Sosyalist Belediyecilik sloganı etrafında şekillenmiştir. Kadınlara yönelik politikalar “Kadın Merkezli Bir Düzenleme Mümkün” başlıklı bölümde yer almaktadır. Belgede toplumsal cinsiyet eşitliği için çalışılacağı belirtilmektedir (TİP, 2024).

DEVA Partisi Genel Başkanı Ali Babacan’ın, 4 Mart 2024 tarihinde DEVA Partisinin sosyal medya hesabından yaptığı açıklamada 2022 yılında hazırladıkları, 44 sayfalık “Yerel Yönetimler ve Şehircilik Eylem Planı”nu seçim beyannamesi olarak kabul ettikleri ifade edilmektedir (DEVA Partisi [@devapartisi], 2024). Eylem Planında toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı geçmemekle beraber “kadın dostu kentler” programı dahilinde katılımcılık, ekonomik güçlendirme ve kadına karşı şiddet alanlarında projeler önerilmektedir (DEVA Partisi, 2022).

Yeniden Refah Partisi’nin 44 sayfalık beyannamesi “Ahlaklı Belediyecilik” sloganı etrafında şekillenmiştir. “Kıymetli Kadınlarımız” başlıklı bölümde 13 maddede kadınlara yönelik politika ve vaatler sıralanmıştır. Belgede aynı zamanda “Halkçı belediyelerin açtığı toplumsal cinsiyet eşitliği ofislerini” kapatacakları ve “bu sapkın örgütlerin eline düşen evlatlarımızı bataklıktan çekip” çıkaracakları ifadeleri yer almaktadır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 41).

HÜDAPAR’ın 27 sayfalık beyannamesi “Dürüst Belediyecilik ve Gerçek Hizmet” sloganı etrafında şekillendirilmiştir. 13 prensip ve bölüm şeklinde yazılmış olan beyannamede kadınlara yönelik bir bölüm yer almamaktadır. Kadınlar aile çerçevesinde çocuk ve gençlerle birlikte zikredilmektedir (HÜDAPAR, 2024).

BBP mecliste temsil edilmemesine rağmen seçimlerde bir il belediyesi kazandığı ve bir seçim beyannamesi açıkladığı için çalışmaya dahil edilmiştir. “İlkeli Belediyecilik” sloganı etrafında şekillenen beyannamede “Kadın Politikaları” alt başlığı altında “kadın dostu şehir” anlayışı benimsenmiştir (BBP, 2024: 9, 22). Kadınların nüfusun yarısı olarak sosyal, kültürel ve ekonomik potansiyelinden bahsedilen belgede kadınlar hem aile birliği hem de toplumsal önemleri açısından ele alınmakta, toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikleri giderici proje ve politikalar sunulmaktadır.

2.1. Kadınların Siyasal Katılımı

Bu bölümde kadınların seçimle göreve gelinen belediye başkanlığı, belediye meclis üyeliği gibi pozisyonlarla yerel yönetimlerin atanmış yönetici kadrolarına gelmeleri ve yerel politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında kadınların karar alma mekanizmalarında yer almaları konularında siyasal partilerin pozisyonları, vizyon ve projeleri incelenmektedir.

AK Parti seçim beyannamesi “Katılımcılık, Şeffaflık ve Hesap Verilebilirlik” başlığı altında gençler, yaşlılar, çocuklar, engelliler ile dul ve yetimler olmak üzere dezavantajlı gruplar arasında kadınları da sıralamak suretiyle bu kesimlerin sorunlarının kendilerinden dinlendiğini belirtmektedir. Ayrıca yerel yönetimlerde kadın temsiliyetini 2009’dan 2019’a kadar yükselttikleri ifade edilmektedir. Kadın belediye başkan oranı 2009’da %0,9 iken 2019’da %3’e, kadın belediye meclis üyesi oranı ise 2009’da yüzde 4,5’ten 2019’da %11,1’e yükseltmiştir (AK Parti, 2024: 31). Katılımcılık vaatleri arasında kadınlara yönelik bir hedef belirtilmemekle birlikte “Aileler, kadınlar, gençler, engelliler, yaşlılar,

gaziler, şehit yakınları ve ihtiyaç sahipleri AK Parti Belediyeciliği'nin merkezinde yer almaya devam edecek" ifadesi yer almaktadır (AK Parti, 2024: 32). "Duyarlı ve Kapsamlı Sosyal Belediyecilik" başlığı altında ise kadınların yerel yönetimlerde başkan, yönetici ve meclis üyelik sayılarının artırıldığı, "aile değerlerini ihmal etmeyecek ve koruyacak şekilde" kadınların yerelde güçlendirildiği vurgusuyla birlikte ifade edilmektedir (AK Parti, 2024: 93).

CHP ise kadınların yerel yönetimlerde temsiliyeti konusuna ayrı bir yer açmamıştır. Beyannamenin "Kadın Merkezli Bir Belediye" bölümünde "Kadın yönetici ve çalışan istihdamında cinsiyet eşitliğini esas alacağız." ifadesine yer verilmektedir (CHP, 2024: 67).

MHP seçim beyannamesindeki vaatler arasında toplumsal cinsiyet kavramına referans verilerek şu ifade yer almaktadır: "Toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışını yerleştirme genel hedefi doğrultusunda kadınların yerel karar alma süreçlerine katılımını artıracamız (MHP, 2024: 24)."

İYİP seçim beyannamesinde kadının yerelde temsiliyetini artırmak vaadinde bulunmaktadır. Belediye meclislerinde "kadın üyelerin sayısının artırılması", "eşit ve yeterli temsili" ifadeleri "Yerel Temsil Gücünün Artırılması" ile "Yerel Demokrasi ve Yönetişim Güçlenecek" adlı iki farklı bölümde yer almaktadır (İYİ Parti, 2024: 16, 27). Ayrıca katılımcı demokrasinin önemli kurumlarından olan kent konseyleri bünyesinde oluşturulacak olan kadın meclislerinin "kapsayıcı bir yapıda ve etkin olarak çalışmasının destekleneceği" ifade edilmektedir. Kadınların önündeki engellerden biri olan dayanışma ağlarının eksikliğine de değinilen belgede "kadınlar arası iş birliği ve dayanışmayı sağlamak amacıyla yerel düzeyde dernekleşme ve inisiyatif geliştirmelerine destek" verileceği ve "kadına yönelik çalışmalar yürüten sivil toplum kuruluşlarının bilgi ve deneyimlerinden faydalanılacağı"; "faaliyetlerin planlanması ve yürütülmesinde ortak paydaş kabul edileceği" ve "özellikle kent konseyi kadın meclislerinde aktif rol üstlenmelerinin" sağlanacağı belirtilmektedir (İYİ Parti, 2024: 48).

DEM Parti Kadın Meclisinin hazırladığı yerel seçim bildirgesinde kadınların siyasete katılımıyla yerel demokrasi vurgusu yapılmıştır. 2024 seçimleri aday belirleme sürecinde yapılan ön seçimlerde kadınların geniş katılım sağladığı belirtilmiştir. Eş başkanlık sistemiyle yerelde kadının tam katılımını sağlanması ve fermuar modeliyle de belediye ve il genel meclis listelerini bir kadın-bir erkek olarak düzenleme uygulamasını sürdürülmesi vaat edilmektedir (DEM Parti, 2024b: 9). Bildirgede ayrıca seçilenlerle çalışanları bünyesinde bulunduracak olan "Belediye Kadın Meclisleri"ni kuracakları belirtilmektedir. Ayrıca "meclis içinde meclis" pratik çalışmalarını yürütmek amacıyla "Kadın Kurulları" ve "Kadın Koordinasyonları" ile kadın ve erkek seçilmişlerin yer aldığı "Kadın-Erkek Eşitlik Komisyonları"ni geliştirmek ve yaygınlaştırmak suretiyle kadınların yerel karar alma süreçlerinde daha etkin olmaları amaçlanmaktadır (DEM Parti, 2024b: 11-12). Kadınların daha bilinçli bir şekilde siyaset yapmaları amacıyla "Kadın Siyaset Akademileri", "Yerel Yönetim Kadın Politikaları Okulları"nın yaygınlaştırılacağı belirtilmektedir (DEM Parti, 2024b: 14). Köy, mahalle ve kentlerin sorunlarını çözmek için kurulacak "Mahalle Meclisleri" ile kadınların katılımını güçlendirecekleri ifade edilmektedir (DEM Parti, 2024b: 15). Bildirgede ayrıca genç kadınlara da özel bir yer ayrılmakta ve etkin katılımlarının "kadın politikalarını belirleyen tüm birimlerde" güçlendirileceği belirtilmektedir (DEM Parti, 2024b: 12). Son olarak politika yapım süreçlerinin tüm aşamalarında, bir başka ifadeyle stratejik planlama, bütçeleme, tartışma ve karar verme gibi süreçlerinde kadın meclisleri ve kadın örgütleriyle birlikte çalışılacağı taahhüt edilmektedir (DEM Parti, 2024b: 15).

TİP yerel seçim bildirgesinde politikaların belirlenmesinden uygulanmasına kadar katılımcılık ilkesi çerçevesinde toplumun tüm kesimlerinin yer alması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca eşit temsil prensibini "belediye yönetim kademelerinde; erkek egemen hegemonyaya karşı, toplumsal cinsiyete ilişkin" olarak geliştirip uygulayacağını taahhüt etmektedir. Son olarak "kadınların her alanda özgürleşmesine yönelik olarak kadın örgütleriyle birlikte ortak çalışmalar" yürütecekleri belirtilmektedir (TİP, 2024: 12).

Yeniden Refah Partisi kadın temsiliyetini artırmayı ve kadınların yerel yönetimlerde karar alma mekanizmalarında yer almasını teşvik etmeyi vaatleri arasında sıralamaktadır. Bu amaçla parti tarafından yönetilen belediyelerde “Kadın Meclisi” kuracakları beyannamede ifade edilmiştir (Yeniden Refah Partisi, 2024: 18).

DEVA Partisi “Yerel Yönetimler ve Şehircilik Eylem Planı”nda yerel yönetim mekanizmalarında kadın temsiliyetinin artırılması için cinsiyet kotası uygulamalarının hayata geçirileceği belirtilmekte ve karar alma süreçlerinde mümkün olduğunca tüm paydaşların görüşlerinin alınabildiği düzenlemeler kapsamında kadınların da diğer dezavantajlı gruplar, muhtarlar ve sivil toplum örgütleriyle birlikte katılımları sağlanacağı ifade edilmektedir (DEVA Partisi, 2022: 26). Ayrıca yerel yönetimlerde yerel eşitlik birimleri kurulacağı (DEVA Partisi, 2022: 12, 31) ve kadın erkek eşitlik komisyonlarının işlevselliğini arttırarak gerekli noktalarda tam eşitlik sağlanana kadar pozitif ayrımcılık yapma hedefi belirtilmektedir (DEVA Partisi, 2022: 31).

HÜDAPAR seçim beyannamesinde kadınların siyasete katılımıyla ilgili herhangi bir referans bulunmamaktadır. BBP beyannamesinde “katılımcı belediyeçilik” anlayışına istinaden “planlama süreçlerinde” kadın meclislerinin de görüşlerinin alınacağı zikredilmektedir (BBP, 2024: 13). Ayrıca kadınların temsiliyeti ve siyasal katılımına yönelik herhangi bir proje yer almamakta, sadece şehir hayatına katılımlarının önündeki engelleri aşmak için politikalar yürütecekleri belirtilmektedir (BBP, 2024: 22).

Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için kadınların siyasi temsiliyetinin yükseltilmesine ilişkin partilerin politikalarını seçim beyannameleri dışında gösterdikleri kadın aday sayısı ve yüzdeleri üzerinden de değerlendirmek mümkündür. 2024 yerel seçimlerinde siyasal partiler 2019 seçimlerine göre daha yüksek oranda kadın aday göstermişlerdir. Tablo 1’de seçilecek olan 1363 belediye başkanı için adayların siyasal partilere göre cinsiyet dağılımı gösterilmektedir. Yüksek Seçim Kurulu Açık Veri Portalı’ndan alınan verilere göre en yüksek sayıda kadın aday 145 ile DEM Parti’den, en yüksek oranda (%37,10) kadın aday ise TİP’ten gösterilmiştir. TİP’i %30,10 ile DEM Parti, %15,30 ile DEVA Partisi takip etmektedir. Yeniden Refah Partisi %1,60 ile en düşük oranda kadın aday gösteren partidir.

Tablo 1: 31 Mart 2024 Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı

31 Mart 2024 Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı				
Siyasi Partiler	Kadın Aday Sayısı	Erkek Aday Sayısı	Toplam	Kadın Aday Oranı
AK PARTİ	27	1.211	1.238	2,20%
CHP	103	1.009	1.112	9%
MHP	21	784	805	2,60%
İYİ PARTİ	100	850	950	11%
DEM PARTİ	145	323	468	30,10%
YENİDEN REFAH	50	1.189	1.239	1,60%
TİP	55	91	146	37,70%
DEVA PARTİSİ	82	455	537	15,30%
HÜDA PAR	23	710	733	3%
BBP	33	356	389	8%

Kaynak: Yüksek Seçim Kurulu Açık Veri Portalı (YSK, 2024c)

Tablo 2’de seçilecek olan 21001 belediye meclis üyesi için adayların siyasi partilere göre cinsiyet dağılımı verilmektedir. En yüksek sayıda kadın belediye meclis üyesi adayı 5 bin 261 ile AK Parti’den, en yüksek oranda aday ise TİP’den (40%) gösterilmiştir. TİP’i %23 ile DEM Parti, %20 ile CHP ve DEVA Partisi takip etmektedir. En düşük oranda kadın aday gösteren parti ise %8, 10 ile MHP’dir.

Tablo 2: 31 Mart 2024 Belediye Meclisi Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı

31 Mart 2024 Belediye Meclisi Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı				
Siyasi Partiler	Kadın Aday Sayısı	Erkek Aday Sayısı	Toplam	Kadın Aday Oranı
AK PARTİ	5.261	29.315	34.576	% 15,20
CHP	3.926	15.551	19.477	% 20
MHP	1.003	11.31	12.313	% 8,10
İYİ PARTİ	2.466	10.386	12.852	% 19,20
DEM PARTİ	900	3.002	3.902	% 23
YENİDEN REFAH	1.191	11.937	13.128	%9
TİP	964	1.437	2.401	%40
DEVA PARTİSİ	753	2.926	3.679	%20
HÜDA PAR	289	2.984	3.273	%8,80
BBP	393	3.556	3.949	%10

Kaynak: YSK Açık Veri Portalı (YSK, 2024d)

Tablo 3’te toplam 1280 il genel meclisi üyesi için adayların siyasi partilere göre cinsiyet dağılımı verilmektedir. En yüksek sayıda kadın il genel meclisi üyesi adayı 146 ile AK Parti’den, en yüksek oranda aday ise TİP’den (%35) gösterilmiştir. TİP’i %17,8 ile DEVA Parti, %12,2 ile DEM Parti takip etmektedir. En düşük oranda kadın aday ise %3,8 ile MHP’den gösterilmiştir.

Tablo 3: 31 Mart 2024 Belediye Meclisi Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı

31 Mart 2024 İl Genel Meclisi Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı				
Siyasi Partiler	Kadın Aday Sayısı	Erkek Aday Sayısı	Toplam	Kadın Aday Oranı
AK PARTİ	146	2.278	2.424	%6
CHP	93	1.137	1230	%7,5
MHP	55	1.403	1.458	%3,8
İYİ PARTİ	72	724	796	%9
DEM Parti	46	331	377	%12,2
YENİDEN REFAH	39	782	821	%4,8
TİP	139	255	394	%35
DEVA PARTİSİ	63	290	353	%17,8
HÜDA PAR	57	513	570	%10
BÜYÜK BİRLİK	46	483	529	%8,6

Kaynak: YSK Açık Veri Portalı (YSK, 2024f)

Tablo 4'te toplam büyükşehir belediye başkanı için adayların siyasal partilere göre cinsiyet dağılımı verilmektedir. En yüksek sayıda kadın büyükşehir belediye başkanı adayı ve en yüksek oranda aday DEM Parti'den (%32) gösterilmiştir. DEM Partiyi %30 ile TİP, %16,7 ile CHP takip etmektedir. MHP ve HÜDAPAR'dan hiç kadın aday gösterilmemiştir.

Tablo 4: 31 Mart 2024 Büyükşehir Belediye Başkanı Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı

31 Mart 2024 Büyükşehir Belediye Başkanı Seçimlerinde Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı				
Siyasi Partiler	Kadın Aday Sayısı	Erkek Aday Sayısı	Toplam	Kadın Aday Oranı
AK PARTİ	1	27	28	%3,5
CHP	5	25	30	% 16.7
MHP	0	2	2	%0
İYİ PARTİ	4	26	30	%13,3
DEM PARTİ	9	19	28	%32
TİP	3	7	10	%30
DEVA PARTİSİ	2	24	26	%7,7
YENİDEN REFAH	1	28	29	%3,4
HÜDA PAR	0	26	26	%0

Kaynak: YSK Açık Veri Portalı (YSK, 2024e)

2.2 Kadınların Ekonomik Olarak Güçlendirilmesi

Kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi toplumsal eşitliğin sağlanması ve sürdürülebilir kalkınma açısından önemlidir. HÜDAPAR dışında incelenen tüm partilerin beyannamelerinde kadınların çalışma hayatına katılımlarıyla ilgili prensipler ve vaatler yer almaktadır.

AK Parti beyannamesinde kadınların çalışma hayatına katılmalarını destekleyici politikalara "Şehir ve Çevre", "Toplumsal Refah Öncelikli Şehir Ekonomisi" ve "Kapsayıcı Sosyal Belediyecilik" bölümlerinde yer verilmektedir. İlk iki bölümde kadınlar ve gençler birlikte sıralanmış ve onlara yönelik yeni iş ve girişim ortamları yaratmak amacı genel çerçeve olarak çizilmektedir. Ayrıca kadınların iş-ev hayatı dengesine yönelik olarak kısmı zamanlı çalışma imkanlarının yaygınlaştırılacağı ifade edilmektedir (AK Parti, 2024: 81). "Şehir ve Çevre" bölümünde çevreye duyarlı toplum kesimleri arasında öncelikli olarak kadınlar ve gençler zikredilerek üretime katılmalarını destekleyen projeler oluşturulacağı belirtilmektedir. Aynı çerçevede somut olarak geri kazanım atölyelerinin artırılması ve kadınların emekleriyle değerlendirilebilecek atıkları yenilikçi ürünlere dönüştürüleceği yer almaktadır (AK Parti, 2024: 73,79). "Sosyal Belediyecilik" bölümünde AK Partinin günümüze kadar sürdürmekte olduğu kadınlara yönelik meslek ve el sanatları kursları, destek ve iş kurmak isteyen girişimci kadınlara verilen eğitimlerden bahsedilmektedir. Önümüzdeki dönem için kurulması planlanan "Kadın Girişimcilik Akademisi" (KAGA) bünyesinde "girişimcilik, finansal okuryazarlık, dil, pazarlama, teknoloji becerileri, e-ticaret gibi uygulamalı eğitimlerin" verilip sonrasında iş hayatına yönlendirileceği belirtilmektedir. Ayrıca belediyelerde "Girişimci Kadınlar Ağı"nın oluşturulması teşvik edilecektir. Bu projelerdeki prensip ise "aileyi güçlendirme ve koruma hedefinden taviz vermeden kadın haklarına ve çocuğun üstün yararına duyarlı belediyecilik" olarak ifade edilmektedir (AK Parti, 2024: 97). Ev kadınlarının ise geleneksel-yöresel ürün üretiminde rol almalarının teşvik edileceği, böylece turizm ve ticaretin gelişeceği de belirtilmektedir.

CHP seçim bildirgesinde kadınların çalışma hayatına katılmaları “herkes için eşit ve adil çalışma hayatı” ve “cinsiyet eşitliği” prensipleri çerçevesinde ele alınmaktadır (CHP, 2024: 62, 67). Bu kapsamda kadınların iş hayatına katılımının önündeki engellerin kaldırılacağı belirtilmektedir. Bu amaçla meslek edindirme kursları ve istihdam bürolarının yaygınlaştırılması vaatler arasındadır. Ayrıca kadın girişimcilerin ve kadın kooperatiflerinin destekleneceği ifade edilmektedir (CHP, 2024: 67).

MHP beyannamesinde kadınların çalışma hayatına katılmaları, kadının aile ile olan bağının korunması arasında bir bağlantı kurularak ele alınmaktadır. Kadınlar için yeni iş imkanları sağlanacağı ve bu doğrultuda mesleki eğitim merkezlerinin sayısı ve kapsamının artırılacağı yer almaktadır. Fakat kadınların işgücüne katılımının aileyi koruma prensibi dahilinde gerçekleştirileceği belirtilmektedir. Ayrıca kadın girişimciliğinin desteklenmesi ve bu kapsamda belediyelerin bazı ihtiyaçlarını kadın işletme ve kooperatifleri aracılığıyla karşılanması vaatler arasındadır (MHP, 2024: 14).

İYİP beyannamesinde kadınların çalışma hayatına katılmasının kent ekonomisinin en önemli unsurlarından biri olduğu ifade edilmekte (İYİ Parti, 2024: 48) ve konu hakkında iki farklı vaat yer almaktadır. Birincisi iş arayan ile işveren arasında köprü olacak istihdam ofisleri açılması (İYİ Parti, 2024: 36), ikincisi ise uygulamalı eğitim programlarıdır. Kadınlara yönelik olarak listelenen eğitim programları “aile ekonomisi, evsel katı atık yönetimi, girişimcilik ve kentsel tarım uygulamaları”dır (İYİ Parti, 2024: 73).

DEM Parti seçim bildirgesinde kadın istihdamını desteklemek için “komünal üretim alanları” oluşturma yaklaşımıyla belediyeler içerisinde kadın ekonomi müdürlükleri kurularak koordine edilmesi gibi farklı proje önerileri bulunmaktadır. Bunlardan biri pilot bölgelerde “Dijital Pazarlama ve Meslek Kursları” açarak “bu kurslardan mezun olan kadınların ürettiklerini dijital pazarlarda satabilmelerini sağlamak”tır. Ayrıca teşvik ve destek programları oluşturulması, “kadınların işyeri açması durumunda belediyelere ödenecek harç ve vergilerde indirim yapılmasını” vaatler arasındadır (DEM Parti, 2024b: 17). Bir başka proje ise “Özgür Kadın Kooperatifleri”dir. Bu kapsamda “var olan ve açılmak istenen kadın kooperatifleriyle protokoller imzalayarak yaygınlaşmalarını sağlamak”, söz konusu “protokollerin yerine getirilmesine dönük yönlendirici, destekleyici birimler oluşturmak”, “kırsal bölgelerde bulunan kadın kooperatifleri ve kadın üreticilere ürünlerini taşımaları için lojistik destek sunarak depolama merkezleri oluşturmak” vaatler arasındadır (DEM Parti, 2024b: 18). Ayrıca “kadın kent bostanları” “kapı önü bostancılığı” projeleri ve “tohum evleri” aracılığıyla ücretsiz fide hizmeti sunmak suretiyle kırsal kesimdeki kadınların da ekonomik faaliyetleri desteklenmesi planlanmaktadır. “Kadın Ekonomi ve İnovasyon Merkezleri” açarak yeni fikirlerin ve girişimlerin desteklenmesinin sağlanacağı, il ve ilçe belediyelerinden ayrılan kadın bütçesi ile mor stant, semt pazarları kurarak ve festivaller düzenleyerek kooperatiflerde, evlerinde, bostanlarında ürettikleri ürünlerin aracısız satılmalarının sağlanacağı belirtilmektedir. Kadınların ekonomik faaliyette de bulunacakları kırsal turizm çiftlikleri ve rotaları oluşturulacağı ifade edilmektedir. Son olarak kadınlara yönelik meslek edindirme kurslarında “toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin belirlediği mesleki rollerin dışına” çıkılacağı...şoför, tamirat ustası vb. mesleklerde kadınların da yer aldığı projeler” vaat edilmektedir (DEM Parti, 2024b: 18).

TİP seçim bildirgesinde kadınların çalışma hayatındaki yeri toplumsal cinsiyet eşitliği çerçevesinde ele alınarak ve pozitif ayrımcılık uygulamalarının hayata geçirileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda belediye çalışanları için eşit temsiliyet hedeflenmekte, bu amaçla yeni iş alımlarında cinsiyet kotası uygulamasının %30’a çıkarılması vaat edilmektedir. Ayrıca, kadınların çalışma hakları düzenlenerek regl ve doğum izni gibi hakların verilmesi önerilmektedir. Kadın kooperatifleri kurulmasını destekleme, ve evde üretime katılan kadınların satış olanakları için kanallar yaratma ve bu konuda kadınlara eğitim ve danışmanlık hizmeti verilmesi planlanmaktadır. Belediye tarafından

kadın kooperatiflerine mekân ve maddi kaynak sağlanacağı belirtilmektedir (TİP, 2024: 25). Bu doğrultuda önerilen bir diğer proje ise “kolektif halk ticaret merkezleri”dir. Bu merkezlerden kadın girişimcilerin de yararlanması, yerelde yaptıkları ürünlerin paketlenme, dağıtım ve muhasebe işlemlerini yürütmelerinin sağlanması vaat edilmektedir. “Toplumsal cinsiyet rollerini yeniden paylaşır eğitim programları” çerçevesinde “evlerdeki tesisat tamirlerini, basit inşaat tekniklerini, fayans döşemedi boyacılığa kadar çeşitli fiziki yetenekleri sadece kadınlara; turşu ve konserve yapmaktan, mutfakta ekonomik çözümleri bulmaya kadar “ev içi” çözümleri sadece erkeklere” öğretilmesi planlanmaktadır (TİP, 2024: 37). Bildirgede ayrıca “göçmen kadınlara yönelik eğitim ve istihdam programları düzenleneceği ve kooperatifleşmelerine olanak tanınacağı da belirtilmektedir (TİP, 2024: 38).

Yeniden Refah Partisi beyannamesinde daha çok eğitimsiz ve geleneksel olarak evde bakım ve ev işleri yapan kadınlar üzerinde projeler önerilmektedir. Bu kadınlar için evler oluşturularak halihazırda yaptıkları faaliyetlerde profesyonelleşmelerinin sağlanacağı ve “Meslek Edinme Kursları” açılacağı ifade edilmektedir. Bu kursların hangi alanlarda eğitim vereceği belirtilmemiştir, fakat kursların online olarak da verileceği ve bu kursları tamamlayan kadınlara evden çalışma olanağı sağlanacağı vurgulanmaktadır. Kadınların evdeki “patikten oyaya, tarhanadan halıya el emeği üretimleri”nin teşvik edilmesi ve kurulacak olan “Kadın Refah Kooperatifi” ile markalaştırılması vaatler arasındadır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 20). Bunların yanı sıra “tüm sektörlerde ve özellikle e-ticaret alanında kadın istihdamı ve girişimciliğinin” desteklenmesi planlanan projeler arasındadır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 20). Öte yandan belediyede çalışan kadınların çocuklarıyla vakit geçirebilmeleri için özel günlerde “Anne Çocuk İzni” verilmesi suretiyle kadınlara “pozitif ayrımcılık” yapılacağı ve özel sektöre de örnek olunacağı ifade edilmektedir. Bu uygulama kadınların çalışma hakları değil “şefkatli belediyecilik” çerçevesinde sunulmaktadır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 21).

DEVA Partisi yerel yönetimler eylem planında “kadınların ekonomik adil ve etkin katılımının sağlanması” üzerinde durulmaktadır. Bu amaçla kadınlarla birlikte gençlere de verilecek olan “mekânsal destekler, girişimcilik ve pazarlama, eğitim ve kuluçka merkezi ve hızlandırıcı programlar” vaat edilen projeler arasındadır (DEVA Partisi, 2022: 31). Ayrıca kadın girişimcilere belediye alımlarında “pozitif ayrımcılık” yapılacağı ifade edilmektedir. Kadınların istihdamını artırmak ve erkeklerle eşit işe eşit ücret almalarını yaygınlaştırmak için önerilen proje ise “Mor Bayrak” uygulamasıdır. İşyerlerinin bu işareti alabilmeleri için erkeklerle aynı sayıda ve ya daha fazla kadın çalıştırmaları, eşit işe eşit ücret uygulamaları, fiziki koşullar bakımından ise engelliler için erişilebilir olmaları ve hijyen koşullarını sağlamaları gerekmektedir (DEVA Partisi, 2022: 30).

HÜDAPAR üretim ve ekonomik kalkınma için destek programlarından bahsederken kadının istihdamı konusuna yer vermemektedir. Kadınlara yönelik olacağı tahmin edilen kursların temaları ise geleneksel ev işleri, dikiş nakış, yemek yapımı ile aile ve çocuk yetiştirme eğitimlerinden oluşmaktadır (HÜDAPAR, 2024: 12).

BBP seçim beyannamesinde kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi için kurs programları oluşturulacağı ve “üniversite ve sivil toplum kuruluşları ile ortak geliştirilecek programlar” neticesinde kadınların istihdamının destekleneceği belirtilmektedir (BBP, 2024: 23).

2.3 Sosyal Politikalar

Bu bölümde partilerin aile politikaları, sağlık hakkı ve yoksullukla mücadele ile ilgili önerileri incelenmektedir. Aile politikaları kapsamında çocuk bakımı ve ebeveyn iznine ilişkin önerileri, bakım sorumluluklarında cinsiyet eşitliğini teşvik edip etmedikleri, iş-yaşam dengesini gözetip gözetmedikleri değerlendirilmektedir. Ayrıca kadınların kapsamlı sağlık hizmetlerine erişiminin sağlanmasına yönelik politikaları ve cinsel sağlık, üreme haklarına yönelik tutumları incelenmektedir.

Son olarak sosyal hizmetlerde ve sosyoekonomik eşitsizlikle mücadelede kadınlara ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yaklaşımları değerlendirilmektedir.

AK Parti beyanamesi sosyal politikalarını sosyal belediyeçilik kavramı çerçevesinde aile merkezli bir vizyonla açıklamaktadır. AK Parti belediyelerinin gerçekleştirmiş olduğu projeler ile yeni önerileri ailenin tüm fertlerini kapsayacak şekilde tasarlanmaktadır. Örneğin, kurulan sağlık yapılanmalarının “ailenin sağlığı, kadınlarımızın ve çocuklarımızın bünyelerinin güçlü kalması adına” (AK Parti, 2024: 93) geliştirildiği belirtilmektedir. Bir başka aile odaklı hizmet ise ailelerin birlikte vakit geçirebilecekleri “atölyeleri, çocuk oyun alanları, kreşleri, havuzları, spor salonları, toplantı salonları, kafeteryaları ve diğer birimleri” barındıran “sosyal, kültürel, sportif etkinlikler ile eğitim alabildikleri aile yaşam merkezleridir”(AK Parti, 2024: 93). “Evlilik ve aile okulu” ise evlilik öncesi ve süresince eğitim, rehberlik ve psikolojik hizmet verecek kurumlar olarak önerilmektedir (AK Parti, 2024: 97). Aile merkezli bu hizmetler dışında belgede kadınların istihdamının önündeki engellerden biri olan geleneksel olarak evde bakım yükümlülüklerini üstlenmeleri konusuna yönelik olarak “çalışmak ile ev hayatı arasında tercih yapma zorunluluğunu ortadan kaldıran bir anlayış” benimsendiği belirtilmektedir (AK Parti, 2024: 81). Bu amaçla kreş, engelli ve yaşlı bakım merkezlerinin artırılacağı verilen vaatler arasındadır. Ev kadınlarıyla çalışan kadınların sosyalleşeceği lokaller kurulacağı da belirtilmektedir (AK Parti, 2024: 93).

CHP bildirgesinde “Dayanışmacı Belediyeçilik” başlığı altında dezavantajlı gruplara yönelik sosyal politikaları belirlenmektedir. Kadınlara yönelik olarak “mevcut kreşlerin sayılarının ve niteliğinin” artırılması önerilmekte ve altında yatan amacın da kadın istihdamının artırılması olduğu ve bu sebeple “özellikle sanayi sitelerine, esnaf işletmelerinin yoğun olduğu mahallelere” yoğunlaşılacağı ifade edilmektedir. Ayrıca ulaşım sistemlerini “kadının toplumsal hayata katılımını sağlayacak şekilde tasarlanacağı” vaatler arasındadır. Kadın ve aile sağlığı konularında ise “anne sağlığını her aşamada takip edecek sistem”in yaygınlaştırılacağı ve “belediye hizmetlerinde kadınlara pozitif ayrımcılık” uygulanacağı belirtilmektedir (CHP, 2024: 67). Sosyal yardımlar alanında ise kadınları da ilgilendiren “yenidoğanlara ve ailelerine yönelik destek paketleri” dağıtılması önerilen projeler arasındadır (CHP, 2024: 68).

MHP seçim beyanamesinde sosyal hizmetlerin aile temelli olduğu görülmektedir. Öncelikle toplumun karşı karşıya olduğu tehlikeler şöyle sıralanmaktadır; “toplumun cinsiyetsizleştirilmesi”, “erkek ve kadın rollerinin aşındırılması”, ailenin erozyonu (MHP, 2024: 6). Aileyi toplumun temel taşı, “Türk kadını”nı ise “milli bekamızın teminatı yeni nesilleri yetiştiren” olarak tasvir eden belgede özellikle “ev hanımlarının yükünü azaltma” amacı açıkça ifade edilmektedir (MHP, 2024: 14). “Aile bütünlüğünü ve geleneksel Türk aile modelini korumak” adına aile ve yaşam merkezleri kurulacağı belirtilmektedir (MHP, 2024: 23). Kadınlara fırsat eşitliği sunulacağı belirtilmekle birlikte sunulan öneriler arasında kadın sağlığına ilişkin bir öneri bulunmamaktadır. Kurulması planlanan kreşlere ise sadece çalışan kadınların değil ev hanımlarının da çocuklarını gönderebileceklerinin altı çizilmektedir. Burada amacın “çocukların eğitime intibakının olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca kadınların spor ve kültürel faaliyetlerde bulunmalarına imkân tanıyacak olan sosyal yaşam alanları inşa edileceği belirtilmektedir (MHP, 2024: 14).

İYİP beyanamesinde sosyal hizmet ve politikalar konusunda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması perspektifini içeren ifadelerin yanı sıra aile merkezli bakış açısını yansıtan vurguların birlikte yer aldığı görülmektedir. “Kadınlara yönelik cinsiyete dayalı herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlamanın ortadan kaldırılması” amacıyla sosyal yardım ve hizmetlerin yürütüleceği ifade edilmektedir. Ayrıca kadınlar için geliştirilecek olan sosyal hizmetlerin “aile kurumunun huzuru ve devamlılığı çerçevesinde” olacağı ve bu amaçla “Güçlü Kadın, Güçlü Aile” uygulamasının başlatılacağı belirtilmektedir (İYİ Parti, 2024: 48). Sağlığa erişim konusunda ise belgede

belediyelerin oluşturacağı tıp merkezlerinde kadın hastalıkları ve doğum hizmetleri verileceği ve sosyal güvenliği olmayan diğer gruplarla birlikte kadınlara da öncelik tanınması vaat edilmektedir (İYİ Parti, 2024: 75).

DEM Parti seçim bildirgesinde sosyal politikaların eşitlikçi ve özgürlükçü temelde oluşturulacağı belirtilmektedir (DEM Parti, 2024a: 84). Kadınların bakım emeğinin “erkek egemen kapitalist sistem” tarafından yok sayılmasına karşı kurulacak olan kamusal kreşler, yaşlı, hasta, engelli bakım hizmetleri ile toplumsallaştırılacağı ifade edilmektedir (DEM Parti, 2024b: 12). Kreşlerin çalışan ve engelli çocukları olan kadınlara hizmet vermesi öncelenmektedir (DEM Parti, 2024b: 28). Ayrıca kadınlar homojen bir grup olarak görülmemekte, engelli, genç, mülteci ve göçmen kadınların (DEM Parti, 2024b: 32-33) sorunlarına da değinilmektedir. Üniversitede okuyan genç kadınların barınma sorunlarına yönelik yurt projesi, maddi imkanların yokluğu nedeniyle eğitimlerine devam edemeyenlere burs temini (DEM Parti, 2024b: 20), engelli kadınlar için “erişilebilir özgür yaşam merkezleri” vaatler arasındadır. Ayrıca engelli kadınların eğitim, sağlık, spor, barınma, ulaşım, çalışma gibi haklara erişimlerini sağlamak için “Eşitlik Birimleri” oluşturulması planlanmaktadır (DEM Parti, 2024b: 28). Sağlığa erişim ve kadına özgü ihtiyaçların giderilmesine de yer veren belgede bu konuda kadın örgütleriyle birlikte çalışacağı ifade edilmektedir. Belediyelerde kadın sağlığı merkezleri oluşturulması, kadın anatomisi, regl, menopoz, kronik rahatsızlıklar, meme kanseri ve benzeri atölye çalışmaları, gezici kadın sağlık ekipleri oluşturmak suretiyle “köylerde, mahallelerde ücretsiz sağlık taramaları ve, eğitim çalışmaları” planlanan projelerden bazılarıdır (DEM Parti, 2024b: 29-30). Ayrıca kadınlara ücretsiz hijyen malzemeleri dağıtan ped-matik projesinin de pilot bölgelerde uygulanacağı belirtilmektedir (DEM Parti, 2024b: 19).

TİP bildirgesinde sosyal politikalar kadınların iş-yaşam dengesini, barınma, sağlık ve çalışma haklarını gözetken, dayanışmacılığı ön planda tutan bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu amaçla “imece” adı altında her mahallede ortak yaşama merkezleri kurularak kadınların üzerindeki “ev içi yeniden üretim ve bakıma ilişkin yüklerini toplumsallaştırma” amaçlanmaktadır (TİP, 2024: 10). Kadınların “ücretsiz ev içi emek sömürsünün önüne geçileceği” ifade edilmektedir. Ayrıca belediyelerin tüm birimlerinde tüm gün hizmet veren kreşler açılmak suretiyle kadınların “üzerine yıkılan bakım emeğine” yönelik hizmetler verilmesi, bu kreşlerde çalışan kadınlara öncelik tanınması planlanmaktadır (TİP, 2024: 25). Bunların yanı sıra kadınların ev sahibi olmaları için düzenlemeler yapılacağı, kadın öğrencilere inşa edilmesi planlanan yurtlarda öncelik tanınacağı belirtilmektedir. Sağlık alanında ise kadınların cinsel sağlık konularında eğitileceği, “cinsel yolla bulaşan enfeksiyonların tespiti için ücretsiz tarama testleri” sunulacağı ifade edilmektedir (TİP, 2024: 26). Genel prensip olarak sosyal yardım politikalarının “kadınları evden çıkartacak şekilde düzenlenmesi” öngörülmektedir (TİP, 2024: 37).

DEVA Partisi Eylem Planında sosyal politikalar kadın ve aileleri destekleyici şekilde tasarlanmıştır. Projelerden biri “mahallelerde kadın-aile-gençlik-okuma merkezleri”dir. Bu merkezlerde vatandaşların gönüllü olarak yoksul ailelerin çocuklarına eğitim desteği verilmesi planlanmaktadır (DEVA Partisi, 2022: 30). Bir başka proje ise “Destek Merkezleri”dir. Bu merkezlerde çocuk, engelli ve yaşlı bakımlarının yapılacağı ve böylelikle kadın ve aileyi destekleyecekleri belirtilmektedir. Ayrıca “organize sanayi bölgeleri ve istihdam yoğun bölgelerde, çalışan az gelirli kadının ihtiyacını karşılayacak ücretsiz kreş ve bakım desteği” verilmesi vaat edilmektedir. Gerektirdiği takdirde “bakımevi ve kreş hizmetlerinin özel sektörden temin edilip sübvansiyonlu olarak ihtiyaç sahiplerinin yararlanması” da gündeme alınacak projelerden biridir (DEVA Partisi, 2022: 31). Muhtaç durumdaki dul ve yetimler dahil olmak üzere dar gelirli ailelere sosyal konut projeleri de vaatler arasındadır (DEVA Partisi, 2022: 28). Ayrıca kentsel sosyal dönüşümde “kadının insan haklarını ve özgürlüklerini daha etkin kullanabildiği, kadın ve ailenin merkeze alındığı, tek tipe

indirgenmemiş, kimseyi yerinden etmeyen” projelerin destekleneceği belirtilmektedir (DEVA Partisi, 2022: 30).

Yeniden Refah Partisi beyannamesinde kadınlar öncelikle anne olarak görülmekte fakat çalışan kadınların yaşadıkları sorunları çözmeye yönelik sosyal hizmetler de sunulmaktadır. Çalışan anneler için her mahallede “Refah Çocuk Kreşi” kurulacağı belirtilmektedir. Bu kurumların “kâr amacı gütmeyen, çok uygun fiyatlı, ihtiyaç sahiplerine ise ücretsiz” olması planlanmaktadır. Sosyal yardımların da ailelere kadınlar aracılığıyla ulaştırılacağı belirtilmektedir. “Yuvayı dışı kuşun yapması” anlayışıyla yapılacak olan desteklerle “çocuklarını besleyemeyecek kadının kalmayacağı ifade edilmektedir. Ayrıca yenidoğan desteği kapsamında bebeklere mama ve çocuk bezinin 12 ay ücretsiz sağlanması planlanmaktadır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 20). Kadınların sağlık hizmetlerine erişimi konusunda ise kurulacak olan “Kadın Refahı Sağlık Birimi” “aile yaşamından iş yüküne günün ağır yükü”nü taşıyan kadınların hem psikolojik hem de fiziksel destek alabileceği belirtilmektedir. Kanser erken teşhisi, terapi desteği ve tedavilerine erişim imkânı olmayan kadınların masraflarının belediye tarafından karşılanması bu projenin birer parçasıdır (Yeniden Refah Partisi, 2024: 21).

HÜDAPAR’da “sosyal ve dayanışmacı belediyecilik” bölümünde kadınların ihtiyaçlarına yönelik özel herhangi bir vaat yada öneri yer almamaktadır. Fakat kreşler açılacağı ve dar gelirli vatandaşların buralardan ücretsiz yararlanacağı belirtilmektedir. “Evlilik Fonu” ile evlenmek isteyenlere yardım, ve “evli öğrenci yurtları” da vaatler arasındadır (HÜDAPAR, 2024: 13).

BBP sosyal politikalarını “mazluma uzanan şefkatli el” olarak tanımlamaktadır. Belgede şehirdeki “engelliler, yaşlılar, korunmaya muhtaç gençler” gibi hassas gruplar arasında kadınları da sıralanarak onlara “özel hizmet ve destekleri içeren politikalar” ve “faydalanabilecekleri sosyalleşme ve rehabilite alanlarını” oluşturulacağı belirtilmektedir (BBP, 2024: 21). Bu kapsamda çocuk ve yaşlı bakımı, kreş gibi hizmetlerin sağlanacağı vaatler arasındadır. Buradaki amacın “kadınların kentsel iş gücü piyasasına aktif katılımının önündeki engellerin kaldırılması” olduğu ifade edilmektedir. Kadınlar için ayrıca sosyal ve kültürel hayata katılımlarını geliştirecek projeler önerilmektedir. Bunlar “hobi kursları, sosyal alan, kültür ve sanat etkinlikleri, panel ve söyleşi programları, şehir içi ve dışı gezi programları gibi etkinlik”lerdir (BBP, 2024: 23). Kadınların sağlık hizmetlerine erişim konusunda herhangi bir program önerilmemekle birlikte “dezavantajlı gruplara yönelik sağlık kontrolleri” gerçekleştirilmesi için çalışılacağı belirtilmektedir (BBP, 2024: 21) Sosyal yardımlar konusunda ise aile merkezli bir bakış açısı söz konusudur (BBP, 2024: 22).

2.4 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele

Bu bölümde partilerin genel olarak toplumsal cinsiyet temelli şiddete bakış açıları, önlemeye yönelik önerileri, şiddet mağdurlarına destek programları, kadına yönelik şiddeti perçinleyen kültürel norm ve tutumları değiştirmeye yönelik girişimleri incelenmektedir.

AK Parti beyannamesinde toplumsal cinsiyet temelli şiddet “aile içi şiddet” olarak tasvir edilmektedir. Konuyla mücadele kapsamında “ailenin iç huzurunun temini ve aile bütünlüğünün sağlanmasını”(AK Parti, 2024: 93) amaçlayan “aile akademi”lerinde eğitimlerin artırılacağı ifade edilmektedir. Ayrıca “şiddetin tespiti söz konusu olduğunda anında müdahale edecek mekanizmaların geliştirileceği” belirtilmektedir (AK Parti, 2024: 97).

CHP bildirgesinde “aile içi ilişkileri güçlendirmek ve krizlere müdahale etmek amacıyla” açılan “Aile Danışmanlık ve Eğitim Merkezleri”nin ülke çapında yaygınlaştırılması öne çıkmaktadır (CHP, 2024: 68). Ayrıca şiddet mağdurlarına yönelik olarak açılmış olan ve sürekli hizmet veren “Kadın Destek Hattı” ile şiddetten kaçan kadınların güvenli barınması için kurulan “tasarımında ve yürütülmesinde doğrudan kadınların rol aldığı” “Kadın Dayanışma Evleri” de genişletilecek projeler arasında sayılmaktadır (CHP, 2024: 68).

MHP seçim beyannamesinde toplumsal cinsiyet temelli şiddet konusuna yer verilmemektedir. Fakat ailelere rehberlik, eğitim ve psikolojik destek hizmeti verecek olan “Aile Destek Hattı” kurulması önerilmekte ve aile içi iletişimin iyileştirilmesi için seminer ve programlar düzenleneceği ifade edilmektedir (MHP, 2024: 14).

İYİ Parti seçim beyannamesinde “toplumsal cinsiyet eşitliği” ve “kadına karşı şiddetin önlenmesi” konusunda eğitimler verileceği (İYİ Parti, 2024: 73), kadınlara yönelik sosyal politikaların konularından birinin kadına karşı “aile içi-dışı şiddet olacağı” belirtilmektedir. “Kadına Destek Merkezleri” ile sürekli olarak kadınlarla iletişim içinde olunacağı ve problemlerinin çözüleceği ifade edilmektedir (İYİ Parti, 2024: 48).

DEM Parti Kadın Meclisinin hazırladığı seçim bildirgesinde kadına yönelik şiddeti önleme ve şiddete maruz kalmış olan kadınlara destek konularında uluslararası belgeler olan CEDAW, Pekin Deklarasyonu ve İstanbul Sözleşmesi referans olarak kabul edilerek (DEM Parti, 2024b: 21) çeşitli projeler ve politikalar önerilmektedir. Seçim bildirgesinde kadına yönelik şiddetin önlenmesi için bir bütçe ayrılması, yapılacak araştırma sonucunda bir şiddet haritası oluşturulması ve her yıl bunun ışığında eylem planı hazırlanması planlanmaktadır. Ayrıca “cinsiyetçiliğe ve şiddete karşı katılımcıların anadilinde eğitimler ve ... bilinçlendirme faaliyetleri” yapılması öngörülmektedir (DEM Parti, 2024a: 37). Belgede belediye çalışanı olan erkeklerden kadına yönelik kötü muamele ve şiddet uygulayanlara “(şiddet, taciz, tecavüz, dayak, hakaret, çok eşlilik vb.)” toplu sözleşme hükümleri arasında belirtilecek olan sözleşmelerinin feshi dahil çeşitli yaptırımlar uygulanacağı belirtilmektedir (DEM Parti, 2024b: 12). Şiddet riski altındaki kadınlar için kurulan “ilk adım istasyonları”nda ise acil ihtiyaçlarının giderilmesi söz konusu olacaktır. “Şiddete maruz kalan kadınların sosyal, psikolojik, ekonomik, hukuki desteğe ve sığınağa kolay erişebilmesi için Kadın Merkezleri, Kadın Yaşam Evleri ve Dayanışma Merkezlerinin sayısını artıracacağı ve anadilde hizmet verileceği” ifade edilmektedir (DEM Parti, 2024a: 37). Bildirgede ayrıca engelli ve mülteci kadınlar için de programlar bulunmaktadır. İşitme engelliler için “Alo Şiddet Hattı”(DEM Parti, 2024a: 38), mülteci kadınların sığınaklarda anadilde hizmete erişimi, engelli kadın ve çocuklara uygun sığınma evleri oluşturulması bu projelere örnek olarak verilebilir (DEM Parti, 2024a: 95). Kadına yönelik şiddet merkezlerinde “ücretsiz psikolojik, hukuki destek verilmesi kadınlara ekonomik güç kazandırmak için üretim alanları” oluşturulması vaatler arasındadır (DEM Parti, 2024a: 37). Bu merkezler ve sığınakların açılmasında kadın STK’larıyla birlikte çalışılacağı da vurgulanmaktadır.

TİP seçim bildirgesinde toplumsal cinsiyet temelli şiddet “kadına yönelik erkek şiddeti” olarak tasvir edilmekte ve “kadının temel güvenlik ve yaşam hakkının korunması” temelinde ele alınmaktadır. Toplumsal normların değiştirilmesi amacıyla hizmet edecek olan “kadına yönelik şiddet, taciz, zorla veya erken evlilik, vb. konularında bilgilendirme eğitimleri” düzenleneceği belirtilmektedir. Ayrıca “kadın ve çocuk sığınma evleri, kadın danışma merkezleri” açılarak, “temel psikolojik destek hizmetleri”nin ücretsiz olarak ve “göçmen kadınların ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak kapsayıcılık ve çok dillilik esaslarına uygun olarak” verileceği ifade edilmektedir (TİP, 2024: 26). Son olarak belediye içinde denetim kurulları kurulmasıyla belediye çalışanlarının yaşayabileceği “cinsel taciz, fiziksel, psikolojik ve ekonomik şiddet, ayrımcı söylem gibi sorunların çözümü” için çalışılması öneriler arasındadır. Çalışan kadınların haklarının ihlal edilmemesi, “kötü muamele ve tacizle mücadele” için özellikle turizm bölgelerinde toplumsal cinsiyet ofisleri açılması önerilmektedir (TİP, 2024: 34).

Yeniden Refah Partisi kadına yönelik şiddeti “Ahlaklı Belediyecilik” kavramı çerçevesinde ele almaktadır. Şiddeti önlemek düzenlenecek eğitimlerin “kolluk kuvvetleri, sağlık birimleri, müftülükler ve muhtarlıklarla iş birliği” ile yapılması söz konusudur. Şiddete maruz kalmış olan kadınlar için “Tek Kapı” cep telefonu uygulaması geliştirilen projelerden biridir. Bu uygulamanın hızlı

müdahaleyi sağlayacağı ve sonraki süreçte her türlü hizmetin verileceği belirtilmektedir. Ayrıca kurulacak olan "Sıcak Yuva Merkezleri"nde "insana merhamet şiarıyla", şiddet görmüş ve gidecek yeri olmayan kadınların "beslenmeden giyime, sağlık hizmetinden psikolojik desteğe bütün ihtiyaçları"nın karşılanacağı ve hayata kazandırması için çalışılacağı ifade edilmektedir (Yeniden Refah Partisi, 2024: 18-19).

DEVA Partisi yerel yönetimler eylem planında kadına karşı şiddetle mücadele için "Tek Kapı Sistemi" oluşturulacağı belirtilmektedir. Bu sisteme göre şiddetin önlenmesi için yerel yönetimlerin sivil toplum, İŞKUR, Şiddet Önleme ve İzleme Merkezi (ŞÖNİM) ve barolarla birlikte çalışması öngörülmektedir. Bu projenin İstanbul Sözleşmesi'nin ruhuna uygun olacağı belirtilmektedir. Ayrıca genel olarak kadınların ve çocukların "güvenli ev, güvenli sokak ve güvenli mahalleler içinde yaşayabilmesine dönük planlama ilke, yaklaşım ve uygulamalarının" benimseneceği ifade edilmektedir (DEVA Partisi, 2022: 30).

HÜDAPAR seçim beyannamesinde toplumsal cinsiyete dayalı şiddet konusuna hiç değinilmemektedir. Fakat kadınların ulaşım erişimine yönelik olarak "yalnız seyahat eden ve karma taşımali toplu taşıma araçlarına binmek istemeyen kadınlar için, kadınlara mahsus toplu taşıma aracı hizmeti verileceği" belirtilmektedir (HÜDAPAR, 2024: 13).

BBP beyannamesinde kadına yönelik şiddet "kentte dolaşım ve güvenlikte eşit fırsatlara sahip olmaları" çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu amaçla şiddeti önlemek için toplumun bilinçlendirilmesine yönelik hizmetler verileceği belirtilmekte, fakat somut bir plan açıklanmamaktadır. Öte yandan "şiddete maruz kalan kadınlar için sığınma evlerinin yanı sıra psikolojik ve hukuksal danışma ve desteğin sağlanacağı merkezler" açılması planlanmaktadır. Ayrıca kadınların şehirde güvende olmaları için planlama, mimari ve aydınlatma konularında bir takım önerilerde bulunmaktadır. Bunlar arasında "yürüyüş yollarına eşlik eden yüksek sağır duvarlara yer verilmemesi ve tehdide neden olan bakımsız açık alanların düzenlenmesi" gibi tedbirler sayılabilir (BBP, 2024: 23).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kadınların siyasal temsiliyeti HÜDAPAR dışındaki tüm partilerin seçim beyannamelerinde bir tema olarak yer almaktadır. Fakat seçimlerde toplumsal cinsiyet eşitliği kotası uyguladığını ifade eden tek parti DEM Parti iken, CHP, TİP, ve DEVA Partisi belediye yönetim kadrolarında eşit temsiliyeti hedefleri arasında belirtmektedir. AK Parti ise kadın temsiliyetini artırma ile aile değerlerini koruma arasında bir denge oluşturma vurgusunu yapmaktadır. Kadın erkek eşitliği komisyonları, Belediye Kadın Meclisleri gibi mekanizmalar DEM Parti, Yeniden Refah Partisi ve DEVA partileri tarafından önerilmektedir. Kadın sivil toplum örgütleriyle birlikte çalışacağını belirten partiler ise DEM Parti, TİP ve İYİP'tir.

İncelenen seçim beyannamelerinde HÜDAPAR dışındaki tüm partiler kadınların istihdamını artırma temasını işlemektedir. Ancak AK Parti ve MHP'de bu konuya yönelik politikaların aileyi koruma amacıyla dengeleneceği açıkça belirtilmektedir. Partiler arasında ortak bir program olarak meslek edindirme kursları görülebilir. Fakat burada DEM Parti ve TİP'in geleneksel olarak kadınların ev içi üretimlerini destekleyen değil, inşaat, şoförlük gibi erkeklerle özdeşleştirilen mesleklerin eğitimine odaklanacağı görülmektedir. Partiler arasında bir başka ortak vurgu ise kadın girişimciliğinin desteklenmesidir. Bu amaca yönelik önerilen projeler ise partiler arasında farklılık göstermektedir. AK Parti, İYİP ve DEVA Partisi girişimcilik kurslarına değinmektedir. CHP, MHP, DEM Parti, TİP ve Yeniden Refah Partileri ise kadın kooperatiflerini destekleyeceklerini açıklamakta, fakat yöntemlerde farklılaşmaktadır. MHP belediyelerin bazı ihtiyaçlarını kadın kooperatiflerinden karşılayacaklarını ve DEM Parti kadın kooperatifleriyle protokoller imzalayacaklarını, TİP mekânsal ve parasal destek, DEM Parti ile TİP lojistik destek ve satış mekanları sağlayacaklarını ve Yeniden

Refah Partisi ise evdeki üretimi markalaştıracaklarını belirtmektedir. Belediye bünyesinde kadın istihdamının artırılması sadece TİP tarafından %30 kota vaadiyle dile getirilmektedir. Kadınların çalışma koşullarıyla ilgili düzenlemeler ise AK Parti, TİP ve Yeniden Refah Partisi tarafından işlenmekte fakat konuya farklı perspektiften yaklaşılmaktadır. AK Parti iş-yaşam dengesinin gözetilmesi, TİP kadınlara yönelik izinleri çalışma haklarının düzenlenmesi, Yeniden Refah Partisi ise şefkatli belediyecilik olarak tanımlamaktadır. Kentsel ve kırsal alanda yaşayan kadınların farklı gereksinimlerine yönelik proje önerilerinde bulunan partiler ise DEM Parti ve Yeniden Refah Partisidir.

Kadınların ihtiyaçlarına duyarlı sosyal politikalar incelendiğinde partiler arasında bazı ortak veya benzer proje önerileri yer almakta fakat bunların temellendirilmesi arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin, İYİP dışında incelenen tüm partilerin çocukların bakımı için kreşlerin açılması veya yaygınlaştırılmasının vaatler arasında olduğu görülmektedir. Fakat konuyu AK Parti, CHP ve BBP kadın istihdamının artırılması bağlamında ele alırken, MHP çocukların eğitime intibakına yönelik olarak düşünülmektedir. DEM Parti ve TİP ise kadınlara yüklenen bakım sorumluluğunun toplumsallaştırılması çerçevesinde yaşlı bakım evleri ve kreşleri tasarlamaktadır. Kadın sağlığına yönelik öneriler sunan partiler ise AK Parti, İYİP, DEM Parti, TİP ve Yeniden Refah Partisi'dir. Sosyal yardım ve hizmetler konularında aile merkezli bakış açısı AK Parti, MHP, İYİP, Yeniden Refah Partisi, HÜDAPAR ve BBP'de görülmektedir. AK Parti ve MHP aile kurumunu güçlendirmeye yönelik aile yaşam merkezleri önermekte, Yeniden Refah Partisi ise sosyal yardımların aileleri bir arada tutan kadınlar üzerinden yapılacağını belirtmektedir. Çocukların beslenmesi ve yenidoğan bebeklerin bez ve mama ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik projelerde Yeniden Refah'la benzer önerilerde bulunan CHP ise konuyu kadınların aile içindeki rolü üzerinden işlememektedir. DEM Parti ve TİP ise sosyal politikalarının kadınların birey olarak toplumda var olmalarını destekleyici yönde şekilleneceğini belirtmektedir. Kadınların barınma hakkından bahseden iki parti ise TİP ve DEVA Partisidir.

Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle ilgili politikalarda da bazı benzer proje önerileri olmakla birlikte konuya bakış açısında farklılıklar göze çarpmaktadır. MHP ve HÜDAPAR kadına yönelik şiddetten bahsetmemektedir. Konuyu AK Parti aile içi şiddet, İYİP aile içi-dışı şiddet olarak tanımlarken, DEM Parti ve TİP erkek şiddeti olarak ele almaktadır. 5393 Belediye Kanunu'na göre nüfusu 100 bini geçen ilçelerde kadın konukevi açılması zorunluluğu olmasına rağmen bazı partilerin beyannamelerinde bunun taahhüdü verilmemektedir. Fakat HÜDAPAR dışındaki tüm partiler Aile Destek Merkezleri, Kadın Destek Hattı adlı öneriler sunmaktadır.

Literatüre göre 1980'lerden ve özellikle 1990'lardan itibaren Türkiye'de hem sağ hem sol siyasal partiler kadın haklarına ve temsiliyetine parti programlarında değinmeye başlamışlardır (Kabasakal Arat, 2017). 2024 yerel seçim beyannamelerinin analizinde de kadınların siyasal temsiliyetinin artırılması, ekonomik olarak güçlendirilmeleri, onların ihtiyaçlarına duyarlı sosyal hizmetler sunulması ve kadına yönelik şiddetle mücadele konuları çerçevesinde analiz edilen HÜDAPAR dışında tüm partilerin önerileri olduğu görülmüştür. Hatta yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarını düzenleyen kanunların da yönlendirmesiyle siyasal partilerin bazı konularda önerileri de benzerlik göstermektedir. Örneğin kadınların istihdamının artırılmasına yönelik olarak meslek edindirme kurslarının ve çocuk bakımına yönelik olarak kreşlerin açılması. Bu iki öneriyi incelenen tüm siyasal partilerin vaatleri arasında görebiliriz. Fakat partiler arası farklılıklar kadınların toplumsal rollerinin nasıl görüldüğü ile ilgili olarak göze çarpmaktadır. Sağ partiler arasından AK Parti, MHP ve Yeniden Refah Partisi, kadınların aile içerisindeki annelik rollerini incelemekte iken, sol partiler olan DEM Parti ve TİP geleneksel kadın-erkek rol tanımlarını aşmayı hedeflemektedirler. AK Parti, MHP, İYİP, Yeniden Refah Partisi ve BBP ikili bir söylem kullanarak bir yandan kadınların siyasi temsiliyetinin ve istihdamının artırılmasına olan bağlılıklarını ve önerilerini dile getirirken, öte yandan aile yapısını korumada kadınların önemine de değinmektedirler. DEM Parti ve TİP ise açıkça

yerel siyasetteki erkek egemenliğine karşı toplumsal cinsiyet eşitliği prensibiyle hareket edeceklerini dile getirmektedir.

ETİK BEYAN / ETHICAL STATEMENT

Çalışma doküman analizi olduğundan etik kurul izni gerekmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI / AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Çalışma için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çalışma tek yazarlı olduğu için çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynakça

- AK Parti. (2024). *Türkiye yüzyılı şehirleri için gerçek belediyeçilik: 2024 yerel seçimleri beyannamesi*. <https://www.akparti.org.tr/media/ms2bfyi0/2024beyanname.pdf>
- Akçakaya, M. (2017). Yeni yönetim anlayışının yerel yönetimlere yansımaları. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(9), 105-130.
- Alonso, A., & Espinosa-Fajardo, J. (2021). Blitzkrieg against democracy: Gender equality and the rise of the populist radical right in Spain. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 28(3), 656-681. <https://doi.org/10.1093/sp/jxab026>
- Annesley, C., Engeli, I., & Gains, F. (2015). The profile of gender equality issue attention in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 54(3), 525-542. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12095>
- Apak, D., Duygulu Elçim, Ş., İngün Karkış, Ö., & Akıncılar Köseoğlu, N. (2023). Cumhuriyet'in 100. yılında siyasi partilerin 2023 seçim beyannameleri üzerinden Türkiye siyasetine karşılaştırmalı bir bakış. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22 (Cumhuriyet'in 100. Yılı), 579-601. <https://doi.org/10.21547/jss.1360920>
- Aytaç, S. E. (2017). Policy priorities in the election manifestos of political parties in Turkey, 2002–2015. *SİYASAL: Journal Political Sciences*, 26(2), 7-26. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2017.26.2.0001>
- Barnes, T. D., & Burchard, S. M. (2013). "Engendering" politics: The impact of descriptive representation on women's political engagement in sub-Saharan Africa. *Comparative Political Studies*, 46(7), 767-790. <https://doi.org/10.1177/0010414012463884>
- Belediye Kanunu. (2005). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25874) <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5393&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Büyükşehir Belediye Kanunu. (2004). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25531) <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5216&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- BBP. (2024). *İşimiz gücümüz Türkiye: Büyük Birlik Partisi yerel seçim beyannamesi*. https://drive.google.com/file/d/1Nrl4Zhi68oYbCZRbjVj0HSZApnA_Otj/view
- Berevoescu, I., & Ballington, J. (2021). *Women's representation in local government: a global analysis*. UN Women. <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-01/Womens-representation-in-local-government-en.pdf>

- Birleşmiş Milletler Kadın Dostu Kentler Ortak Programı. (2014). *Kadın Dostu Kentler*. <http://womenfriendlycities.com/kdk-kadin-dostu-kent.php>
- Cabeza Perez, L., Alonso Saenz de Oger, S., & Gomez Fortes, B. (2023). Ideology and party positions on gender issues in Spain: Evidence from a novel data set. *Politics & Gender*, 19(4), 1204-1230. <https://doi.org/10.1017/S1743923X23000338>
- Caul, M. (1999). Women's representation in parliament: The role of political parties. *Party Politics*, 5(1), 79-98. <https://doi.org/10.1177/1354068899005001005>
- Ceciarini, S. (2019). *Women in politics: Local and European trends*. The Council of European Municipalities and Regions. https://ccre.org/img/uploads/piecesjointe/filename/CEMR_Study_Women_in_politics_EN.pdf
- Celis, K., Childs, S., Kantola, J., & Krook, M. L. (2008). Rethinking women's substantive representation. *Representation*, 44(2), 99-110. <https://doi.org/10.1080/00344890802079573>
- Celis, K., & Erzeel, S. (2015). Beyond the usual suspects: Non-left, male and non-feminist MPs and the substantive representation of women. *Government and Opposition*, 50(1), 45-64. <https://doi.org/10.1017/gov.2013.42>
- Childs, S., & Lovenduski, J. (2013). Political representation. G. Waylen, K. Celis, J. Kantola, & S. L. Weldon (Ed.), *The Oxford Handbook of Gender and Politics* içinde (s. 489-513). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199751457.013.0019>
- CHP. (2024). *İşimiz gücümüz Türkiye: Cumhuriyet Halk Partisi 2024 yerel seçim bildirgesi*. <https://chp.org.tr/yayin/2024-yerel-secim-bildirgesi/Open>
- Connell, R. (2006). Glass ceilings or gendered institutions? Mapping the gender regimes of public sector worksites. *Public Administration Review*, 66(6). <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2006.00652.x>
- Council of European Municipalities and Regions. (2006). *The European Charter for equality of women and men in local life*. https://www.ccre.org/docs/charte_egalite_en.pdf
- Çarkoğlu, A. (1998). The Turkish party system in transition: Party performance and agenda change. *Political Studies*, 46(3), 544-571. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00154>
- Çukurçayır, M. A. (2021). *Siyasal katılma ve yerel demokrasi* (5. bs). Sayda Yayıncılık.
- DEM Parti. (2024a). *2024 yerel seçim bildirgesi: Yerel demokrasiyle özgür kentlere*. <https://drive.google.com/file/d/1cb1nw0nt41hyVw49F0cvgikyIYrIN-0g/view>
- DEM Parti. (2024b). *2024 Yerel seçimleri kadın seçim bildirgesi: Kadın iradesiyle yerel demokrasi*. <https://demparti.org.tr/Images/UserFiles/Documents/Editor/Materyaller/2024-kadin-secim-bildirgesi-tr.pdf>
- DEVA Partisi. (2022). *Demokrasi ve Atılım (DEVA) Partisi: Yerel yönetimler ve şehircilik eylem planı*. <https://cdn.devapartisi.org/belgeler/eylem-planlari/yerel-yonetimler.pdf>
- DEVA Partisi [@devapartisi]. (2024, Mart 4). Ali Babacan: "Biz, Yerel Yönetimler ve Şehircilik Eylem Planımızı tam 2 sene önce açıkladık. Seçim geliyor diye apar topar hazırlanmış bir seçim beyannamesi değil bu. Dikkat ederseniz, siyasi partilerin hemen hemen tamamı seçim beyannamelerini bugünlerde açıklıyorlar.... [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/devapartisi/status/1764704756956577969>
- Duverger, M. (1955). *The Political Role of Women*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000056649>

- Eder, N., Jenny, M., & Müller, W. C. (2017). Manifesto functions: How party candidates view and use their party's central policy document. *Electoral Studies*, 45, 75-87. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.11.011>
- European Commission. (2020). *A Union of equality: Gender equality strategy 2020-2025*. <https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/682425/en>
- European Institute for Gender Equality. (2024, Mayıs 1). *What is gender mainstreaming*. https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming?language_content_entity=en
- Gesso, C. D. (2019). Gender budgeting implementation in Italian regional governments: Institutional behavior for gender equality and women's empowerment. *International Business Research*, 12(12), 110. <https://doi.org/10.5539/ibr.v12n12p110>
- Greckol, S. (2005). *Gender mainstreaming in local governments*. Women and Urban Environments. <http://www.twca.ca/wp-content/uploads/2013/02/GenderMainstreamingEN.pdf>
- Homola, J. (2019). Are parties equally responsive to women and men? *British Journal of Political Science*, 49(3), 957-975. <https://doi.org/10.1017/S0007123417000114>
- HÜDAPAR. (2024). *Hür Dava Partisi (HÜDAPAR) 2024 seçim beyannamesi: Huzurlu ve güvenli şehirler bizimle olur*. <https://files.hudapar.org/media/H%C3%9CDA%20PAR%202024%20SE%C3%87%C4%B0M%20BEYANNAMES%C4%B0.pdf>
- İnan, M. (2023). Do Turkish political parties pledge in line with their party family ideologies? A quantitative analysis of Turkish political parties' manifesto documents. *Firat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 1-24. <https://doi.org/10.61524/fuuiibfdergi.1362658>
- İYİ Parti. (2024). *İYİ Parti 2024 seçim beyannamesi: Türkiye için en iyisi*. <https://iyiparti.org.tr/storage/img/content/jqwz/iyiparti-2024-secim-beyannamesi-a4.pdf>
- Kabasakal Arat, Z. F. (2017). Political parties and women's rights in Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 44(2), 240-254. <https://doi.org/10.1080/13530194.2017.1281575>
- Kantola, J., & Lombardo, E. (2019). Populism and feminist politics: The cases of Finland and Spain. *European Journal of Political Research*, 58(4), 1108-1128. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12333>
- Khosla, P., & Barth, B. (2008). *Gender in local government: A sourcebook for trainers*. United Nations Human Settlements Programme. https://www.un.org/womenwatch/directory/pdf/Source_BK_9-May.pdf
- Kittilson, M. C. (2011). Women, parties and platforms in post-industrial democracies. *Party Politics*, 17(1), 66-92. <https://doi.org/10.1177/1354068809361012>
- Loveduski, J. (2005). *Feminizing Politics*. Polity.
- Lovenduski, J., & Norris, P. (2003). Westminster women: The politics of presence. *Political Studies*, 51(1), 84-102. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00414>
- Manifesto Project Database. (2024). <https://manifesto-project.wzb.eu/>
- McDonald, P., & Pini, B. (2011). *Women and representation in local government: International case studies*. Routledge.

- Meier, P., & Lombardo, E. (2013). Gender quotas, gender mainstreaming and gender relations in politics. *Political Science*, 65(1), 46-62. <https://doi.org/10.1177/0032318713488114>
- MHP. (2024). *Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) seçim beyannamesi: Üretken belediyeçilik*. MHP Genel Merkezi.
- O'Brien, D. Z. (2018). "Righting" conventional wisdom: Women and right parties in established democracies. *Politics & Gender*, 14(1), 27-55. <https://doi.org/10.1017/S1743923X17000514>
- Panday, P. K. (2008). Representation without participation: Quotas for women in Bangladesh. *International Political Science Review*, 29(4), 489-512. <https://doi.org/10.1177/0192512108095724>
- Peters, H. E., Astone, N. M., Maret, F., & Heller, C. (2016). *Women's economic empowerment: A review of evidence on enablers and barriers*. The Growth and Economic Opportunities for Women. <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/server/api/core/bitstreams/ecf3edc0-ecf8-4cae-a7f0-17058ab60845/content>
- Pitkin, H. F. (1972). *The concept of representation*. University of California Press.
- TİP. (2024). *Türkiye İşçi Partisi (TİP) 2024 yerel seçim bildirgesi: Ranta, talana ve yoksulluğa karşı halkçı, kamucu ve sosyalist belediyeçilik*. <https://tip.org.tr/tip-yerel-secim-bildirgesi/>
- Verge, T., & de la Fuente, M. (2014). Playing with different cards: Party politics, gender quotas and women's empowerment. *International Political Science Review*, 35(1), 67-79. <https://doi.org/10.1177/0192512113508295>
- Weeks, A. C., Meguid, B. M., Kittilson, M. C., & Coffé, H. (2023). When do männerparteien elect women? Radical right populist parties and strategic descriptive representation. *American Political Science Review*, 117(2), 421-438. <https://doi.org/10.1017/S0003055422000107>
- Yeniden Refah Partisi. (2024). *Yeniden Refah Partisi yerel seçim beyannamesi*. https://drive.google.com/file/d/1uDeF5F2riASGmzYd0gXw9l24OQv58jym/view?usp=sharing&usp=embed_facebook
- YSK. (2024a). *31 Mart 2024 Mahalli İdareler Genel Seçimi: İl, ilçe, seçmen ve sandık sayıları*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/secmen-istatistik/il-ilce-secmen-sandik-sayilari>
- YSK. (2024b). *31 Mart 2024 Mahalli İdareler Genel Seçimi: Seçilen Belediye Başkanlarının cinsiyet dağılımı*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/aday-istatistik/secilen-parti-cinsiyet>
- YSK. (2024c). *Adayların siyasi partilere göre cinsiyet dağılımı: Belediye Başkanlığı seçimleri (31 Mart 2024)*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/aday-istatistik/secim-turleri-cinsiyet-dagilim>
- YSK. (2024d). *Adayların siyasi partilere göre cinsiyet dağılımı: Belediye Meclis üyeliği seçimleri (31 Mart 2024)*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/aday-istatistik/secim-turleri-cinsiyet-dagilim>
- YSK. (2024e). *Adayların siyasi partilere göre cinsiyet dağılımı: Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri (31 Mart 2024)*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/aday-istatistik/secim-turleri-cinsiyet-dagilim>
- YSK. (2024f). *Adayların Siyasi Partilere Göre Cinsiyet Dağılımı: İl Genel Meclisi üyeliği seçimleri (31 Mart 2024)*. <https://acikveri.yzk.gov.tr/aday-istatistik/secim-turleri-cinsiyet-dagilim>

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-21

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-05

DOI No: 10.35343/kosbed.1487485

Uğur KAYNAKÇIOĞLU¹

Yirminci Yüzyıl Öncesi Dönemde Avrupa'da Kuvvet Kullanma, Silahlı Çatışma veya Savaş Başlatma Kuramları

*Theories of the Use of Force, Initiating Armed Conflict
or War in Europe Before the Twentieth Century*

Özet

On dokuzuncu yüzyılda gelişen teknolojilerle çatışmaların acımasızlaşması yalnızca çatışmaların nasıl yapılması gerektiğini içeren "ius in bello" kapsamındaki çatışma şekillerini değil "ius ad bellum" olarak değerlendirilecek çatışma yoluna başvurulup başvurulmamasını da tartışılır hale getirmiştir. İki dünya savaşının yaşandığı yirminci yüzyıla gelene kadar egemen otoritelerin kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma yönündeki tercihlerindeki haklılık uluslararası kurallarla yasaklanmamıştır. Kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma konusundaki haklılık geçmişten gelen bağlantılarla birlikte özellikle Avrupa kültüründe gelişme göstererek çeşitli düşünürler tarafından kuramlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Avrupa'daki kuramların - ki bunların birleşimi haklı savaş kuramı olarak da adlandırılmaktadır- gelişmesinde çeşitli düşünürlerin "ius ad bellum" kapsamında ortaya koyduğu ilkeler kronolojik bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuvvet Kullanma, Silahlı Çatışma, Haklı Savaş, Uluslararası Hukuk, Saldırı.

Jel Kodları: K33

Abstract

The brutalization of conflicts with the developing technologies in the nineteenth century has made it debatable not only the forms of conflict within the scope of "ius in bello", which includes how conflicts should be conducted, but also whether to resort to conflict methods that can be considered as "ius ad bellum". Until the twentieth century, when two world wars took place, the justification of sovereign authorities' choices to use force, initiate armed conflict or war was not prohibited by international rules. The justification for using force, initiating armed conflict or war has been tried to be theorized by various thinkers, especially in European culture, with connections from the past. In this study, the principles put forward by various thinkers within the scope of "ius ad bellum" in the development of the theories in Europe -the combination of which is also called the just war theory- will be discussed chronologically.

Keywords: Use Of Force, Armed Conflict, Just War, International Law, Aggression.

Jel Codes: K33

¹Uğur Kaynakçioğlu, Hukuk Fakültesi, ugur.kaynakcioglu@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6346-9816

GİRİŞ

Tarih boyunca uyumsuzluk içinde bulunan toplumlar, bu uyumsuzlukları çözmek için pek çok farklı yöntem kullanmıştır. Bu yöntemlerden belki de en etkilileri, günümüzdeki kavramlar çerçevesinde yorumlarsak, uyumsuzluk yaşanan tarafa karşı kuvvet kullanmak ve daha da ileri bir boyut olarak uyumsuzluk yaşanan taraf ile silahlı çatışmaya girmek veya savaşmak olmuştur. Bu kavramların hepsinin uluslararası hukuk açısından kökenini oluşturan savaşma eylemi eski çağlarda bir hak olarak görüldüğünden savaşa başvurarak savaş başlatmanın hukuki düzenlemeler aracılığıyla tümüyle yasaklanması mümkün olamamıştır. Ancak savaşın hayatın olağan akışının bir parçası olmasının sonucu olarak gerek ahlaki ve gerek dini bakımdan savaşa başvurmayı belli sebeplere bağlayarak ve savaşın gerçekleşmesi sırasında oluşan yıkıcı etkiyi kısıtlayarak savaşı insan ve kamu vicdanına uygun hale getirme gayreti ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada günümüzde oluşan savaş, silahlı çatışmalar ve kuvvet kullanma konuları ile ilgili hukuki düzenin düşünsel temellerini oluşturan kuramların gelişimi ve farklı anlayışlardaki yeri ele alınacaktır. Çalışma konusunu sınırlandırmak adına bu çalışmada ilgili kuramlar silahlı çatışmalar ve savaş içerisindeki kurallar (*ius in bello*) açısından değil; kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma (*ius ad bellum*) açısından ele alınacaktır. Özellikle savaşın saldırma ve savunmadan oluşan ikili ayrıma bağlı doğasında, saldırmanın ve saldırı savaşının (*war of aggression*) haklılığını oluşturan sebeplere ilişkin tartışmalardan başlayan savaşa başvurma nedenlerinin tarih boyunca pek çok farklı medeniyet içerisinde ahlaki ve dini yönleriyle eserlerde ve çeşitli yazarlarca dile getirildiği görülmektedir. İlk çağda bile günümüz uluslararası hukuk düzenlemeleri kapsamında değerlendirebildiğimiz savaşa başvurmaya yönelik bu kuralların bazılarının farklı medeniyetler içerisinde ilkeler dahilinde kendilerine yer bulduğu görülmektedir. Yirminci yüzyıla gelinceye kadar geçen süreçte daha çok tarihsel kökeni Antik Yunan ve Roma'ya dayanan görüşlerin bu kuramın geliştirilmesinde etkin olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Meray, 1968: 5-6).

1. İlk Çağ

Antik Yunan'da özellikle Yunan şehir devletleri arasında savaşın kısıtlanmasına yönelik uygulamalar bulunduğu bilinmektedir (Hoş, 2020: 16-18). Hatta *Platon* (M. Ö. 427 - 347) tarafından şehir devletleri arasındaki çatışmaların savaş olarak kabul edilmediği ve bunların anlaşmazlık (düzensizlik) olarak adlandırıldığı görülmektedir (Platon, 2006: 177-179). *Platon'a* göre, bu çatışmaların şiddeti hedefe yönelik ve dar kapsamlı olmalıyken; temel amacı ise barışın tesis edilmesidir (Platon, 2006: 177-179). Yani saldırganlık denetim altında olmalı, ancak ortadan kaldırılmamalıdır. Ancak bu sınırlamalar Perslere ya da dış düşmanlara karşı kullanılmamakta ve bu savaşlar haklı kabul edilmektedir (Platon, 2006: 179). Çünkü saldırma yöntemi kullanılmadan ne şehir devletleri ne de onların vatandaşları haksızlığa yol açan kişilerden korunarak adil bir durumun sağlanması için gerekli sertliğe sahip olamayacaktır. *Aristo'ya* (M. Ö. 384 - 322) göre ise sürekli savaş halinde olan bir devlet savaştığı sürece ayakta kalırken, barış sağlandığı zaman çökmektedir (Aristoteles, 2017: 247-248). Ancak sadece kendini başkalarının emrine girmekten savunmak, müttefiklere ve dostlara yardım etmek üzere şehir devletlerini öne çıkarmak ve köle olan kimseler üzerinde bir efendi gibi yönetim sergilemek amaçlı savaşların meşruiyeti bulunmaktadır (Aristoteles, 2017: 247-248). *Aristo* köle ve kaynak elde etme uğruna savaşmanın haklılığını ileri sürmüş olsa bile (Aristoteles, 2017: 36-37) savaşın savunma amaçlı yapılması halinde övgüye değer olduğunu belirtmiştir (Aristoteles, 2017: 223-224). Savunma amaçlı savaşı tercih etmekle birlikte saldırma amaçlı savaşı da kısıtlı olarak haklı gördüğü söylenebilir. Yine *Platon* gibi *Aristo* da savaşın temel amacının barışın tesis edilmesi olduğunu belirtmektedir (Aristoteles, 2017: 245-246).

Bu tarihlerde Antik Roma'da Roma Hukuku'nda "*ius fetiale*" olarak adlandırılan kurallar doğrultusunda "*fetiale*" sınıfı özel bir ruhban grubu, Roma'nın içinde bulunduğu durumları (örneğin

Roma'nun hakimiyetinin ihlali, elçilik hakkının ihlali, andlaşmaların ihlali ve Roma'nun o ana kadar dost olduğu bir devletin Roma'nın düşmanını desteklemesi gibi) (Dinstein, 2011: 65) göz önüne alarak; yapılacak bir savaşın "haklı (adil)" (*lat. iustum- ing. just*) ve "dine uygun" (*lat. pium - ing. pious*) olduğu, yani Tanrılar tarafından desteklendiği, kanısına varabilmekteydi (Nussbaum, 1952: 679). *Fetiale* tarafından yapılan tespitler üzerine savaş ilanı hakkında verilecek son karar ise senato tarafından belirlenmekteydi. Yine savaşın ilanında *fetiale*lerin düşman ülkesine mızrak atmak zorunda kaldıkları kuraldan da yola çıkılarak bu uygulamanın tarihinin Roma'daki Cumhuriyet döneminin erken bir devresine denk geldiği düşünülmektedir (Nussbaum, 1952: 679).

Antik Roma'da daha sonraki dönemde *Cicero* (M. Ö. 103 – 46), savaşın "haklı" sayılabilmesi için iki koşul ileri sürmüştür. Bunlardan ilki, karşı taraf tarafından Roma'ya yöneltilen sorunun makul bir süre verilerek ortadan kaldırılması için bir talepte veya uyarıda bulunulması iken; ikincisi ise, sorunun ortadan kalkmadığı durumda yapılacak olan resmi bir savaş ilanıdır (*Cicero*, 2013: xi 36; *Cicero*, 2014: xxiii 35). Dolayısıyla *Cicero*'ya göre bir savaşın haklı olabilmesi için düşman tarafından yapılmış haksız bir hareketin olması gerekmekte ve savaşa ancak son çare olarak, konuşma işe yaramazsa başvurulmalıdır (*Cicero*, 2013: xi 34). Yani *Cicero* diplomasiyi kuvvete tercih etmektedir (Croizat, 1950: 188). Saldırma amaçlı savaşın alanını kısıtlayan bu durumda sadece sınır genişletmek, hırs veya kan dökmek için savaşmak haksız olacaktır. *Cicero* aynı zamanda yapılacak savaşın hedefinin barışa ulaşmak olması gerektiğini savunmuştur (*Cicero*, 2013: xi 35).

Haklı savaş kuramı Antik Roma'dan sonra Hıristiyan teolojisi içerisinde geliştirilmiştir. Erken dönem Hıristiyan Kilisesi savaşı ahlaki olarak kabul etmemesine rağmen Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline geldiğinde bu görüş değişmiştir (Dinstein, 2011: 66). Bu noktada uhrevi olarak savaş ve şiddetin reddedilmesi ile dünyevi koşullarda savaşmak zorunda olma arasındaki çelişkiyi giderme amaçlı bir dönüşümün gözlemlendiği ileri sürülmektedir (Hoş, 2020: 26-27). Bu değişimde önemli bir isim olarak dikkat çeken *Ambrose* (340 – 397), fikirleri ile Hıristiyan teolojisi içerisindeki haklı savaş kavramının barışçı (pasifist) anlayıştan ayrılmasında oldukça etkili olmuştur (Swift, 1970: 534-535). *Ambrose* için savaşın savunma amaçlı yapılması durumunda, savaş sadece haklı değil aynı zamanda da övgüye değerlidir (*Ambrose*, 1995: 129). Roma İmparatorluğu'nun barbarlara karşı savunulmasının aynı zamanda devletin dini olan Hıristiyanlık için de koruma anlamına geldiğini düşünen *Ambrose*, bu uğurda savaşan bir Hıristiyan'ın, kolay ve rahat bir yaşam süren kişilere göre erdemli bir şekilde, ülkesinin savunması için hayatını riske attığını (*Ambrose*, 1995: 129), bu yolla ölümü, köleliğe ve utanca tercih ettiğini ifade etmektedir (*Ambrose*, 1995: 211). Hatta *Ambrose* din arkadaşlarından bir zararı uzak tutabildiği halde uzak tutmaya cesaret göstermeyen kişilerin bu zarara sebep olan kadar suçlu olduğunu belirtmiştir (*Ambrose*, 1995: 179).

Cicero ve *Ambrose*'nin görüşlerinden etkilenen *Augustine* (354 – 430) ise, bir Pagan olan *Cicero* ile Hıristiyan *Ambrose*'nin savaş hakkındaki fikirlerini sentezleyerek, savaşı yasal bir devlet politikası haline getirmiştir. İnsana göre yaşayan insanlarla Tanrı'ya göre yaşayan insanları ayıran *Augustine*, devletin temelini oluşturduğu geçici olan Yeryüzü Şehri ve asıl olan Tanrı Şehri olmak üzere ikili bir ayrıma dikkat çekmiştir (*Augustine*, 1988: 477-478). *Augustine*'ye göre Tanrı'ya göre yaşayan insanların (yani Hıristiyanların) insan doğası gereği Yeryüzü Şehri olarak adlandırdığı dünyada savaştan kaçabilmesi ve hakiki adaleti bulabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle bir savaş en azından adil olarak başlatılır ve yürütülürse, Yeryüzü Şehri'nde mükemmeli ifade eden hakiki adaletin bulunduğu Tanrı Şehri'ni hâkim kılmak amacıyla kullanılabilir (Hoş, 2020: 29). Dolayısıyla ancak Tanrı'nın emrine dayanan ve izin verdiği ölçüde savaşa başvurulabileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle bu ölçünün belirlendiği ve haklı olarak nitelendirdiği savaşa başvurabilmenin bazı şartları olduğunu ileri sürmüştür. Bu şartların yerine geldiği savaşlar haklı olacaktır. Bunun aksi yönünde, saldırının ve şiddete yönelmenin haksız olduğunu ileri sürmektedir (Shaw, 2008: 1119). Ancak uğranılan haksızlığın düzeltilerek kötülüğün cezalandırılarak (*Augustine*, 1988: 924) barışın getirilmesi amacıyla yapılacak

savaşı “haklı” görmektedir (Augustine, 1988: 930). Bahsedilen haklı savaşa başvurabilecek olan ise meşru otoritedir. *Sayapin’e* göre *Augustine’nin* haklı savaş anlayışında savaşa başlamak için yeterli gerekçenin (haklı bir sebep de diyebiliriz) yanı sıra savaşa başvurma ve halk ile devleti yönetmeye yetkili meşru otorite de gerekmektedir (Sayapin, 2014: 19).

2. Orta Çağ

Augustine sonrası dönemde Roma İmparatorluğu’nun toplumsal ve siyasal düzenli yapısı yıkılınca, Avrupa’da ortaya çıkan parçalanmış feodal yapıda bu boşluğu dolduran örgütlü kurum Kilise olmuştur. Bu nedenle bu dönemde haklı savaşa ilişkin kuralların yorumlanmasında Kilise’nin etkisi görülmüştür. Orta Çağ’da derebeyliklerin uyuşmazlıkların çözümünde sık olarak silaha başvurması sebebiyle bu dönemdeki savaşlara ilişkin kurallar hakkında Kilise emirnameleri yayınlanmıştır (Crozet, 1950: 193). *Augustine’nin* dinin savunulması için savaşmayı haklı sebep kapsamında kabul ettiği yönündeki düşünce ile Kilise’nin düşmanlarına ve Hıristiyan olmayanlara karşı savaşma yönelimi destek bulmuştur. Bu dönemde “kutsal savaş” yaklaşımıyla gerçekleştirilen Haçlı Seferleri bunların en iyi örnekleridir. O dönemde bir savaşın “kutsal savaş” sayılabilmesi için savaşın ehil dini otorite (örnek olarak Hıristiyanlıkta Papalık makamı, Müslümanlıkta halifelik makamı) tarafından ilan edilmesi, savaşın hedefinin dini olması ve savaşa katılanlara uhrevi bir ödül (günahların affedilmesi veya cennetten yer verilmesi gibi) verilmesi gerekmektedir (Kalkavan Taslaman, 2011: 55). *Augustine’den* yaklaşık sekiz yüzyıl sonra Kilise temelli Skolastik düşüncenin en önemli temsilcisi olan *Thomas Aquinas* (1225 - 1274) haklı savaşın üç koşul altında mümkün olabileceğini belirtmiştir. Bu koşullar; savaşın yetkili bir otorite (*auctoritas principis*) tarafından yapılması, savaş için “haklı neden”in (*causa justa*) olması ve savaşa başvuran tarafın doğru niyetle (*intention recta*) hareket etmesi, yani kötüden kaçınıp iyiyi geliştirmeyi amaç edinmiş olmasıdır (Dinstein, 2011: 66; Shaw, 2008: 1119; Lesaffer, 2018: 777). *Aquinas* savaşa başvuran tarafın ancak iyi niyetle barışı elde edebileceğini belirtmiştir. *Aquinas*, *Augustine’den* bir alıntı yaparak, barışı hedefleyen savaşların zalimlik dürtüleri ile başarılamayacağını; bunun aksine barışı muhafaza etmek, yanlış yapanları cezalandırmak ve iyiyi ortaya çıkarmak dürtüleri ile barışın elde edileceğini belirtir (Aquinas, 1948: Q40, A1). *Aquinas’a* göre savaş ilanına karar verebilecek yetkili otoriteler hükümdar ve Kilise’dir (Aquinas, 1948: Q188, A4). Savaşın haklı nedenlerini ise ibadetin korunması (Aquinas, 1948: Q188, A3), Tanrı’ya hizmet (Aquinas, 1948: Q188, A3), Hıristiyanların savunulması (Aquinas, 1948: Q40, A2) ve dinsizlere karşı savaş (Aquinas, 1948: Q10, A8) gibi pek çok şey oluşturabilir.

13. ve 14. yüzyıl sonrasında ise Kilise’nin etkili olduğu dönemin yavaş yavaş sona ermeye başladığı ve ulus devletlerin ortaya çıkarak güçlenmeye başladığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebi savaşlarda tüfek ve top gibi yeni icatların kullanılmaya başlamasıyla savaşların farklılaşması sonucunda feodal yapının gücünü aldığı kale ve şehirlerin daha kolay ele geçirilebilir hale gelmeye başlamasıdır. Bu sayede 15. yüzyılla birlikte Avrupa’da günümüzdeki bakış açısına benzer yapıda birçok ulus devlet oluşmaya başlamıştır (Sander, 2016: 95). Bunun yanı sıra Amerika kıtasının keşfi ile Avrupalıların yeni kıta topraklarındaki faaliyetleri de haklı savaş kuramı çerçevesinde tartışılmıştır. Bu tartışmalar Amerika kıtasındaki yerliler ile yapılacak olan savaşın haklı olup olmadığı üzerinedir. Yeni icatlar, keşifler ve yerleşik bir ulus desteği ile 16. yüzyıldan itibaren devletlerin varlığını, gücünü koruyacak ve sürekliliğe sahip ordular kurulmaya başlanmıştır. Böylece Avrupa’da yapılan savaşlar da bu kalıcı ordular arasında gerçekleşir hale gelmiştir. Avrupa’da bu kalıcı ordular ilk defa Otuz Yıl Savaşları’nda kullanılmıştır (Sander, 2016: 96). Tüm bu gelişmeler, Antik Yunan ve Roma’ya dayanarak Hıristiyan teolojisindeki farklı anlayışlarla şekillenen savaşın haklılığı tartışmalarının yerini, egemenin kendi yönetimi altındaki insanları koruması veya Hıristiyanlığa karşı yapılan saygısızlıklara karşı savunma yapılması temelinin de Hıristiyan uluslar arasındaki savaşlarla tahrip olmaya başlaması sebepleriyle ulus devletin sınırlarının korunması ve saldırılara karşı savunma yapılması anlayışına bırakmaya başlamasına neden olmuştur (Kalkavan Taslaman, 2011: 204).

düşünemeyecekleri için başlarına bilge yöneticilerin verilmesi gibi durumları da göz önüne almak gerektiğini belirtmiştir (Vitoria, 2010: 251-292).

Aynı dönemde *Pierino Belli* (1502 - 1575) ise bir savaşın "haklı" olabilmesi için kendisinden önceki hukukçulara da atıf yaparak beş şart (haklı bir kişi, haklı bir konu, haklı bir neden, haklı bir niyet ve tam yetki) ileri sürse de bunların kişi (niyet ve yetki) ve neden (konu ve sebep) başlıkları altında incelenebileceğini belirtmiştir (Belli, 1936: 59). *Belli*, bir savaşın amacının sadece barışı sağlamak olduğunu söylemiştir (Belli, 1936: 59). Savaş haklı bir nedene dayansa bile savaşa neden olan durumun ortadan kalktığı ya da zararın tümüyle tazmin edildiğinin anlaşıldığı anda bu savaşın sona erdirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Belli, 1936: 60). *Belli*, savaşın nedenlerini saymanın zor olduğunu, ancak tarihte hayatta kalmak ile imparatorluğun şanı için savaşlar yürütüldüğünü belirtmekle birlikte; daha haklı olan savaşların sadece Hıristiyanlar için değil herkes için kendisine yöneltilmiş bir haksızlığı düzeltmek için güce güle karşılık vermeyi içerdiğini ve zarardan kaçınmak ya da doğan zararın öcünü almak amacını içerdiğini söylemiştir (Belli, 1936: 61). Savaşların devletin kurtarılması konusunda (özgürlüğün ve ülkenin savunulmasının sağlanması gibi durumları örnek vererek) izin verilebilir olduğunu belirtmiştir (Belli, 1936: 62). *Balthasar Ayala'ya* (1548 - 1584) göre de savaş, barışçı bir varoluşu ve zorbalığa karşı özgürlüğü sağlamak amaçlı olduğu zaman haklıdır (Ayala, 1912: 8). Haklı savaşın nedenleri olarak imparatorluğun ve buradaki insanların, dostların, müttefiklerin ve mülklerin savunulmasını göstermiş; bu durumlarda doğal hukuktan doğan bir hak olarak başka bir izne gerek olmadığını belirterek silaha başvurmanın gereklilik haline geldiği bu hallerde savaşa başvurmanın mümkün olduğunu söylemiştir (Ayala, 1912: 10-11). *Ayala'ya* göre bir haksızlığın öcünün alınması durumunda da savaş haklıdır (Ayala, 1912: 11). Ayrıca hükümdarın en temel savaş nedeninin, isyancılara ve onun egemenliğinden feragat edenlere karşı savaşmak olduğunu ifade etmiştir (Ayala, 1912: 11). *Suarez* ise savunma savaşı ile saldırı savaşı arasındaki farka değinmiş (Suarez, 1944: 800-805); gerçekleşmek üzere olan ya da gerçekleşmiş bir haksızlığa karşı alacaklı olunan bir şeyi elde etmeye çalışmaya yönelik savaşı, saldırı savaşı olarak ifade etmiştir (Suarez, 1944: 804). *Suarez* bu durumları meşru savunmadan ayırmış; verdiği örnekte meşru savunmanın gerçekleşebilmesi için kişinin sahip olduğu şeyden mahrum bırakıldığı durumda kayda değer gecikme olmadan (*without noteworthy delay*) kendini savunması gerektiğini belirtmiştir (Suarez, 1944: 804-805). *Suarez'e* göre, bir savaşın haklı olabilmesi için savaş yasal otorite (egemen hükümdar) tarafından ilan edilmeli, savaşın nedeni haklı olmalı ve savaşın yürütülmesinde uygun yöntemler kullanılmalıdır (Suarez, 1944: 805). Bir tarafın itibar ya da onuruna karşı ağır zarar verilmesi bir haklı nedendir (Suarez, 1944: 815-816). Ağır zarar oluşturacak durumlar, bir hükümdarın bir diğerinin malına el koyması ve malını geri vermeyi reddetmesi, ulusların ortak haklarının (transit geçişler ve ortak ticaret gibi) makul bir neden olmadan ihlal edilmesi, hükümdarın şan ve şöhretinin ağır ihlali ve haklı nedene sahip hamisi olunan bir hükümdarın ya da bir müttefikin kendisine işlenen haksızlığa karşı yardıma izin vermesidir (Suarez, 1944: 817). *Suarez*, zararı verene karşı saldırı savaşına başvurmanın cezalandırma amacı doğrultusunda yapılabileceğini (eğer zarar karşılandıysa saldırı savaşına başvurmanın haksız hale geleceğini de belirterek) ve bu yöndeki savaşın devletler üzeri bir kurum bulunmaması sebebiyle dünyadaki barışçı düzeninin korunması için gerekli olduğunu söylemiştir (Suarez, 1944: 818). *Alberico Gentili* (1552 - 1608) ise savaşın egemenler arasında haklı bir nedene dayanarak yapılması gerektiğini ve savaşın hukuk-dışı değil hukuk tarafından düzenlenen bir kurum olduğunu ifade etmiştir. *Gentili'ye* göre savaş, egemen güçler arasında açık olarak ilan edilmeli, silahlı mücadele içermeli ve başlangıcı ile sonucu adil ve kurallara uygun biçimde olmalıdır (Gentili, 1933: 12-13). Ancak *Gentili* haklı savaşların cezalandırma amacından ayrı olarak savunmaya yönelik bir niteliğe sahip olduğuna dikkat çekmiştir (Gentili, 1933: 199). Hatta savaşın devletin korunabilmesi için ön alıcı (*pre-emptive*) bir temelde ele alınabileceğini bile ortaya koymuştur. Bu yola başvurabilmek için şüphenin yetmeyeceğini; korkuya yol açacak haklı nedenin bulunması gerektiğini belirtmiştir (Gentili, 1933: 83-85). *Gentili'ye* göre ancak daha önceden yapılmış bir haksızlığın bulunması halinde, haksızlığın düzeltilmesi veya haksızlıktan

doğan zararın tazminini sağlamak için öç almak amacıyla saldırıya başvurulması mümkündür (Gentili, 1933: 84). Yine serbest geçiş hakkı ve ticaret hakkının engellenmesine karşı da savaşmak haklıdır (Gentili, 1933: 87-88).

17. yüzyıla gelindiğinde bir önceki yüzyıla birlikte yükselen Reform hareketinin Avrupa'da yarattığı gerginlik, Katolik ve Protestanların birbirleriyle yapmış oldukları Otuz Yıl Savaşları ile zirveye ulaşmıştır. Tam da bu savaşın ortasında savaşa ilişkin düşüncelerini ifade eden *Hugo Grotius* (1583 - 1645), savaşa barışı sağlamak için başvurulabileceğini ve savaşa yol açmayacak hiçbir uyumsuzluğun bulunmadığını ifade etmiştir (Grotius, 2011: 31). Dolayısıyla savaşın doğal hukuka da uluslararası hukuka da uygun olduğunu belirtmiş (Grotius, 2011: 37-41); ancak savaşın tek haklı nedeninin savaşa başvuracak tarafa karşı daha önce zarara yol açan bir haksızlık işlenmesi (*wrongdoing*) olduğuna dikkat çekerek (Grotius, 2011: 73), *Cicero*'ya da atıf yaptığı bölümde "haklı" bir savaşın nedenlerini üçe ayırmıştır: Bunlar; meşru savunma (*self-defence*) (Grotius, 2011: 77-78), alacaklı olunan bir şeyi elde etmeye çalışma (*redress*) ve cezalandırmadır (*punishment*) (Grotius, 2011: 74; Lesaffer, 2018: 777). Ancak amacı komşusunu güçsüz duruma düşürmek olan ve kendisine karşı haklı olarak savaşa girişme nedenleri yaratanın girişeceği savaş, savunma savaşı sayılamaz. Dolayısıyla, devletlerin kendilerini savunma haklarından farklı olarak gözlerini korkutan bir saldırı kaçınılmaz değil hatta uzak bile olsa, bu saldırıyı önleme hakkına sahip olması gerektiğini belirtmiştir (Grotius, 2011: 76). Devletlere bu hakkın verilmesini aynı yeni başlamış ancak sonuna kadar götürülmemiş bir suçu cezalandırmaya benzetmiş; böylece dolaylı olarak uğradıkları haksızlıkların öcünü alma ve bunları cezalandırma haklarına sahip olduğunu söylemiştir (Grotius, 2011: 76-77).

Otuz Yıl Savaşları 1648 yılında Vestfalya Barış Andlaşmaları ile sona erdiğinde, her devletin kendi topraklarında egemenlik hakkı olması ve uluslararası toplumun egemenliğe sahip devletle ilişkilerini buna göre kurması gerektiğine yönelik ilkelerin kabul görmesi ile savaşın haklı olup olmamasının tespit edilmesi çabaları da önemini kaybetmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra bu döneme kadar savaşa başvuran devletin haklılığının, aleyhine savaşa başvuru devletinin egemenliği ile çakışan bir yönü bulunduğu görüldüğünden, savaşın her iki taraf için de "haklı" olup olamayacağı da geçen yıllar boyunca tartışma konusu haline gelmiş bulunmaktadır. Bu konudaki tartışmalarda *Vitoria*, *Suarez* ve *Grotius* bir savaşın iki taraf için de haklı olabileceğini ifade etmişlerdir (Grotius, 2011: 208-209; Suarez, 1944: 816; Vitoria, 2010: 307). *Gentili* de bu görüşlere katılmış ancak bir tarafın diğerine göre daha haklı olabileceğini belirtmiştir (Gentili, 1933: 32-33).

Sonuç olarak iki egemen tarafın da savaşa başvurmalarının haklı olabildiği durumlarda haklı savaş kuramının savaşa başvurmayı engellemekte zayıf kaldığı görülmüştür. Bu durumlar kendilerini haklı kabul ettikleri durumlar olarak da görülebilir, çünkü haklılığın belirlenmesi de tamamen egemen otoritenin kendisine bağlıdır. Böylece -Vestfalya Barış Andlaşmaları'nın sonuçlarının da işaret ettiği üzere- Avrupa'da uluslararası dengelerin kurulmasında savaşın artık siyasetin bir devamı ve aracı haline gelmeye başladığı görülmektedir. Savaşın araçsallaştığı bu dönemde barış süreçlerini belirleyen etken, devletler arasındaki güç dengesi siyasetidir. Ancak buna rağmen 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali'nin ve Napolyon Savaşları'nın Vestfalya Barış Andlaşması ile getirilen sistemin işleyişine büyük zarar vermesi sebebiyle 1815 yılında yapılan Viyana Kongresi ile kurulan denge sonrasındaki dönemin genel olarak barışçı bir uyum içerisinde geçirildiği söylenebilir. "Avrupa Uyumunu" olarak adlandırılan bu dönem *Sander*'e göre, ekonomik olarak girişimciler ve orta sınıfın iktidarlar üzerinde uluslararası ticaretin savaşa başvurulmayarak sürdürülmesi konusundaki baskısı, siyasi olarak monarkların kendi yerlerini korumak ve isyanları engellemek için birbirlerini gizli olarak desteklemesi ve toplumsal olarak Avrupa halkları arasındaki dayanışma düşüncesinin güç kazanması gibi nedenlere bağlıdır (Sander, 2016: 243-245). Bu durum *Machiavelli*'nin görüşlerinin değer kazandığı bir döneme de işaret etmektedir. Herhangi bir haklılık nedeni ya da mazeret ileri sürmeden savaş ilan etme özellikle 18. ve 19. yüzyılda, kabul edilen bir düşünce olmuştur. Savaşın haklılığı ulusun devamı

ve gücü temel alınarak değerlendirilmeye başlamıştır. Böylece savaşa başvurmada haklılığın kanıtlanmasının öneminin bulunmadığı bir düzen içerisine girilmiştir. Dönemin hukukçularından *Emerich de Vattel* (1714 - 1767) her ne kadar saldırı savaşının bir malın veya açık ve karşı çıkılmaz bir hakkın geri alınması ile ciddi bir zararın karşılığı olarak tatminin kuvvet kullanma dışında sağlanmasının mümkün olmadığı durumlarda hukuka uygun olduğunu belirtmiş ve saldırıya başvurulabilmesi için talep etmeye yetkili olunan bir hakkın bulunmasının yanı sıra bu hakkın silah kullanılmadan elde edilmesinin mümkün olamaması gerektiğini ileri sürmüştür olsa da; bu dönemde değişen anlayış ile aynı doğrultuda bir yorumla, devletlerin iradesinden kaynaklanan uluslararası hukukun, haklılığın tespiti konusunda yetkiyi eşit ve bağımsız devletlere verdiğinden bahisle, haklılığın belirlenmesinin şüpheli olduğu durumlarda iki taraf için de savaşın hukuki olarak varsayıldığını dile getirmiştir (Vattel, 2008: 469-489). Örneğin, bir asker olan *Carl von Clausewitz* (1780 - 1831) de savaşı "hasmı irademizi yerine getirmeye zorlayan bir şiddet hareketi" olarak tanımlamıştır (Clausewitz, 1975: 14). *Clausewitz*'e göre savaş hükümetler ve milletler arasında yer alan siyasi ihtilafların/ilişkilerin başka araçlar ile sürdürülmesidir (Clausewitz, 1975: 244). Saldırı veya savunma savaşının seçilmesi ise devletlerin o andaki güç durumlarına bağlı olan bir değişkenden ibarettir (Clausewitz, 1975: 240-241).

Bu düşünsel değişimin yanı sıra belirtmek gerekir ki 18. ve 19. yüzyılın savaşlar açısından bir başka önemi, Sanayi Devrimi'nin askerlik alanında yarattığı gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelere örnek olarak çelik, motor ve telsiz kullanımının silahlar, mühimmat, ulaşım ve iletişim üzerindeki kolaylaştırıcı etkisi gösterilebilir. Tüm bu gelişmelerin sonucunda saldırı sonucunda bir yerin işgali daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Bu durum askeri stratejide saldırı savaşının önemini arttırmıştır (Sander, 2016: 240). Bu gelişmelerle birlikte devletler arası ilişkilerde kuvvet kullanma ve savaşı yasaklayan genel kurallar bulunmaması da devletlerin saldırıyı bir strateji olarak kullanmalarını kolaylaştırmıştır.

Savaşın haklılığının iki taraf için de mümkün olduğu veya saldırının bir strateji olarak kullanılmasıyla savaşa başvurmada haklılığın kanıtlanmasının öneminin bulunmadığı bir düzene işaret eden görüşlerin yoğunlaşması üzerine, savaşın ve dolayısıyla saldırının karşıtı olarak barışın nasıl sağlanacağı üzerine arayışlar ve görüşler de ileri sürülmüştür. Bu konuda *Immanuel Kant* (1724-1804) haklı savaş kuramına eleştirel bir bakış açısıyla devletler arasında gerçekleşecek ebedi barışın hangi şartlar altında mümkün olduğunu göstermiş ve bu barışın teminatlarını altı ön madde ve üç nihai madde ekseninde incelemiştir. *Kant* eserinde haklı savaş kuramcılarını şu şekilde eleştirmektedir: "Medeni - kanuni bir teşkilatta hükümetlerin müdahaleleri yüzünden kendini gizleyen, fakat milletlerin birbirleriyle münasebetlerinde kendini bütün çıplaklığı ile ortaya seren insan tabiatının sapıklığı düşünülürse, hukuk sözünün hala harpçi-politikacılar tarafından ukalaca bir terim sayılarak bir kenara atılmamış ve bu doktrini ilan edecek kadar gözü pek bir devletin ortaya çıkmamasına şaşmak mümkündür; zira devletler *Hugo Grotius*, *Pufendorf*, *Vattel* gibi milletlerin haklarını savunan diğer zavallı tesellileri, bir harp ilanını haklı göstermek için daima anıp durmuşlardır; halbuki, bunların tamamıyla felsefi veya diplomatik bir zihniyetle kaleme almış oldukları düsturların, müşterek yüce bir müeyyide kabul etmemiş devletler için hiçbir bağlayıcı kuvveti olmamıştır" (Kant, 1960: 23-24). *Kant*'a göre ön maddeler (1) içinde gizlenmiş yeni bir savaş vesilesi bulunan hiçbir anlaşma, bir barış anlaşması sayılamaz, (2) ister küçük ister büyük olsun, hiçbir bağımsız devlet, diğer herhangi bir devletin hakimiyeti altına tevarüs, mübadele, alım-satım veya hibe yollarıyla asla geçmemelidir, (3) kalıcı ordular zamanla ortadan tamamıyla kalkmalıdır, (4) devlet, dış menfaatlerini desteklemek için borçlanmalara girişmemelidir, (5) hiçbir devlet, diğer bir devletin esas teşkilatına veya hükümetine zor kullanarak karışmamalıdır, (6) hiçbir devlet, savaşta, ileride barış akdedileceği zaman devletlerin birbirlerine karşılıklı güven duymalarını imkansız kılacak düşman ülkesinde katiller, zehirleyiciler kullanmak, kapitülasyonlara aykırı hareket etmek, düşman tebasını kendi devletine karşı ihanete kışkırtmak vs. yollara başvurmamalıdır şeklindeyken; nihai maddeler ise

(1) her devletin esas teşkilatı cumhuriyetçi olmalıdır, (2) devletler hukuku hür devletlerden kurulu bir federasyona dayanmalıdır, (3) dünya vatandaşlığı hukuku, evrensel bir misafirlik şartlarıyla sınırlandırılmalıdır şeklindedir (Kant, 1960: 9-13, 18, 22, 26). *Kant*'a göre devletler içsel olarak özgür olup bir birlik ya da federasyon üzerinde anlaşmadıkları sürece ebedi barışa ulaşabilmek mümkün olmayacaktır (Bozkurt, 2007: 520). Bu yöndeki fikirler savaşa başvurmanın sınırlandırılması ve yasaklanması konusundaki girişimlere ilham kaynağı olmuştur.

SONUÇ

Sonuç olarak yirminci yüzyıl öncesi dönemde Avrupa'da kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma kuramları ilk, orta, yeni ve yakın çağda ortaya koyulduğu dönem hangisi ise o dönemin bakış açıları üzerinden şekillenmiştir.

İlk çağda Antik Yunan ve Roma'da ortaya koyulan haklı savaş kuramı Hıristiyan teolojisine taşınarak bu teoloji içerisinde geliştirilmiştir. Roma döneminin kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma yönündeki düşünceleri Hıristiyan teolojisinin barışçı anlayışını değiştirmiş; meşru otoritenin haklı sebeple yapacağı savaşlar orta çağda dini temeller üzerine oturtulmuştur.

Orta çağ düzeninin çöküşüyle birlikte ortak Hıristiyanlık dini kapsamındaki etik anlayışının yerini birbiriyle çatışma halinde olan ahlaki yaklaşımlar almaya başlamıştır. Kilise'nin etkili olduğu dönemin sona ererek ulus devletlerin ortaya çıkması ve Amerika kıtasının keşfi ile gerek ulus devletler arasındaki savaşlar gerekse Amerika kıtasındaki savaşlar yaşanmış; bu durum zamanla egemenin kendi yönetimi altındaki insanları koruması ve ulus devletin sınırlarının korunması gereğini ortaya çıkarmıştır. Teoloji üzerinden oluşturulan Hıristiyanlığa karşı yapılan saygısızlıklara karşı savunma yapılması temelinin Hıristiyan uluslar arasındaki savaşlarla tahrip olması bu süreci hızlandırmıştır.

Yakın ve yeni çağ aynı zamanda askeri teknolojinin gelişimiyle saldırı savaşını kolaylaştırınca ulus devletlerin her biri savaşa saldırı tarafından girmeye çalışmıştır. Üstelik haklılığın belirlenmesinin ulus devletteki egemen otoritenin kendisine bağlı olduğuna yönelik anlayışın güç kazanması ilk başta saldırı savaşının haklılığına ilişkin görüşleri de güçlendirmiş; yalnızca savunma tarafının değil her iki tarafın da haklı olabildiği bir düzen ortaya çıkmıştır. Bu durum kıtada gerçekleşen çatışmaları şiddetlendirerek artırınca saldırının karşıtı olarak barışın nasıl sağlanacağı üzerine arayışlar başlamıştır. Bu arayışlar sonucunda ortaya koyulan düşünceler karşılıklı mutabakata dayalı ve bağlayıcı olacak bir uluslararası hukuki yapının oluşmasında belirleyici olmuştur. Böylece ilk çağlardan yirminci yüzyıl öncesine kadar geçen sürede kuvvet kullanma, silahlı çatışma veya savaş başlatma konusundaki haklılık ve etik değerler üzerine ortaya koyulan tüm bu kuramlardan yapılan çıkarımlar yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, farklı bir bakış açısıyla olsa dahi, barışçı anlayışa geri dönmüştür.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Çalışma araştırma etik kurul ve kurum iznine ihtiyaç duymamaktadır.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK /FUNDING

Çalışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çalışmada çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Aquinas, S. T. (1948). *The "Summa Theologica", complete english edition in five volumes (Part II, Second part)*. Christian Classics.
- Aristoteles. (2017). *Politika*. Say Yayınları.
- Augustine. (1988). *City of god and christian doctrine*. Hendrickson Publishers.
- Ayala, B. (1912). *Three books on the law of war and on the duties connected with war and on military discipline (De jure et officiis bellicis et disciplina militari libri III)*. Carnegie Institution of Washington.
- Belli, P. (1936). *De re militari et bello (A treatise on military matters and warfare)*. Clarendon Press.
- Bozkurt, E. (2007). Kant'ın ebedi barış üzerine denemesinin günümüze yansımaları. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23(1), 501-523.
- Cicero. (2013). *Yükümlülükler üzerine*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cicero. (2014). *Devlet üzerine*. İthaki Yayınları.
- Clausewitz, C. (1975). *Savaş üzerine*. May Yayınları.
- Crozat, C. (1950). *Devletler umumi hukuku: Umumi prensipler ve tarihçe (Cilt I)*. İsmail Akgün Matbaası.
- Dinstein, Y. (2011). *War, aggression and self-defence (5th ed.)*. Cambridge University Press.
- Gentili, A. (1933). *De iure belli libri tres (Vol. 2)*. Clarendon Press.
- Grotius, H. (2011). *Savaş ve barış hukuku (De iure belli ac pacis)*. Say Yayınları.
- Hoş, H. S. (2020). *Haklı savaş ve insancıl hukuk*. On İki Levha Yayıncılık.
- Kalkavan Taslaman, F. (2011). *Geçmişten günümüze "haklı savaş" kavramının yorumu*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kant, I. (1960). *Ebedi barış üzerine bir deneme*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Lesaffer, R. (2018). Aggression before Versailles. *European Journal of International Law*, 29(3), 773-808. <https://doi.org/10.1093/ejil/chy038>
- Meray, S. L. (1968). *Devletler hukukuna giriş (Cilt I)*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Nussbaum, A. (1952). The significance of roman law in the history of international law. *University of Pennsylvania Law Review*, 100(5), 678-687. <https://doi.org/10.2307/3310180>
- Platon. (2006). *Devlet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sander, O. (2016). *Siyasi tarih – İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi.
- Sayapın, S. (2014). *The crime of aggression in international criminal law: Historical development, comparative analysis and present state*. T. M. C. Asser Press.
- Shaw, M. N. (2008). *International law (6th ed.)*. Cambridge University Press.
- Suarez, F. (1944). *Selections from three works (Vol. 2)*. Clarendon Press.
- Swift, L. J. (1970). Saint Ambrose on violence and war. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101, 533-543. <https://doi.org/10.2307/2936070>
- Vattel, E. (2008). *The law of nations, or, principles of the law of nature, applied to the conduct and affairs of nations and sovereigns (B. Kapossy & R. Whatmore, Eds.)*. Liberty Fund.

Vitoria, F. (2010). *Political writings* (A. Pagden & J. Lawrance, Eds.). Cambridge University Press.
(Original work published 1991)

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-21

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-05

DOI No: 10.35343/kosbed.1487511

Buket KARAMAN¹

Anayasa Mahkemesi'nin Norm Denetiminde Metodoloji ve Anayasal Ölçü Normlar

The Methodology of Norm Review by the Constitutional Court and Constitutional Benchmark Norms

Özet

Hukuk metodolojisi; hukukun tanımından, uygulanmasına kadar hukuk bilgisinin üretimini belirleyen bir disiplin olarak Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimini de doğrudan etkiler. Anayasa Mahkemesi, kanunların Anayasa'ya uygunluğu denetimini temelde anayasal normları esas alarak yapar. Mahkeme'nin yaptığı argümantasyonda esas aldığı diğer normlar ve ilkeler ise anayasa hukuku yazınında ölçü normlar veya anayasallık bloğu olarak adlandırılır. Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimi yaparken Anayasa'da açıkça yer almayan veya Anayasa'da yer almakla birlikte anlamı ve kapsamı belirsiz ölçü normları kullanmasının, hukuka uygunluğu veya meşruluğu tartışmalıdır. Anayasa Mahkemesi'nin, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlerken kullandığı metodoloji ve yorum yöntemi ise bu ölçü normların yargısal denetimde kullanılmasının hukuka uygunluğunu veya meşruluğu tartışmasında belirleyici rol oynar.

Anahtar Kelimeler: anayasa yargısı, norm denetimi, anayasallık bloğu.

Jel Kodları: K40, K00, K10.

Abstract

Legal methodology, as a discipline that determines the production of legal knowledge from the definition to the application of law, directly affects the constitutional review by the Constitutional Court. The Constitutional Court primarily conducts the review of the constitutionality of laws based on constitutional norms. Other norms and principles considered by the Court in its argumentation are referred to as benchmark norms or the constitutional block in constitutional law literature. The legality or legitimacy of the Constitutional Court using benchmark norms that are not explicitly mentioned in the Constitution, or whose meaning and scope are unclear despite being included in the Constitution, is debatable. The methodology and interpretive method used by the Constitutional Court when reviewing the constitutionality of laws play a decisive role in the debate over the legality or legitimacy of using these benchmark norms in judicial review.

Keywords: Constitutional jurisdiction, norm review, constitutionality block.

Jel Codes: K40, K00, K10.

¹Buket Karaman, Kocaeli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, buket.karaman@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2931-0315

GİRİŞ

Normların Anayasaya uygunluğunun denetiminde yapılan incelemenin niteliği, yargıçların kullandıkları metodoloji ve yorum yöntemleri kararın esasını etkileyen en önemli faktördür. Anayasa yargıcının kullandığı materyal esasında Anayasa olmakla birlikte bunu nasıl kullandığı daha önemli bir sorundur. Olguları ve dış gerçekliği algılayış biçimimizi etkileyen bilgi edinme yöntemleri ve nasıl bilgi elde edineceğimizi belirleyen epistemoloji, yargıcın hüküm verme faaliyetini de etkileyen temel faktördür. Anayasa ve normlara bakarak bir bilgiye, sonuca ulaşan yargıcın bilgi nesnesini nasıl algılama biçimi hukuk normunu yorumlama faaliyetini doğrudan belirler.

Bu çalışmada norm denetiminde metodoloji sorunu ele alınırken, ayrıntılı bir epistemoloji tahlili yapılmadan, sorunun temelde iki farklı epistemolojik (pozitivist-naturalist) duruşa ilişkin olduğuna işaret edilecektir. Bu iki farklı duruşun norm denetimi sürecinin başından sonuna kadar olan süreçte etkin rol oynadığının ve özellikle ölçü normlar ve anayasallık bloğu sorunundaki farklı yaklaşımların da asıl nedenini oluşturduğunun altı çizilecektir. Bu bağlamda her bir Anayasa Mahkemesi kararının başlı başına bir tahlili hak ettiği, her bir kararda ölçü normlar meselesinin farklı boyutlarının tartışılabilme imkanının mevcudiyeti ve her karar için bu tahlili yapmanın fiilen mümkün olamayacağı gerçekliği karşısında ayrıntılı karar tahlillerinden ziyade meselenin kuramsal özü ortaya konmaya çalışılacaktır. Dünyadaki diğer Anayasa Mahkemeleri ile karşılaştırmalı bir analizin her bir ülkenin kendi sistemi açısından detaylı bir araştırmayı gerektirmesi ve çalışmanın boyutlarını aşacağı düşüncesi ile karşılaştırmalı analizlerden mümkün olduğunca kaçınılmıştır. Ölçü normlar ve anayasallık bloğunun kuramsal çerçevesi çizildikten sonra ise anayasallık bloğunda yer alan her bir ilkeler grubu bakımından Anayasa Mahkemesi uygulamalarındaki eğilime değinilerek bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Anayasa Yargısında Metodoloji ve “İşin Esası”nın İncelenmesi

1.1. Genel Olarak Hukuk Metodolojisi

Normların anayasaya uygunluk denetiminde işin esasının incelenmesinde en kritik nokta metodoloji ve yorum problemidir. Anayasa Mahkemesi bir normun anayasaya uygunluğunu denetlerken kullandığı metodoloji ve muhakeme tarzı kararın esasını doğrudan etkiler. Aynı veya benzer hukuki olgularla ilgili birbirinden taban tabana zıt kararların ortaya çıkması hukukun, kanun koyucunun lafzından ibaret olmadığını bir göstergesidir.

Diğer tüm bilim veya bilgi alanlarında olduğu gibi anayasa metodolojisinde de doktrindeki farklı bakış açılarının nedeni bilgi edinme yöntemi ve niteliğine ilişkindir. Nasıl bilgi elde edeceğimiz sorusuna verilen cevaplar hukuk metodolojisinde genellikle iki ana hatta toplanır. Bunlardan ilki bilginin, nesnelere ve dış gerçekliklerin duyular aracılığıyla gözlem ve/veya deneye tabi tutulması sonucu elde edildiği argümanına dayanan pozitivist yaklaşımdır. Duyularımızın ve maddi gerçeğin tek başına bilgi edinmemizi sağlamaya yetmediği; bilginin, duyularımızla algıladığımız olguların zihnimizle bir karşılaşması sonucunda zihin ve duyunun karşılıklı bir etkileşimi neticesinde elde edildiğine ilişkin idealist veya rasyonalist yaklaşımdır. Bilimsel yönetime ilişkin bu iki temel epistemolojinin hukuk alanındaki karşılıkları da hukuki pozitivism ve doğal hukuk anlayışıdır. Hukuki pozitivism, hukukun bilgisinin kanunun kendisinde, yasa koyucunun iradesinde aranması gerektiğini savunurken; doğal hukuk, hukukun bilgisine sadece kanuna veya kanun koyucunun iradesine bakarak ulaşamayacağımızı, hukukun bilgisinin elde edilmesinde aklımız yoluyla ulaştığımız bazı rasyonalist ideallerin yani hukuka ilişkin birtakım “olması gereken” ilkelerin da etkili olduğunu savunur (Keyman, 1978; Ozansoy, 1998; Akbaş; 2015). Anayasa yargısında metodoloji ve ölçü normlar alanındaki tartışmaların temelinde pozitivism- doğal hukuk ayrımında somutlaşan bu epistemolojik farklılık yer alır.

Hukuki pozitivizm hukukun tanımını yasa koyucunun iradesi ile sınırlı olarak yaptığı için kanunun yorumunda da kanunun lafzının dışına çıkılmasını hukuk dışı ilan ederek, yapılan yoruma “siyasi” etiketi yapıştırır. Bunu nedenle hukuk normunun anlamının her zaman salt kanunun lafzından anlaşılacağı gerçekliğini göz ardı eder. Hukuki pozitivizm için önemli olan hukukun belirliliği ve kesinliğidir. Egemenin koyduğu yasanın “adil olmadığı” veya mevcut toplumsal ihtiyaçlara cevap vermediği veya maddi gerçekliğe uygun olmadığı durumlarda bile “kanun, kanundur”, yargıç sadece bu kanunu uygulayan bir mekanistten ibarettir. Böylesi katı pozitivist hukuk mekaniğinde hukuk, kanun koyucunun çıkarı veya yararına özgülenebilir ve işlevselliğini ve anlamını yitirerek egemenin çıkarının amaçlandığı formüllere indirgenerek, sınıfsal, oligarşik, militarist, monarşik bir karakter kazanabilir (Kutlu, 2011: 76-77).

Hukuki pozitivizmde hukuki biçim içeriği veya özü belirleyen şeydir (Kennedy, 2015: 1710). Bir normun, hukuk normu olması için egemenin iradesine dayanması yani biçime uygun olması, sadece ve sadece o normun hukuki geçerlilik veya tanınma sorununa ilişkindir. Toplumsal normun hukuk normu sayılabilmesi için geçerli olarak yürürlüğe girmiş olması tek başına yeterli bir kriter değildir. *"Hiçbir şey açıklamayan gerçeklere, yani toplumsal hayata daha baştan sırtını dönen ve kökleriyle veya maddi çıkarlarla olan bağlantılarıyla ilgilenmeden sadece hukuk kurallarıyla böyle bir genel hukuk teorisi, 'kuram' sıfatını ancak, örneğin satranç kuramından söz ettiğimiz anlamda taşıyabilir."* (Pasukanis, 2011: 46-47). Pasukanis'e göre *"Hukukun bilimi, hukuk biliminin bittiği yerde başlar."* (Pasukanis, 2011: 43). Çünkü hukuk bilimi olarak dayatılan hukuk yalnızca, egemenin iradesi ve dolayısıyla liberal hukuk sisteminde burjuva sınıfının çıkarlarına hizmet eden bir hukuk anlayışıdır. Bu nedenle “hukuk bilimi” denen şeyin kendisi bir dogmadır. Frankfurt Okulu düşünürlerinin pozitivizm eleştirisi de hukukun bu dogmatik yapısının tehlikelerine işaret eder. *"Pozitivizm sadece var olanı temel almış ve mevcut düzeni kutsallaştırmıştır. Dolayısıyla pozitivizm radikal değişimleri ve dönüşümleri engellemiş ve siyasal dinginciliğe kaynaklık etmiştir"* (Kızılçelik, 2008: 205). Pozitivist hukuk bilimi, kendi dogmatığı içinde farklı herhangi bir hukuk yorumuna izin vermemektedir. Pozitivistler karşı oldukları dogmatığı saplanarak gerici bir duruma düşmüş ve *"adeta bir modern mitoloji üreticileri"* olmuşlardır (Kızılçelik, 2008: 248). Bu nedenle hukukun bilimi ancak dogmatik burjuva hukukunun sorgulanması yoluyla ona dışarıdan bakan bir bakış açısıyla mümkün olabilir.

Doğal hukuk yaklaşımının metodolojik farklılığı, hukukun bilgisini, yasaların üzerinde insanların doğuştan sahip oldukları birtakım haklarının bulunduğu iddiasıyla yürürlükteki hukukun dışında bir hukukun aramasıdır. Bu arayışa genellikle “adalet” gibi birtakım doğal hukuk ilkeleri veya hukukun genel ilkeleri denen birtakım ilkeler eşlik eder. Dolayısıyla doğal hukuk dediğimizde yürürlükteki hukukun dışına çıkarak onu eleştirdiğimiz bir çizgide yer alırız. Ancak bu eleştiri hattının kaynağı “insan doğasına” ilişkin çoğunlukla spekülasyonlar olduğu için “insan doğası” kavramına yaslanan bu alan birbirine yüz seksen derece zıt argümanların kol gezebileceği kaygan bir zemindir. Bu nedenle doğal hukuk yaklaşımı hukukun açıklanmasından apriori veya metafizik argümanlara yaslanması nedeniyle eleştirilir. Salt akla dayanan bir doğal hukuk anlayışı, pozitivizmin ve Aydınlanma sonrası modern toplumun, bilim alanından aforoz ettiği metafizik kavramların, açık bırakılan kapıdan yeniden bilim alanına sızmasına neden olabilir.

Marx hukukun matematiksel bir dogmatizm içinde ele alındığını bunun kaynağında da Kantçı ve Fichteci bir idealizme dayalı doğal hukuk kavramsallaştırmasının yer aldığını savunur (Marx, 2010: 10-21). Hukuk bilgisinin kaynağı ne saf akıldır ne de vicdandır. Hukuk bilgisi deneyimden türer. Marx'a göre *"doğal hukukun soyut kural ve kaidelerini cisme kavuşturan sermayedir."* (Yelkenci, 2013: 13). Hukukun öznelerden ve tarihten bağımsız ele alınması metafizik yaklaşımlara kapı aralar. (Karahanoğulları, 2015: 273) Bu nedenle hukuku toplumsal gerçeklikten ve üretim ilişkilerinden bağımsız ele almak, hukuk bilgisine ulaşma konusunda yanlısamalara neden olur. Hatta bu yöntem hukukun bir ideoloji olarak algılanmasına neden olur. Hukukun ideolojik saptırması sadece doğal

hukuka özgü değildir ideolojinin taşıyıcısı çoğu zaman daha çok hukuka biçimci, pozitivist yaklaşımdır (Çataloluk, 2021: 36).

“Toplum daha fazla geliştiğinde, yasa da dar veya geniş kapsamlı bir hukuk sistemine dönüşür. Bu hukuk sistemi daha da karmaşıklaştığı zaman, sistemin terminolojisi de toplumsal yaşamın sıradan ekonomik koşullarını dile getiren terminolojiden uzaklaşır. Bu hukuki sistem, varoluşunun ve sonraki gelişiminin nedenlerini süregelen ekonomik koşullarda değil de kendi iç mantığında ya da isterseniz ‘irade kavramı’nda bulan bağımsız bir öge olarak görünür. İnsanlar, tıpkı hayvanlardan türemiş olduklarını unuttukları gibi, hukuklarının da kendi ekonomik yaşam koşullarından kaynaklandığını unuturlar... Bu bilim, daha sonraki gelişiminde, çeşitli halkların ve çeşitli zamanların yasal sistemlerini, belli ekonomik ilişkilerin bir yansıması olarak değil, ama varlık nedenlerini bizzat kendilerinde bulan sistemler olarak kıyaslar. Kıyaslama, ortak noktalar varsaymakta, ve bunlar bütün bu yasal sistemlerde aşağı yukarı ortak olan şeyleri toplayan ve bunu doğal hak olarak adlandıran hukukçular tarafından bulunmaktadır. Ve neyin doğal hukuk olup, neyin olmadığını ölçmek için kullanılan birim, bizzat hakkın en soyut ifadesi olan adalettir. Dolayısıyla bundan böyle hakkın gelişmesi, hukukçular için ve her konuda onların sözüne güvenenler için, insan koşullarını, yasal terimlerle ifade edildiği sürece, adalet, sonsuz adalet idealine daha da yaklaşırma çabasından başka bir şey değildir. Ve her zaman için bu adalet, bazen tutucu bazen devrimci açıdan, mevcut ekonomik ilişkilerin ideolojileştirilmiş, yüceltilmiş ifadesinden başka bir şey değildir.”, (Engels,1992: 93).

Pozitivizm, kesinlik “ideali” uğruna egemene her şartta boyun eğilmesini savunmakla totalitarizme açık kapı bırakırken; doğal hukuk da salt rasyonel a priori önermelerle metafizik bataklığına saplanma tehlikesi taşır. Sonuç itibarıyla hukuk metodolojisinde yaygın olan bu iki yaklaşım da toplumsal gerçekliğe dayalı bir hukuk bilgisi inşa etmek için tek başına elverişli olamaz. Tam bu noktada eleştirel hukuk yaklaşımı, hukukun politik olduğunu ilan ederek var olan hukuk dogmatizmini yapı sökümüne uğratar (Akman, 2016: 83). Hukukun belirsiz bir yapı olduğu, taraflı olduğu ve hukukun hem bir ideolojisi olduğu hem de kendisinin bir ideoloji olduğunu ileri sürer (Akbaş, 2015: 75). Eleştirel hukuk okulunun bazı temsilcileri hukukun politik olduğu savının altında hukukun üretim ilişkilerinden türeyen ve alt yapının yeniden üretimini sağlayan bir kurum olma işlevine dikkat çekerken; bazı eleştirel hukukçular da hakim rolüne ve öznelerin psikanalitik özelliklerine, hukukun sosyolojik boyutuna vurgu yapar. Marksizmle ortak paydada buluşan eleştirel hukukçular hukukun sınıfsal boyutuna vurgu yaparken Hunt’a göre eleştirel hukukçuların pek çoğunun Marksizmden ayrıldıkları nokta politik ve kültürel olgulara ekonomiden daha çok ağırlık vermeleri ile ideoloji kavramını üretim ilişkilerinden bağımsız ve onun önüne geçecek şekilde ele almalarıdır (Hunt, 1986: 11).

Yasallık ve yasadışılık fikrinin manipüle edilmesi iktidarın hukuk aracılığıyla hegemonya kurmasını sağlar (Kennedy, 2007: 178-179). Hukukun tarafsızlığı söylemi bu ideolojik fonksiyonu işleten en önemli araçlardan biridir. Böyle bir düzlemde hukukun artık normatifleştirdiği eşitlik, hukuk devleti gibi kavramlar egemen sınıfın ileri sürdüğü ideolojik bir manipülasyon olarak “yoksulluğu, hukuk sistemine erişim imkanlarını ve yargının tarafgirliğini” gizlemeye hizmet eder (Çataloluk, 2021: 38). Bu nedenle hukukun bilgisine ulaşmakta izlenen tarihsel materyalist yaklaşım gerçek toplumsal ihtiyaçların hukukuna erişilmesinde kanonikleşmiş pozitivist ve doğal hukukçu yaklaşımdan çok daha etkilidir.

1.2. Anayasanın Yorumu ve Metodoloji

Norm denetiminde metodoloji ve esasın incelenmesi anayasanın yorumuyla yakından ilişkilidir. Anayasa normunun anlamını belirleme faaliyeti esasında yorum yöntemleriyle ilgilidir. Anayasa yargısında kullanılan geleneksel yorum yöntemleri, sözel (lafzi), sistematik, tarihsel ve teleolojik yorum yöntemleri olarak sayılabilir (Oder, 2010: 9-13). Anayasa yargısında kullanılan yorum yöntemleri yargıcın ölçü normlara bakışını da etkiler. Yargıç lafzi yorum, tarihsel yorum metotları ile

sınırlı kaldığında yasa koyucunun iradesini araştırmakta ve anayasaya uygunluk denetimini anayasanın lafzına ve anayasa koyucunun iradesine indirger. Bu nedenle pozitivist hatta seyreden yazarlar ve anayasa yargıçları, yasa koyucunun iradesi, milli irade, demokrasi gerekçeleriyle norm denetiminde teleolojik- amaçsal yoruma karşı çıkarlar. Oysa ki, bir normun anlamı, norm hukuk dünyasında var olmaya başladıktan sonra normu koyan iradeden bağımsız hale gelir. Zaman içerisinde toplumsal değişimler öyle bir noktaya gelir ki norm çok başka içerikle varlığını sürdürebilir. Bunun en somut örneği olarak insan haklarının evrimci gelişim çizgisinde hakların niteliğinin ve koruma kapsamının giderek genişleme eğilimi, gösterilebilir. Bu nedenle Anayasayı yorumlamak gerçeklikten kopmayı gerektiren bir masa başı işi olarak düşünülemez (Esen, 1972: 9). “Anayasa yorumu demek, Anayasada yazılı bulunan kural ile belli bir zamandaki anayasal gerçeği bağdaştırma işi demektir.” (Esen, 1972: 32).

Nitekim Soysal’a göre Anayasa Mahkemesi bir yasa kuralının yorumunu yaparken o kuralın yasama organında hazırlanması ve varlık kazanması sırasında ortaya atılmış düşüncelerle ve kanunun gerekçesiyle kendisini bağlı saymamaktadır. Soysal’a göre anayasa koyucunun iradesi ve görüşleri zamanla ve zamanın şartlarıyla sınırlıdır. Bu nedenle anayasa koyucunun herhangi bir konu hakkında parlamentoda savunduğu düşünceler tarihsel olarak ilginç olabilir ancak güncel sorunların çözümü için elverişli değildir (Soysal, 1969: 93-94).

Anayasa Mahkemelerinin, anayasayı yorumlama ve anlamlandırma faaliyetlerinde konumlandığı iki temel pozisyon söz etmek mümkündür. Bunların ilki norm denetiminin yalnızca anayasada açıkça düzenlenmiş normlara göre ve bu normların lafzına sadık kalınarak yapıldığı pozitivist yaklaşım, diğeri ise norm denetimine anayasadaki açık normlar yanında birtakım değerlerin, doğal hakların dahil edildiği doğa hukuk yaklaşımıdır (Çağlar, 1985: 170). Realist yorum teorisini ve mekanist anayasa anlayışı arasındaki fark da bu ayrımın bir benzeridir (Gözler, 1988: 210-222).¹

Çağlar’a göre günümüzde anayasa yargısının “büyük problemi açık pozitif tanımlı olmayan “eşitlik”, “adalet”, “adil yargılanma” gibi “muğlak” yargıcın rolünü genişleten normlar ve bu aktif yargıç figürünün demokratik meşruluğu problemidir (Çağlar, 1985: 165). Bu problem, normların anayasaya uygunluğunun denetiminde en çetrefilli konu olan ölçü normlar ve anayasallık bloğu kavramını da bu denli tartışmalı hale getirir.

Anayasa yargısında, normların anayasaya uygunluk denetiminde yargıcın anayasa normunun anlamını belirlerken anayasada yer alan soyut ve pozitif olarak açıkça düzenlenmemiş kavramları birtakım “değerler” yoluyla açıkladığı yaklaşım “value protecting approach “(değer koruyucu yaklaşım) olarak adlandırılmıştır (Çağlar, 1985: 169). Bu görüşün tam aksi bir metodolojik tutum sergileyenler ise anayasa yargısında “value protecting approach “(değer koruyucu yaklaşım) yaklaşımının meşruiyet sıkıntılarıyla dolu olduğunu söylemişlerdir. Buna göre değer koruyucu yaklaşım benimsendiği takdirde anayasa yargısı denetiminde korunacak değerlerin kaynağının ne olduğu, kimin değerleri olacağı ve bu değerlerin meşruiyetinin nasıl sağlanacağı sorularını yanıtlamak gerekir. Değer koruyucu yaklaşım, bu sorulara cevap vermekte zorlandığı noktada, bu değerleri bulma metodunun demokrasi ideali ile bağdaşmayacağı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Buna karşıt olarak

¹ Gözler’e göre realist yorum teorisinin özellikleri: “a) Norm kanunun metni değil, bu metnin anlamıdır. b) Yorumun konusu norm değil, metindir. c) yorum kaçınılmazdır. d) Bir hukuki metin birden fazla norm içerebilir. Yorum metnin içerdiği alternatif normlar arasında yapılan bir seçimdir. e) Metinler kendi kendilerini yorumlayamazlar. f) Yorum, yorumcuya bağlıdır. g) Yorum yorumcunun serbest iradesinin ürünüdür. h) Gerçek kanun koyucu, kanunun yazarı değil, yorumcusudur. i) Yorum, tanıma işlemi değil, irade işlemidir.” Mekanist anayasa anlayışı ise bütün bunların tam tersine yasanın anlamının yalnızca yasanın kendisinde bulunabileceği, yorumun da ancak lafzi yorum ve tarihi yorumla sınırlı kalabileceği saf biçimci hukuk anlayışının uzantısıdır. Gözler, “Anayasa normunun gerçek koyucusu, onu yorumlayan Anayasa Mahkemesi ise, bu organın faaliyeti meşru değildir.” gerekçesiyle hukukun hiçbir zaman saf hukuk olamayacağı gerçeğini görmezden gelerek mekanist ve pozitivist metodolojiyi savunmaktadır (Gözler, 1998: 227).

yargıcın rolünün yalnızca “uygun usul denetimi” ve “anayasanın kurucularının iradesine göre yorum”la sınırlı olması gerektiğini savunulmuştur (Çağlar, 1985: 169). Esasında bu iki yaklaşım sosyal bilimlerdeki temel metodoloji probleminin yansımından başka bir şey değildir. Bir tarafta “yasa yasadır ve tamdır” diyen pozitivist paradigma bir tarafta ise hukukun değerden bağımsız olamayacağını ve bu değer alanının da hukukun inceleme alanına istesek de istemesek de dahil olduğunu savunan, içine tabii hukuk okulunu ve sosyolojik hukuk kuramlarını alan, anti pozitivist paradigma yer almaktadır. Anayasa yargısının metodolojisi ve sınırları konusunda yapılan temel tartışmalar da bu sarkaçta gidip gelir.

Anayasa yargısı denetimini bünyesinde barındıran ülkelere baktığımızda Avusturya Anayasa Mahkemesi pozitivist bir konum sergilemesine rağmen, başta Fransız Anayasa Konseyi olmak üzere Federal Alman Anayasa Mahkemesi, Federal İsviçre Anayasa Mahkemesi, İtalyan Anayasa Mahkemesi pozitif hukuk hükümleriyle beraber “hukukun genel prensipleri”, “insan hakları” gibi kavramlarla beraber daha etkin ve yaratıcı bir norm denetimi yapma eğilimindedirler (Çağlar, 1985: 170-175).

2. Ölçü Normlar veya Anayasallık Bloğu

Anayasa yargısında ölçü normlar ve anayasallık bloğu, anayasaya uygunluk denetiminde denetimi yapan Anayasa Mahkemesi'nin anayasaya uygunluğu hangi normlar çerçevesinde denetleyeceği, hangi normları denetimde ölçü olarak kullanacağı sorundur. “*İster anayasanın kendisiyle sınırlı olsun, ister ona Anayasa veya yargı kararları yoluyla eklenen diğer ilke ve kuralları da içine alsın anayasaya uygunluk denetiminde kullanılan ölçü normların tümü, anayasallık bloku adı verilen normlar kümesini oluşturmaktadır.*” (Özbudun, 2005: 381) “Anayasallık bloğu” kavramı Teziç ve Çağlar tarafından ilk olarak kullanılmış daha sonra Yüzbaşıoğlu'nun “Anayasallık Bloğu” adlı eseriyle özdeşleşmiştir (Teziç, 1986:28; Çağlar, 1987: 169, 176, 178-179; Yüzbaşıoğlu, 1993). Aliefendioğlu ise anayasallık bloğu kavramı ile aynı anlamda “ölçü normlar” kavramını tercih etmiştir (Aliefendioğlu, 1996: 95). Anayasa hukuku yazınında anayasallık bloğu ve ölçü normlar kavramları farklı yazarlar tarafından aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

Hemen belirtmek gerekir ki normların anayasaya uygunluğu denetiminde esas alınacak temel norm Anayasa metninin kendisidir ve bu konuda herhangi bir kuşku yoktur. Normların anayasaya uygunluk denetiminde ölçü normlar veya anayasallık bloğu kavramı esas olarak, pozitif bir düzenleme olarak Anayasa metni dışında olup ancak Anayasa'nın kendisinin referanslarda bulunduğu, Atatürk ilke ve inkılapları, uluslararası hukuk ve hukukun genel ilkeleri gibi çeşitli normlar bakımından tartışmalı bir özellik arz eder.

Öncelikle Anayasa Mahkemesi'nin anayasallık denetimi yaparken, Anayasada pozitif bir temele sahip olduğu sürece doğrudan ve açıkça Anayasa'da yer almayan birtakım normları ölçü norm olarak kullanmasına hiçbir engel olmadığını belirtmek gerekir. Aksine anayasa yargısının amacı ve kişi hak ve hürriyetlerinin korunmasının bir gerekliliği olarak, hukukun genel ilkeleri ve uluslararası hukuk normlarının ölçü norm olarak kullanılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar (Hekimoğlu, 2004: 162-163). Bu zorunluluk anayasa yargısında yargıçların izlediği metodoloji ile doğrudan ilişkili olup, Anayasayı yorumlayan yargıcın salt pozitivist başka bir deyişle biçimci bir metodolojik tavır içinde bulunmaması gerekliliği üzerine inşa edilir. Zira anayasalar ayrıntılı, kazuistik düzenlemeler içermeyen, çerçeve niteliğinde normlardır ve Kelsen'in saf hukuk teorisine imkan tanıyan metinler değildir. Bu bağlamda yorumlanmaya ve açıklanmaya muhtaç olan anayasa normlarının salt lafzından veya tarihsel yorumundan hareketle pozitivist bir biçimde algılanması mümkün olmadığından birtakım ilkeler ve üst normlarla açıklanmaya ihtiyacı vardır (Esen, 1972: 48).

Anayasallık bloğu veya ölçü normlar arasında; hukukun genel ilkeleri, uluslararası hukuk kuralları, Atatürk ilke ve inkılapları, Anayasanın başlangıç kısmındaki ifadeler, cumhuriyetin niteliklerine ilişkin ilkeler sayılır (Yüzbaşıoğlu, 1993: 15-129).

Doktrinde anayasallık bloğu kavramına ilişkin başka bir yaklaşım sergileyen Gözler, normların anayasaya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak yalnızca ve yalnızca Anayasa metninin kullanılabilmesini savunmuş ve “anayasallık bloğu” kavramına Anayasa’da pozitif olarak düzenlenmemiş norm ve ilkelerin dahil olmadığını söylemiştir. Bu bağlamda, Atatürk ilke ve inkılaplarından Anayasa’da pozitif temeli olan, cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçiliğin, Anayasanın başlangıç bölümünde ifade edilen ilkelerin ve Anayasanın 2. maddesinde sayılan Cumhuriyetin temel niteliklerine ilişkin ilkelerin ölçü norm olarak kullanılabilmesini belirtmekte, bunlar dışında hukukun genel ilkelerinin, uluslararası hukuk kurallarının ise anayasaya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak kullanılmayacağını ifade etmiştir (Gözler, 2000: 883). Bu nedenle kararlarında genel ilkeler, Atatürk ilke ve inkılapları ve uluslararası hukuku referans alan Anayasa Mahkemesi’ni yetkilerini aşarak yasama yetkisini gasp ettiği, yerindelik denetimi/siyasi denetim yaptığı yönünde eleştirmiştir. Anayasa’nın başlangıç bölümünde zikrettiği hukuk devleti ilkesi ve 138. maddesinde yargıçların anayasaya, kanunlara ve “hukuka” uygun karar vermelerini emreden hükmü anayasa yargıcına hukukun genel ilkelerini göz önünde bulundurma yükümlülüğü getirmiştir. Ayrıca Anayasa’nın 90. maddesi gereğince uluslararası sözleşmelerin temel hak ve hürriyetlere ilişkin olanlarının anayasaya aykırılığı dahi ileri sürülemezken; kanunların bu sözleşmelerle çatışması durumunda temel hak ve hürriyetlere ilişkin sözleşmenin esas alınacağı hükmü öngörülmüşken uluslararası hukuk normlarının ölçü norm olarak kullanılmayacağı iddiası hukuk düzenimizde geçerli bir iddia değildir.

Öte yandan Anayasa Mahkemesi zaten norm denetiminde Anayasa hükümlerini göz ardı ederek sadece ve doğrudan ölçü normlara ve ilkelere dayanarak karar vermemektedir. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi’nin ölçü normları kararlarında kullanmakla anayasal yetkilerini aştığı, keyfi karar verdiği yahut yasama yetkisini gasp ettiği iddialarının hiçbir gerçekliği bulunmadığı söylenmiştir (Hekimoğlu, 2004: 164). Esasında Anayasa Mahkemesi’nin kararlarında keyfi davranması veya yetkilerini aşması, norm denetiminde ölçü normları kullanmasından kaynaklanmaz. Başka bir ifade ile keyfiliğe neden olan şey tek başına ölçü normlar olamaz. Anayasa Mahkemesi’nin yorum yaparken kullandığı metodolojide tutarlılık göstermemesi ve yargıç bağımsızlığının güvencelerinin zayıflığı nedeniyle siyasi iktidarın müdahalesine açık olmasından kaynaklanır.

Ölçü normlar Anayasa Mahkemesi’nin norm denetiminde başvurduğu anayasal normların etki gücüne “bağımsız ölçü norm”, “destek ölçü norm” olarak ikiye ayrılmaktadır. Bağımsız-destek ölçü norm ayrımı, Anayasa Mahkemesi’nin norm denetiminin ölçüsü olarak kullandığı anayasal değerlerde kural ve ilkelerin kendi başlarına bağımsız bir denetim ölçüsü olarak mı kullanılacağı yoksa Anayasa’da yer alan hükümleri pekiştirici, destekleyici, anlamını belirlemeye yardımcı nitelikte mi algılayacağı sorunu temeline dayanır.

Bağımsız-destek ölçü norm ayrımının gereksiz olduğunu savunan bazı yazarlara göre anayasaya uygunluk denetiminde esas alınacak normların yalnızca anayasanın açıkça düzenlediği pozitif hukuk normları olabileceği, anayasa düzenlenmemiş herhangi bir kural ya da ilkenin anayasaya uygunluk denetimine asla esas alınamayacağıdır. Dolayısıyla anayasada açıkça düzenlenmemiş bir norm anayasaya uygunluk denetiminde ne bağımsız ne destekleyici hiçbir şekilde kullanılmayacağı için bunları bağımsız ve destek ölçü norm olarak ayırmanın bir anlamı olmadığından bahsedilmiştir (Gözler, 2000: 885-887). Nitekim bu görüşü savunan Gözler, Anayasa Mahkemesi’nin hukukun genel ilkeleri ve anayasanın açıkça düzenlemediği uluslararası hukuk normlarını ve Atatürk ilke ve inkılaplarını ölçü norm olarak kullandığı kararlarını yetki gaspı olarak değerlendirmiştir (Gözler, 2000: 883).

2.1. Anayasa'nın Başlangıç Kısmı, Atatürk İlke ve İnkılapları ve Cumhuriyetin Temel Nitelikleri

1982 Anayasası'nın "Başlangıç ve Kenar Başlıklar" üst başlıklı 176. maddesine göre Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir. Söz konusu Anayasa hükmüne dayanan Anayasa Mahkemesi başlangıç kısmından yer alan ilkeleri ölçü norm olarak kullanmaktadır.

"Anayasa'nın 176. maddesine göre, Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten Başlangıç kısmı Anayasa metni kapsamındadır. Başlangıç, Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri içermekle Anayasa maddelerinin amacını ve yönünü belirleyen bir kaynaktır. Anayasa'nın başlangıcında, Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılap ve ilkeleri doğrultusunda; Türkiye Cumhuriyetinin çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde; hiçbir düşünce ve görüşün Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılaplarıyla medeniyetçiliği karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesi gereği kutsal din duygularının Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı; her Türk vatandaşının medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu fikir, inanç ve kararıyla anlaşılması, sözüne ve ruhuna bu yönlerde de saygı gösterilmesi, mutlak bir sadakatle yorumlanıp uygulanması gerektiğini bildirmesi bu niteliğinin kanıtıdır."²

Anayasa Mahkemesi, Atatürk ilke ve inkılaplarını ölçü norm olarak kullanırken, pozitif hukuktaki dayanaklarını gösterdikten sonra, bu normların diğer Anayasa normlarına göre daha öncelikli ve özel bir görünüm sergilediklerini belirtmiştir (Özbudun, 2005:384). Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın başlangıç kısmına ve Atatürk ilke ve inkılaplarına atfettiği bu özel konumu nedeniyle bu ilkeleri bağımsız ölçü norm olarak kullanmıştır. Özbudun'a göre Atatürk ilke ve inkılaplarından Anayasa'da pozitif olarak düzenleme bulan ve ayrıca korunan ve anlamı belirtilen laiklik, milliyetçilik, cumhuriyetçilik gibi ilkelerin bağımsız ölçü norm olarak kullanılmaları ile Anayasa'da içeriği belirlenmemiş inkılapçılık, devletçilik gibi ilkelerin belirli bir tarihsel dönemdeki kavranışlarının mutlak, tek doğru olarak ölçü norm yapılması arasında fark vardır (Özbudun, 2005: 384-385).

Anayasa Mahkemesi Atatürk ilke ve inkılaplarını ve başlangıçta yer alan genel ilkeleri referans norm olarak kullandığı siyasi parti kapatma davasında Atatürk ilke ve inkılaplarının pozitif anayasal dayanağı olduğunu belirtmiştir:

"Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşı bu ilke oluşturur. Başka bir anlatımla laiklik ilkesi açısından verilecek en küçük bir ödün Atatürk Devrimlerini yörüngesinden saptırarak, yok olması sonucunu doğurabilir. Bu nedendir ki Anayasanın "Hiçbir düşünce ve mülahazanın... Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği kutsal din duygularının, devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı" yolunda kesin buyruğa başlangıçta yer vermek zorunluluğunu duymuş bulunmaktadır."³

2.2. Hukukun Genel İlkeleri

Anayasaları yorumlamak, anlamını belirlemek, ilkelere hak ve özgürlükleri çıkararak yeni anayasal haklar keşfetmek Anayasa Mahkemelerinin görev ve yetkisindedir (Kaboğlu, 1993: 391). Türkiye Anayasa Mahkemesi hukuk devleti kavramından hukukun genel ilkelerini çıkarmakta ve bunları kararlarında destek ölçü norm olarak kullanmaktadır (Kaboğlu, 2007: 132). Anayasa

² AYM., E. 1989/1, K. 1989/12, Karar Tarihi: 07.03.1989.

³ AYM., E. 1983/2, K.1983/2, Karar Tarihi: 25.10.1983.

mahkemesi bazı kararlarında hukukun genel ilkelerinin Anayasa'nın üstünde yer aldığını, bu ilkelerin bilinen ve bütün uygar memleketlerde kabul edilen prensipler olduğunu, yasa koyucunun takdir yetkisini sınırladığını ifade etmiştir. Bununla birlikte bazı kararlarında da hukukun genel ilkelerinin en azından anayasal değerde normlar olduğunu ve bu ilkelerle toplumun vicdanı ve değer yargıları arasında sıkı bir bağlantı bulunduğunu belirtmiştir.⁴

Anayasa Mahkemesi hukuk devleti ilkesinin Anayasa üstü hukukun genel ilkelerini içerdiğini söylemiş ve “*Hukuk devleti, hukukun genel ilkelerinin geçerli olduğu devlettir.*” şeklinde bir özdeşlik kurmaktadır (Kaboğlu, 1991: 314). Anayasa Mahkemesi anayasal değerde genel ilkeleri anayasaya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak kullanmakta; Başlangıçta yer alan ilkelere pozitif hukuk değeri tanıyarak “anayasallık bloğu” ve bu ilkelerin içeriğini belirleme yetkisini kendisine tanımaktadır (Kaboğlu, 1991: 314).

Anayasa Mahkemesi hukukun genel ilkelerini referans norm olarak kullandığı bazı kararlarında hukuk ve yasa kavramları arasındaki farka işaret ederek kanunların “hukuka” uygun olması gerektiğinin altını çizmektedir.

“Kanunlarımızın Anayasanın açık hükümlerinden önce hukukun bilinen ve bütün uygar memleketlerde kabul edilen prensiplerine uygun olması şarttır.”⁵, “Hukukun ana prensiplerine dayanmayan ve sadece belli bir anda hasıl olan geçici çoğunluğun sağladığı kuvvete dayanılarak çıkarılan kanunlar toplum vicdanında olumsuz tepkiler yaratır.”⁶, “Kanun koyucunun bu görevi yerine getirirken sınırsız bir takdir yetkisine sahip olmadığı, bütün yasama tasarruflarında olduğu gibi burada da, genel hukuk esasları ve özellikle Anayasanın ilkeleri ile bağlı olduğu aşikardır.”⁷

2.3. Uluslararası Hukuk Normları

Anayasa yargısının var oluşunun temelinde yatan amaçlardan biri, insan haklarının korunması; ikincisi ise, hukuk devleti ve anayasanın üstünlüğünün sağlanmasıdır (Kaboğlu, 1992: 135). İnsan haklarının evrimci veya devrimci niteliğine, bir başka deyişle toplumsal değişime hukuk normlarının ayak uydurma hızı son derece yavaştır. Bu noktada anayasa yargıcının insan haklarının gelişmeci özelliğini göz önünde bulundurarak anayasaya uygunluk denetimini anayasanın ve insan haklarının dinamik yapısını yadsımadan yorum yapması gerekliliği bir kat daha önem kazanır. Kaboğlu insan haklarının anayasa yargısında norm denetimine esas olarak kullanılabilmesinin üç farklı imkanından bahsetmiştir. Buna göre, ilk olarak gelişmekte olan insan hakları Anayasa tarafından tanınmış ise, pozitif hukuk olarak yargıç tarafından kullanılabileceğinden, burada ölçü norm tartışması zaten yoktur. İkinci olarak, bu haklara ilişkin Anayasa’da pozitif bir tanıma söz konusu değilse, anayasa yargıcı bu normları Anayasa’da vücut bulan diğer haklardan türetme imkanına sahiptir. Üçüncü olarak hukuk sistemimizde uluslararası belgelerin Anayasa seviyesinde bir koruma oluşturmamasına rağmen, iç hukuk normlarını yorumlarken bu uluslararası belgeleri destek ölçü norm olarak kullanabileceği söylenebilir. Anayasa yargıcının bu şekildeki tutumu, sürekli gelişmekte olan insan haklarının sözde kalması ve güvenceden yoksunlaşması riski karşısında bir zorunluluktur (Kaboğlu, 1992: 135).

Özbudun’a göre pozitif hukuk bakımından Anayasa’da uluslararası hukukun anayasaya uygunluk denetiminde bağımsız ölçü norm olarak kullanılabileceğini söylemek güçtür. Ancak ve

⁴AYM., E. 1963/166, K. 1964/76, Karar Tarihi: 22.12.1964; AYM., E. 1963/124, K. 1963/243, Karar Tarihi: 11.10.1963; AYM., E.1990/17, K.1990/23; AYM., E. 1990/32, K. 1990/25; AYM., E. 1990/7, K. 1990/11, Karar Tarihi: 21.06.1990.

⁵ AYM., E. 1963/166, K. 1964/76, AYMKD, Sayı 2, s. 288-291.

⁶ AYM., E. 1963/124, K. 1963/243, AYMKD, Sayı 1, s.349.

⁷ AYM., E. 1963/138, K. 1964/71, AYMKD, Sayı 2, s. 256-277.

ancak 1982 Anayasası'nın pozitif olarak düzenlediği dört alanda (m. 15, 16, 42, 92) uluslararası hukuk doğrudan bağımsız ölçü norm olarak kullanılabilir (Özbudun, 2005: 382). Bununla birlikte insan haklarına ilişkin uluslararası metinler ayrı bir yer tutar. Anayasa'nın 2. maddesinde sayılan Cumhuriyetin temel niteliklerinden olan "insan haklarına saygı" ilkesinin bir gereği ve uzantısı olarak insan hakları sözleşmelerinin, diğer genel nitelikteki anlaşmalara göre bulunduğu özel ve ayrıcalıklı konumu, onların anayasal düzeyde ölçü normlar yani bağımsız ölçü normlar olarak kullanılmalarını gerekli kılar (Kaboğlu, 2007: 128). Ayrıca 90. maddede 2004 yılında yapılan değişiklik ile birlikte "temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalar"ın kanunla çatışması durumunda milletlerarası andlaşmanın esas alınacağı olgusu karşısında artık temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası hukuk normlarının bağımsız ölçü norm olarak kullanılmayacağını söylemek güçtür (Kaboğlu, 2007:130).

Anayasa Mahkemesi'nin uluslararası hukuk normlarını destek ölçü norm başka bir ifade ile referans norm olarak kabul ettiğini "*Anayasaya uygunluk denetiminde dayanılmamakla beraber değerlendirilmede gözetilen uluslararası belgelerin, cinsiyete dayalı ayrımı ya da eşitsizliği reddeden bu hükümleri ile Anayasanın "Kanun önünde eşitlik" başlıklı 10. maddesi arasında özde bir farklılık bulunmamaktadır.*"⁸ ifadelerinden çıkarmak mümkündür. Anayasa Mahkemesi, bu ve bunun gibi birçok kararında dayandığı anayasa normlarını uluslararası hukuk metinleriyle destekleme, onları referans alma eğilimindedir (Gemalmaz, 2006: 117-183). Ancak Anayasa Mahkemesi kararlarında uluslararası insan hakları belgelerini kullanma konusunda bir çifte standart uygulamaktadır. Mahkeme eğer bir hükümü anayasaya aykırı bularak iptal etmeye karar vermişse bu kararını desteklemek üzere uluslararası belgelere atıfta bulunmakta ve kararını desteklemekte; buna karşılık, ulusal norm esas itibarıyla uluslararası standartlara ve çağdaş gelişmelere uyumlu olmamasına rağmen mahkemede ulusal normu iptal etmeme yönünde bir görüş baskın olduğunda ise Mahkeme, uluslararası belgeleri görmezden gelebilmektedir (Gemalmaz, 2006: 155).

3. Ölçü Normlar ve Anayasa Yargısının Sınırları, "*Self Restrain*" ve "*Political Question*" Doktrini

Anayasa mahkemeleri, norm denetiminde anayasa dışı birtakım ilkelere başvurduğu noktada yetkilerini aştığından, yerindelik denetimi yaptığından, yargısal aktivizmden ve yargıçlar hükümetinden ve bunların sonucunda meşruiyetini yitireceğinden bahisle eleştirilmiştir (Hakyemez, 2009: 32-44; Arslan, 2008: 59-89). Tüm bu eleştirilerin temelinde gözden kaçırılan nokta, hukuki gerçekliğin bilgisine salt yasa koyucunun iradesiyle ulaşılabileceği düşüncesi temeline inşa edilmiş olan pozitivist hukuk anlayışıdır. Bu yaklaşım, anayasa yargısının etkililiğinin içini boşaltmaktan öte, anayasa yargısının gerekliliğini bile tartışılır hale getirmiştir.

Oysa ki, hukuk normunun tek başına bir anlam ifade ettiği durumlar oldukça sınırlıdır. Norma anlamını veren çoğu zaman uygulayıcının yorum faaliyetidir. Üstelik anayasalar son derece soyut ve çerçeve metinler iken anayasa normlarının bir "kendinde şey" olduğunu iddia etmek, hayal yahut olsa olsa "*wishful thinking*"tir. Kaldı ki anlamı açık ve net olan bir yasanın salt yasa koyucunun iradesinin ürünü olması nedeniyle hukuk olacağı düşüncesi de son derece problemlidir. Ayrıca bu denli katı pozitivist tutum, başta Nazi deneyimi olmak üzere sözde yasalara uygun işleyen totaliter iktidarlar karşısında hukuku ve kişi hak ve özgürlüklerini savunmasız bırakır.

Öte yandan anayasa mahkemelerinin yerindelik denetimine varacak ölçüde siyasi kararlar verdiği eleştirileri, anayasaya uygunluk denetiminin anlamını göz ardı etmekle birlikte hukukun siyasetten bağımsız bir yapı olduğu varsayımına dayanan ideolojik bir yanılısamadır. Anayasa yargıçlarının kendilerini siyasi sorunlar karşısında kısıtlamaları eğilimi olarak karşımıza çıkan "*self restraint*" kavramı ve siyasi sorun (*political question*) doktrininin yargıcın ne zaman yerindelik denetimi

⁸ AYMKD, Sayı 32, 2. Cilt, 1997, s.807.

yaparak siyasi karar vermiş olacağı sorusuna verilmiş somut bir cevap yoktur (Çağlar, 1986: 139). Çağlar, siyasi sorun doktrininin, “kemanlar küçük çellolardır ve çellolar büyük kemanlardır.” şeklindeki totolojik önermeye benzer olarak “siyasi sorunlar kazai usulle çözülemeyen konular, kazai usulle çözülemeyen konular da siyasi sorunlardır” şeklinde tanımlandığını belirterek anlamının ne denli belirsiz olduğuna işaret etmiştir (Çağlar, 1986: 139). Her anayasa yorumu, az veya çok, bir siyasi sonuç doğurur. Dolayısıyla bu gerekçeyle anayasa mahkemesinin siyasi sorunları norm denetimi dışında bırakabileceği argümanının kabulü halinde anayasa yargısını bütünüyle ortadan kaldırmamız gerekir (Çağlar, 1986: 140).

Anayasa Mahkemesi, “Onda birlik baraj uygulamalı nisbi temsil sistemi”ni getiren 2972 sayılı “Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun”un bazı hükümlerinin Anayasaya aykırılığı iddiası ile açılan iptal davasında, söz konusu düzenlemeyi siyasi sorun olarak görmüş ve “self restrain” in tipik bir örneğini sergilemiştir. Oysa ki seçim sistemine ilişkin tercihler, Anayasa’da yer alan demokratik devlet, hukuk devleti ve cumhuriyetçilik ilkeleriyle ilgili sıkı sıkıya ilişkili olan meselelerden biri olup, bir hukuk sistemini baştan aşağı değiştirmeye, hatta demokrasiyi topyekun ortadan kaldırmaya muktedir nadir alanlardandır (Çağlar, 1985: 189). Anayasa Mahkemesi’nin burada davayı “siyasi sorun” olarak nitelendirip davaya bakmaktan çekinmesi sorumluluk almaktan kaçındığını göstermekle birlikte anayasa yargısı sisteminin benimsendiği bir hukuk düzeninde, kendisine Anayasa’yla verilen görevi ihmal etmesi anlamına da gelebilir.

SONUÇ

Türk Anayasa Mahkemesi’nin, her somut olaya göre hukuk normunun anlamını belirlemeye çalışarak çeşitli yorum yöntemlerini bir arada kullandığı görülmektedir (Çağlar, 1985: 187). Bu bağlamda Anayasa Mahkemesi’nin norm denetiminde belirli ve tutarlı bir metodolojik tutumu olmadığını, kimi zaman saf biçimci bir yaklaşım sergileyip Anayasa’nın lafzına ve kurucu iradesine sadık kaldığını, kimi zaman ise birtakım genel prensiplere yollama yapmak suretiyle doğal hukukçu bir yaklaşım sergilediğini söylemek yanlış olmaz. (Çağlar, 1985: 189).

Görüldüğü gibi Türkiye anayasa hukuku yazınında ölçü normlar veya anayasallık bloğu tartışması hukuki pozitivizm ve doğal hukuka yaslanan iki yaygın metodolojik tercihe indirgenmiştir. Söz konusu iki yaklaşımda da sağlanmak istenen “ideal”, yargısal denetimin tarafsızlığı ve etkililiğidir. Pozitivist çizgide yer alan yazarlar yargı denetiminin tarafsız olması gerekliliğine üstünlük tanıyarak, yargıcın rolünü minimize edecek yorum yöntemini tercih ettikleri için ölçü normların kullanılmasına karşı çıkmıştır. Hukukun “değerlerden” bağımsız olmadığını düşünen doğal hukuka yakın yaklaşımı benimseyenlerse yargısal denetimin etkililiğine öncelik vererek ölçü normlarının kullanılabileceğini savunmuştur. İki yaklaşımın da ortak noktası ise hukukla siyaset arasında keskin bir sınır çizme çabasıdır. Hukukun siyasetten ayrı kanonik bir yapı olduğuna ilişkin bu uzlaşma, Türkiye’de yargısal denetimin bağımsız ve tarafsızlık perdesi arkasındaki ideolojik karakterinin açığa çıkmasını engeller. Yargıcın, yargısal denetimde ne kadar aktif olacağına ilişkin kazananı olmayan bu tartışma; akla Marx’ın, gençlik dönemine ait eserlerden, Rheinische Zeitung’ta yayımladığı “Odun Hırsızlığı Yasası Üzerine” adlı makalesinde söylediklerini getirir:

"Yasakoyucu tarafsız değilken tarafsız yargı düşüncesi ne kadar aptalca ve kullanışlı olmayan bir yanılsamadır!... Kanun özel çıkarı kayırırken, çıkarsız hükmün ne işlevi vardır! Yargıç sadece bağımsızca yasanın özel çıkarını formüleştirebilir, sadece kuşku duymadan onu uygulayabilir. Tarafsızlık, bu nedenle sadece şekilseldir, hükmün içeriğinde yer almaz. İçerik kanun tarafından önceden eyleme geçirilir. Eğer duruşma boş bir şekilden başka bir şey değilse böylesine değersiz resmîyetin hiçbir bağımsız değeri yoktur..." (Marx, 2005: 61-62).

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırma etik bazlı izin gerektirmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Bu çalışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Akbaş, K. (2015). *Hans Kelsen: "Hukukun Saf Kuramı"* (E. Uzun Ed.). İthaki Yay.
- Akbaş, K. (2015). *Hukukun büyü bozumu*. Notabene Yay.
- Akman, Ş. T. (2016). *Hukuk ve politika ilişkisi*. İmge Kitabevi.
- Aliefendioğlu, Y. (1996). *Anayasa yargısı ve Türk anayasa mahkemesi*. Yetkin Yay.
- Arslan, Z. (2008). *Anayasa Mahkemesi'nin yorum tekeli, yargısal üstünlük ve demokrasi*. Ergun Özbudun'a Armağan. Yetkin Yay. 59-89.
- Çağlar, B. (1985). *Anayasa yargısında yorum problemi karşılaştırmalı analizinin katkıları*. *Anayasa Yargısı*, 2, 163-195.
- Çağlar, B. (1986). *Parlamentolar ve anayasa mahkemeleri, teori ve pratikte anayasa yargısının sınırları problemi*. *Anayasa Yargısı*, 3, 137-187.
- Çağlar, B. (1993). *Hukukla kavranan demokrasi ya da anayasal demokrasi*. *Anayasa Yargısı*, 10, 233-276.
- Çataloluk, G. (2021). *Bir hukuk paradoksu olarak güven*. On İki Levha Yay.
- Engels, F. (1992). *Konut sorunu*. Çev. Güneş Özdural. Sol Yay.
- Esen, B. N. (1972). *Anayasanın anayasa mahkemesince yorumlanması*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Gemalmaz, M. S. (2006). *Ulusal yüksek yargı kararlarında ulusalüstü insan hakları hukuku belgelerinin kavranışı ve kullanılışı*. *Fazıl Sağlam 65. Yıl Armağanı*. Türk-Alman Kamu Hukukçuları Forumu Yay. 117-183.
- Gözler, K. (1998). *Realist yorum teorisi ve mekanist anayasa anlayışı*. *Anayasa Yargısı*, 15, 207-242.
- Gözler, K. (2000). *Türk anayasa hukuku*. Ekin Kitabevi.
- Hakyemez, Y. Ş. (2009). *Anayasa mahkemesinin yargısal aktivizmi ve insan hakları anlayışı*. Yetkin Yay.
- Hekimoğlu, M. M. (2004). *Alman Hukuku ışığında Türk anayasa yargısının hukuki boyutları*. Detay Yay.
- Hunt, A. (1986). *The theory of critical legal studies*. *Oxford Journal of Legal Studies*, 6, 1-45.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1991). *Hukukun genel ilkeleri ve anayasa yargısı*. *Anayasa Yargısı*, 8, 291- 322.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1992). *İnsan haklarının gelişmeci özelliği ve anayasa yargısı*. *Anayasa Yargısı*, 9, 121- 136.

- Kaboğlu, İ. Ö. (1993). Kelsen modeli sınırlarında demokratikleşme sürecinde anayasa yargıçları. *Anayasa Yargısı*, 10, 381-404.
- Kaboğlu, İ. Ö. (2007). *Anayasa Yargısı-Avrupa Modeli ve Türkiye*. İmge Kitabevi.
- Karahanoğulları, O. (2015). Diyalektik hukuk bilimi notları. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), 271-288.
- Keyman, S. (1978). Hukuki pozitivizm. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 35(1), 17-56.
- Kennedy, D. (2007). Antonio Gramsci ve Hukuk Düzeni. Çev. Kasım Akbaş. *Mülkiye Dergisi*, 31(257), 175-180.
- Kennedy, D.(2017). Form and substance in private law adjudication. *Harvard Law Review*, 89, 1685-1778.
- Kızılçelik, S. (2008). *Frankfurt Okulu*. Anı Yay.
- Kutlu, M. (2011). Hukuksal romantizm. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 97, 75-92.
- Marx, K. (2005). *Orman kaçakçılığı yasası üzerine özel mülkiyet ve suç siyasetine dair ilk yazılar*. Çev. Selin Ceyhan. Kalan Yay.
- Marx, K. (2010). Letter From Marx to His Father in Trier- 10.11.1837, at: *Marx Engels Collected Works I*. Lawrence and Wishart Electric Book, 10-21.
- Oder, B. E. (2010). *Anayasa yargısında yorum yöntemleri*. Beta Yay.
- Ozansoy, C. (1998). Bilimde değer sorunu ve pozitivizm üzerine bazı gözlemler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 47(1), 37-48.
- Özbudun, E. (2005). *Türk anayasa hukuku*. Yetkin Yay.
- Pasukanis, E. B. (2011). *Genel hukuk teorisi ve Marksizm*. Çev. Onur Karahanoğulları. Birikim Yay.
- Soysal, M. (1969). *Dinamik anayasa anlayışı*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Teziç, E. (1986). Kanunların anayasaya uygunluğunun esas açısından denetimi. *Anayasa Yargısı*, 2, 21.38.
- Yelkenci, T. (2013). *Marksist devlet ve hukuk teorisi* (T. Yelkenci Ed.). Notabene Yay.
- Yüzbaşıoğlu, N. (1993). *Türk anayasa yargısında anayasallık bloğu*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-22

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-14

DOI No: 10.35343/kosbed.1487918

Remzi Gürer GERÇEK¹

Etik Liderliğin Çalışanların İşe Adanmışlık Düzeylerine Etkisi*

The Effect of Ethical Leadership on Work Engagement Levels

Ali Talip AKPINAR²

* Bu makale XXIII. Uluslararası İşletmecilik Kongresinde aynı adla sunulan bildiriden üretilmiştir.

Özet

Etik liderlik, yönetsel karar almada etik ilkelere öncelik veren ve böylelikle çalışanların ve işletmelerin refahına ve gelişmesine katkıda bulunan bir liderlik tarzıdır. İşe adanmışlık, çalışanların kendilerini işlerine derinlemesine verdiklerinde yaşadıkları olumlu memnuniyet verici durumu ifade etmektedir. İşe adanmışlığı yüksek çalışanlar, daha yüksek düzeyde enerjiye sahip oldukları için iş tatmini ve performansları da yüksektir. Etik liderlik, iş yerinde ahlaki değerler ve sorumluluk üzerine kurulu bir kültür oluşturduğundan, çalışanların işe adanmışlığını olumlu yönde etkileme potansiyeline sahiptir. Bu araştırma, etik liderliğin işe adanmışlık üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, çalışanların demografik ve iş ile ilgili değişkenlere göre işe adanmışlık seviyelerinde farklılık olup olmadığını da belirlemeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda, kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak 437 beyaz yakalı çalışandan veri toplanmıştır. Araştırmanın bulguları, çalışanların etik liderlik algılarının işe adanmışlık üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Etik Liderlik, İşe Adanmışlık, Beyaz Yakalı Çalışanlar.

Jel Kodları: M10

Abstract

Ethical leadership is a leadership style that prioritizes ethical principles in managerial decision-making, promoting the well-being and development of both employees and organizations. Employee engagement refers to the positive and satisfying state employees experience when they are deeply involved in their work. Highly engaged employees tend to have higher levels of energy, which translates into greater job satisfaction and performance. Since ethical leadership fosters a culture based on moral values and responsibility in the workplace, it has the potential to positively influence employee engagement. This research aims to examine the effects of ethical leadership on employee engagement. Additionally, it seeks to determine whether there are differences in engagement levels based on demographic and job-related variables. In this context, data were collected from 437 white-collar employees using a convenience sampling method. The findings of the research indicate that employees' perceptions of ethical leadership have a significant impact on their engagement levels.

Keywords: Ethical Leadership, Work Engagement, White-Collar Employees.

Jel Codes: M10

¹ Remzi Gürer Gerçek, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, gurergercek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6612-5338

² Ali Talip Akpınar, Kocaeli Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Doç. Dr., atakpinar@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6612-5338

GİRİŞ

Hızla değişen günümüz iş dünyasında, örgütler artan bir şekilde sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunma ve etik kararlar alma baskısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Örgüt içinde etik davranışı ve etik karar vermeyi ön plana çıkaran liderlik türüne etik liderlik denir. Etik liderler, çeşitli ahlaki ilke ve değerlere göre hareket ederek bu standartları korumak için çalışanlarına rehberlik ederler. Örgütlerde doğruluk, dürüstlük ve saygı kültürünü teşvik eden etik liderler, zor seçimler karşısında bile etik kararlar almaya çalışırlar (Brown vd., 2005). Bu nedenle etik liderlik, zor koşullar altında yöneticilerin sahip olması gereken kritik bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda liderlerin etik davranışlarıyla çalışanlarına örnek olmaları ve örgüt içinde bütünlük kültürünü desteklemeleri beklenir. Aynı zamanda, etik liderlik davranışları olumlu bir örgütsel itibar yaratmada önemli rol oynar. Etik liderliğin çalışanların işe adanmışlığı gibi çıktılarını üzerinde olumlu etkileri de bulunmaktadır. İşe adanmışlık, işle ilgili olumlu ve tatmin edici bir ruh halini ifade eder. İşe adanmışlık, bireyin işine olan katılımını ve kendini vermesini içeren çok boyutlu bir psikolojik durumdur. İşe adanmışlık üç unsurdan oluşur: Dinçlik, adanma ve özümseme (Schaufeli vd., 2002). Dinçlik, yüksek enerji ve bireyin işyerindeki görevlerini yerine getirmek için duyduğu çaba harcama isteğini ifade eder. İşe adanma, bir çalışanın işine karşı güçlü bir önem atfetmesini de ifade etmektedir. İşe adanmışlığın özümseme boyutu ise kişinin kendini tamamen işine vermesi, odaklanması, dikkat dağıtan unsurları görmezden gelmesiyle ilgilidir (Schaufeli ve Bakker, 2010). İşe adanmışlık, olumlu bireysel ve örgütsel sonuçlarla bağlantılı olduğundan, örgüt psikolojisi ve örgütsel davranış alanlarında önemli bir araştırma konusudur. İşe adanmışlığı yüksek olan çalışanlar, genellikle daha yüksek düzeyde görev performansı, örgütsel vatandaşlık davranışı ve iş tatmini sergilerler. Öte yandan, işe adanmışlık seviyesi düşük olan çalışanlar, genellikle daha fazla tükenmişlik, işten ayrılma isteği ve devamsızlık sergileme eğilimindedir.

Etik liderlik, iş yerinde etik davranış, karar alma ve değerleri vurgulayan bir liderlik biçimi olarak, çalışanların işe olan bağlılıklarını artırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca, etik liderlik örgüt içinde etik bir ortam yaratıp örgütsel güveni artırır (Bouckenooghe vd., 2015). Benzer şekilde, etik liderler, çalışanların motivasyonunu artırarak örgüte bağlılıklarını güçlendirirler. Çalışanların değer gördüğünü, saygı duyulduğunu ve desteklendiğini hissettikleri bir çalışma ortamı yaratarak, psikolojik güvenlik duygusunu pekiştirirler. Bu durum, psikolojik güvenlik hissine sahip olan çalışanların işe olan bağlılıklarını artırır. Dolayısıyla, etik liderler işe adanmışlığı artırarak iş performansı, çalışan devamlılığı ve üretkenlik gibi örgütsel sonuçları olumlu yönde etkilerler. Bu araştırmanın amacı, çalışanlar ve örgütler için olumlu sonuçlar sağlayan etik liderliğin işe adanmışlık üzerindeki etkilerini incelemektir.

1.Literatür Taraması

1.1. Etik Liderlik

Antik Yunan filozofu Aristoteles'in etik üzerine yaptığı çalışmalar, mantık, fizik, matematik ve metafizik gibi disiplinlerden ayrı bir alan olarak ele alınmıştır (Pieper ve Thomson, 2014). Aristoteles, etiği diğer bilimsel alanlardan ayrı bir disiplin olarak görerek bu alana özgü bir yöntem ve yaklaşım geliştirmiştir. İş etiği, iş dünyasında ahlaki sorunların ve çelişkilerin ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir. Bu etik anlayışının tarihsel arka planı, endüstriyel döneme geçişle birlikte başlamıştır, özellikle de sanayi devrimi sürecinde belirginleşmiştir. İş etiği, Lewis'in (1985) belirttiği gibi, çalışma yaşamında ahlaki doğruluk ve dürüstlüğü sağlamak için rehberlik sağlayan kuralların, standartların, kodların veya ilkelerin bütünü olarak tanımlanır. İş etiği, bir işletmede her seviyeden çalışan için doğru ve yanlış davranışın ne olduğuyla ilgilidir. Etik liderlik ise Brown ve diğerleri (2005:120) tarafından

“kişisel eylemler ve kişilerarası ilişkiler yoluyla normatif olarak uygun davranışın gösterilmesi ve bu davranışların iki yönlü iletişim, pekiştirme ve karar verme yoluyla takipçilere teşvik edilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre, etik liderlik, normatif olarak doğru davranışın sergilenmesini ve bu davranışların takipçilere iletilmesini içerir.

Etik liderler, işletmedeki etik ilkeler konusunda astlarına bilgi vererek, astların eylemlerinden sorumluluk duymalarını sağlarlar (Treviño vd., 2003). Bu liderlik yaklaşımı, astların etik standartlara uymalarını sağlamanın yanı sıra liderlerin de bu standartları somut bir şekilde sergilemelerini teşvik eder. Ayrıca, etik liderler, çalışanlarını cesaretlendirir ve onlara sorumluluk bilinci aşılıyarak öz yeterliliklerini geliştirmelerine yardımcı olurlar (Resick vd., 2006). Walumbwa ve Schaubroeck'e (2009) göre, etik liderler, çalışanlarıyla etkileşimde bulduklarında dürüstlük, açıklık, saygı ve güven ortamını teşvik ederler.

Etik liderlik, dürüstlüğü temel alır ve liderler, ahlaki ve etik ilkelerle tutarlı bir şekilde hareket ederler. Aynı zamanda, paydaşların çıkarlarını göz önünde bulundurarak sağlam etik ilkelere dayalı kararlar alırlar ve empati ile şefkat gösterirler. Hesap verebilirlikleri yüksektir ve açık, dürüst iletişimi teşvik ederler. Liderler, hakkaniyet ve adalet prensiplerine bağlı kalarak tarafsızlık ve eşitlik sağlamaya çalışırlar. Ayrıca, ahlaki cesaret göstererek, etik davranışları aracılığıyla başkalarına ilham verirler ve onları etkilerler (Kalshoven vd., 2011). Harvey'e (2004) göre etik liderlik, rol model olma, kaynak ve destek sağlama ve yeniliği teşvik etme gibi davranışları içerir. Aynı zamanda, hesap verebilirlik ve sorumluluğu teşvik etme, takipçileri güçlendirme ve geliştirme, adil kararlar alma ve çeşitliliği teşvik etme gibi önemli unsurları vurgular. Etik liderler, iş etiği ve adalet ilkelerini göz önünde bulundurarak takımın gelişimine katkıda bulunur ve kapsayıcı bir çalışma ortamı oluştururlar.

Yapılan araştırmalar, etik liderliğin, liderin sahip olduğu etkileşim adaleti algı düzeyleri ve çalışanın sergilediği etik davranışı gibi birçok takipçi çıktısıyla olumlu şekilde ilişkilendirildiğini belirtmektedir (Akanksha vd., 2016). Ayrıca, etik liderliğin lider-takipçi etkileşimi ve yönetsel etkinlik açısından katkı sağladığı da görülmüştür (Yukl vd., 2013). Öte yandan, etik liderliğin örgütsel özdeşleşme, görev performansı ve psikolojik iyi oluş gibi olumlu sonuçları arttırdığı ve iş stresi ile üretkenlik karşıtı iş davranışlarını azalttığı bulunmuştur (Akanksha vd., 2016).

1.2. İşe Adanmışlık

İşe adanmışlık, “dinçlik, kendini adama ve kendini verme gibi işle ilgili olumlu, tatmin edici bir ruh halini” ifade eder (Schaufeli vd., 2002). Bakker ve Demerouti (2008) işe adanmışlığı, “bireyin psikolojik ihtiyaçlarını karşılayan ve iş görevlerinin tam olarak özümsemesi ve yüksek kaliteli performansıyla sonuçlanan, kalıcı, olumlu duygusal-bilişsel bir durumla tanımlanan olumlu bir motivasyon durumu” olarak tanımlamışlardır. Adanmışlık, “katılım, bağlılık, tutku, coşku, kendini adama, yoğun çaba ve enerji” gibi unsurları içerir (Schaufeli ve Bakker, 2010). İşe adanmış çalışanlar, iş ortamlarındaki baskı ve taleplerle başa çıkma yeteneği gösterdikleri için daha az kaygı yaşarlar ve bu durum da çalışanların psikolojik olarak güçlendirilmiş hissetmelerini ve keyif almalarını sağlar (Schaufeli vd., 2002). Saks'a (2006) göre işe adanmışlık, çalışanlarda işe ve örgüte bağlılık, iş tatmini ve örgütsel vatandaşlık davranışıyla olumlu bir şekilde ilişkilidir, ancak işten ayrılma niyetiyle negatif olarak ilişkilidir.

İş Talepleri-Kaynakları Modeli, işin doğasından kaynaklanan risk faktörlerini ve işle ilgili kaynaklar arasındaki ilişkiyi ele alır. Önceki araştırmalar, iş kaynaklarının işe adanmışlıkla pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu doğrulamıştır. Bu model, iş taleplerini ve iş kaynaklarını tanımlarken, iş kaynaklarının işe adanmışlık üzerinde pozitif yönde etkilere sahip olduğunu göstermektedir (Bakker ve Demerouti, 2007; Schaufeli ve Bakker, 2004). İşe adanmışlığın öncüllerinden biri olan proaktif kişilik, işin yapılmaya olanak sağladığı durumları değerlendirme ve bunlara etkili bir şekilde müdahale etme yeteneğiyle ilişkilendirilir. Bakker vd. (2012), proaktif kişiliğe sahip çalışanların işe

adanmışlıklarının arttığını savunmuşlardır. İşe adanmışlığı etkileyen diğer öncüller arasında ise otonomi, geri bildirim, sosyal destek gibi iş kaynakları ile öz yeterlilik, iyimserlik, dayanıklılık gibi kişisel kaynaklar bulunmaktadır (Becker ve Demerouti, 2007). Anitha (2014) ise işe adanmışlığın öncüllerini “iş çevresi, takım ve çalışma arkadaşları, liderlik türü, ücret, eğitim ve kariyer gelişimi, örgütsel politikalar, işyeri refahı” olarak sıralamıştır.

İşe adanmışlığın önemli sonuçlarından biri, adanmış çalışanların iş gereksinimlerini daha etkili bir şekilde karşılayarak görev performanslarının yüksek olmasıdır (Bakker vd., 2014). Bununla birlikte, işe adanmış çalışanlar, yenilikçi davranışlar da sergileme eğilimi gösterirler. Araştırmalar, işe adanmışlığın görev performansı ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Bakker ve Bal, 2010). İşe adanmışlığı yüksek çalışanlar, iş doyumunu ve psikolojik refah açısından daha olumlu deneyimlere sahip olma eğilimindedirler. Ayrıca işe adanmışlık, örgüte bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerinde de etkilidir, bu da daha yüksek verimlilik ile sonuçlanabilir (Bakker ve Demerouti, 2008).

Etik liderlik ve işe adanmışlık arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalar, farklı perspektiflerden yapılmış olup, Den Hartog ve diğerlerine (2012) göre, etik liderlik, çalışanların işe adanmışlığını olumlu yönde etkileyerek onların sorumluluk alma becerilerini geliştirebilir. Ayrıca bazı çalışmalarda etik liderliğin, örgütteki hakim işyeri etik kültürünü ve bireylerin işe adanmışlık düzeyini belirlemede etkili olduğu belirlenmiştir (Mitonga-Monga vd., 2016). Demirtaş'ın (2015) çalışmasında, algılanan etik liderliğin çalışanların işe adanmışlık düzeyleri üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, diğer çalışmalar, etik liderliğin çalışanların psikolojik olarak güçlendirilmesini teşvik ettiğini ve bu şekilde işe adanmışlığı artırdığını ve duygusal tükenmeyi azalttığını göstermektedir (Rantika ve Yustina, 2017). Islam vd.'nin (2023) çalışmasında, çalışanların liderlerine duydukları güvenin etik liderlik ile işe adanmışlık arasındaki ilişkide aracılık rolüne sahip olduğu ve etik liderliğin çalışanların işe bağlılığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Etik liderlik, liderin etik değerlerle uyumlu hareket ederek çalışanların işe bağlılıklarını artırma kapasitesi nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de, etik liderlik ile işe adanmışlık arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmaların sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, etik liderlik ile işe adanmışlık arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, kamu ve özel sektörde çalışan beyaz yakalıların perspektifinden etik liderliğin işe adanmışlık üzerindeki etkisini değerlendirerek, yöneticilere bu ilişkiyi olumlu etkilemeye yönelik pratik öneriler sunulması hedeflenmektedir.

2. Yöntem

Bu araştırmanın temel amacı, etik liderliğin işe adanmışlık üzerindeki etkisini belirlemektir. Bununla birlikte, demografik ve çalışma ile ilgili değişkenlerin (“cinsiyet, medeni durum, pozisyon, sektör, yaş, eğitim, kıdem, gelir durumu”) çalışanların işe adanmışlık düzeylerindeki farklılıkları da araştırılmaktadır. Bu çerçevede ana araştırma sorusu şu şekildedir:

1. “Çalışanların etik liderlik alguları işe adanmışlık düzeylerini etkilemekte midir?”

Araştırmanın bir diğer amacı, demografik ve iş ile ilgili özelliklerin çalışanların işe adanmışlık düzeylerini nasıl etkilediğini araştırmaktır. Bu kapsamda, çalışanların cinsiyet, medeni durum, pozisyon, yaş, eğitim seviyesi, kıdem ve gelir durumlarına göre işe adanmışlıklarının değişip değişmediği incelenmiştir. Buna göre, araştırmanın ikinci sorusu şu şekilde formüle edilmiştir:

2. “Çalışanların demografik ve çalışma ile ilgili özelliklerine göre işe adanmışlık düzeyleri farklılık göstermekte midir?”

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: Çalışanların etik liderlik algıları işe adanmışlık düzeyleri üzerinde olumlu etkiye sahiptir.

H₂: Çalışanların işe adanmışlık düzeyleri cinsiyet (a), medeni durum (b), pozisyon (c), sektör (d), yaş (e), eğitim (f), kıdem (g), gelir durumuna (h) göre farklılaşmaktadır.

Araştırmada kullanılan ölçekler ve diğer sorular aşağıdaki gibidir:

Etik Liderlik Ölçeği: Brown ve diğerleri tarafından geliştirilen (2005) 10 ifadeden oluşan "Etik Liderlik Ölçeği" kullanılmıştır. Türkçe uyarlaması Tuna ve diğerleri (2012) tarafından yapılmıştır.

İşe Adanmışlık Ölçeği: Schaufeli (2003) tarafından geliştirilen "Utrecht İşe Adanmışlık Ölçeği"nin 9 ifadeden oluşan tek boyutlu versiyonu kullanılmıştır.

Diğer sorular ise "cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, pozisyon, sektör, kıdem ve gelir durumu" gibi sorular bu bölümde yer almaktadır.

Araştırma verilerinin analizinde SPSS programı kullanılmıştır. Analizler arasında keşfedici faktör analizi (KFA), Cronbach's alpha güvenilirlik analizi, doğrusal regresyon analizi ve farklılık analizleri için tek grup t-test ve tek yönlü ANOVA analizleri yer almıştır.

3. Bulgular

Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı incelendiğinde, toplam 437 kişinin %41'ini kadınlar, %59'unu ise erkekler oluşturmuştur. Yaş kategorilerine göre dağılıma bakıldığında, katılımcıların %11,7'sinin 21-27 yaş aralığında, %18,8'inin 28-34 yaş aralığında, %27,9'unun 35-41 yaş aralığında, %19,7'sinin 42-48 yaş aralığında, %13,7'sinin 49-54 yaş aralığında ve %8,2'sinin 55 ve üzeri yaş aralığında olduğu görülmüştür. Eğitim düzeyi açısından, katılımcıların %8,2'si lise düzeyinde, %10,3'ü ön lisans düzeyinde, %46,9'u lisans düzeyinde ve %34,6'sı yüksek lisans/doktora düzeyinde eğitim almıştır.

Araştırmaya katılanların %31,1'inin bekar, %68,9'unun ise evli olduğu belirlenmiştir. Pozisyonlarına göre dağılıma bakıldığında, katılımcıların %37,8'inin yönetici pozisyonunda, %62,2'sinin ise yönetici olmayan pozisyonlarda çalıştığı görülmüştür. Hizmet sürelerine göre dağılıma bakıldığında, katılımcıların %36,4'ünün 1-5 yıl, %17,8'inin 6-10 yıl, %18,1'inin 11-15 yıl, %8,7'sinin 16-20 yıl, %7,1'inin 21-25 yıl ve %11,9'unun 26 yıl ve üzeri kıdeme sahip olduğu belirlenmiştir. Sektörel dağılıma göre, katılımcıların %56,5'inin kamu sektöründe, %43,5'inin ise özel sektörde çalıştığı görülmüştür. Gelir kategorilerine göre dağılıma bakıldığında, %8,2'sinin 0-10.000 TL, %35,7'sinin 10.001-17.000 TL, %37,1'inin 17.001-24.000 TL, %9,4'ünün 24.001-31.000 TL ve %9,6'sının ise 31.001 TL ve üzeri gelire sahip olduğu belirlenmiştir.

Bu araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin geçerlilikleri belirleyebilmek için keşfedici faktör analizinden, güvenilirlik için Cronbach's alpha katsayısından yararlanılmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Etik Liderlik Ölçeği'ne ilişkin KFA sonucu elde edilen KMO istatistiğinin 0,957 değeriyle "çok iyi" düzeyde; Bartlett testi Ki-kare katsayısının ise anlamlı ($p=0,000<0,05$) olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde, Etik Liderlik Ölçeği için yapılan KFA sonucu faktör yüklerinin 0,505 ile 0,901 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Ölçeğin tek boyutlu olduğu ve toplam varyansı açıklama oranının 65,602 ile kabul edilebilir bir düzeyde olduğu belirlenmiştir. Cronbach's alpha güvenilirlik katsayısının ise 0,94 gibi oldukça yüksek bir değer aldığı ve Etik Liderlik Ölçeği'nin geçerlilik ve güvenilirlik açısından kabul edilebilir olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: Etik Liderlik Ölçeği'nin KMO ve Bartlett Testi Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin İstatistiği		0,957
Bartlett Testi	Ki-kare	3438,036
	sd	45
	Sig.	,000

Tablo 2: Etik Liderlik Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Faktör Yükleri
EL1.	,801
EL2.	,505
EL3.	,634
EL4.	,807
EL5.	,901
EL6.	,889
EL7.	,865
EL8.	,899
EL9.	,854
EL10.	,851
<i>Cronbach's alpha</i>	,940
<i>Toplam varyansı açıklama oranı</i>	65,602
<i>EL: Etik Liderlik</i>	

Tablo 3'te görüldüğü gibi, İşe Adanmışlık Ölçeği'ne ilişkin yapılan KFA sonucunda KMO istatistiğinin 0,93 olduğu ve "çok iyi" düzeyde kabul edildiği belirlenmiştir. Ayrıca, Bartlett testi Ki-kare değerinin anlamlı ($p=0,000<0,05$) olduğu saptanmıştır.

Tablo 3: İşe Adanmışlık Ölçeği'nin KMO ve Bartlett Testi Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin İstatistiği		0,930
Bartlett Testi	Ki-kare	2770,650
	sd	36
	sig.	0,000

Tablo 4 incelendiğinde, İşe Adanmışlık Ölçeği için gerçekleştirilen KFA sonucunda faktör yüklerinin 0,700 ile 0,872 arasında değiştiği gözlemlenmektedir. Tek boyutlu olan ölçeğin toplam varyansı açıklama oranının %60'ın üzerinde 64,965 olduğu ve bu değer kabul edilebilir düzeyde olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Cronbach's alpha güvenilirlik katsayısının 0,93 gibi oldukça yüksek bir değerde olduğu görülmüştür.

Tablo 5 incelendiğinde, Etik Liderlik Ölçeği ve İşe Adanmışlık Ölçeği'nden elde edilen puanlar göz önüne alındığında, 437 katılımcının etik liderliğe ilişkin ortalamasının 3,50 olduğu ve bu seviyenin orta düzeyde olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, katılımcıların işe adanmışlık düzeylerinin ortalaması ise 3,95 olarak belirlenmiş ve bu da orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Verilerin normal dağılıma uygun olduğunu belirtmek için Skewness ve Kurtosis değerlerinin -1 ile 1 arasında olduğu ve bu nedenle verilerin normal dağıldığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 4: İşe Adanmışlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Faktör Yükleri
İA1.	,790
İA2.	,808
İA3.	,767
İA4.	,700
İA5.	,814
İA6.	,872
İA7.	,837
İA8.	,861
İA9.	,792
<i>Cronbach's alpha</i>	,931
<i>Toplam varyansı açıklama oranı</i>	64,965
<i>İA: İşe Adanmışlık</i>	

Tablo 5: Ölçek Araçlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma	Skewness	Kurtosis
Etik Liderlik	437	1,00	5,00	3,50	,9074	-,634	-,503
İşe Adanmışlık	437	1,00	6,00	3,95	1,1370	-,133	-,275

Araştırmada, çalışanların etik liderlik algıları ile işe adanmışlıkları arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde Pearson Korelasyon analizi kullanılmıştır. Pearson korelasyon katsayısı, istatistikte iki değişken arasındaki ilişkinin gücünü -1 ile +1 arasındaki değerle gösterir. Katsayı 1'e yaklaştıkça ilişkinin gücü artar (Kalaycı, 2010). Tablo 6'da, etik liderlik ile işe adanmışlık arasında orta düzeyde olumlu yönde bir ilişki olduğu ($r=0,328$, $p=0,000<0,05$) belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle, çalışanların etik liderlik algısı arttıkça işe adanmışlık düzeyinin de arttığı görülmüştür.

Tablo 2: Pearson Korelasyon Analizi

	<i>Etik Liderlik</i>	
<i>İşe Adanmışlık</i>	r	,328**
	Sig.	,000
<i>**0.01 düzeyinde anlamlı korelasyon</i>		

Tablo 7 incelendiğinde etik liderliğin işe adanmışlık üzerinde bir etkisinin olup olmadığını belirlemek için yapılan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Bu sonuçlara göre modelin anlamlı olduğu ($p=0,000<0,05$) belirlenmiştir. Etik liderlik, işe adanmışlık üzerinde %10,6'lık bir değişimi açıklamaktadır ($R^2=0,106$). Dolayısıyla araştırmanın H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 73: Regresyon Analizi

R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Std. Hata	Modelin Anlamlılık Derecesi
,328	,108	,106	,8512	,000

Tablo 8 incelendiğinde, regresyon analizi sonucunda hesaplanan katsayılarla birlikte regresyon formülü $Y = 2,507 + 0,328X_1$ olarak belirlenmiştir. Bu formülde, Y işe adanmışlık skoru ve X1 ise etik liderlik skorunu temsil eder. Bu durumda, etik liderlikteki bir birimlik artışın işe adanmışlık üzerinde 0,328'lik bir artışa neden olacağı söylenebilir. Yani, herhangi bir çalışanın etik liderlik algısı arttıkça, işe adanmışlık düzeyinin 0,328 puanlık bir artış göstereceği tahmin edilmektedir.

Tablo 8: Regresyon Analizi

	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t	Sig.
	Beta	Std. Hata	Beta		
Sabit	2,507	,205		12,204	,000**
Etik Liderlik	,411	0,057	,328	7,249	,000**

Demografik ve örgütsel özelliklere göre işe adanmışlık düzeylerinin farklılık göstermediğine ilişkin yapılan analizler bazı özelliklerde farklılaşma bazılarında olmadığını göstermiştir.

Bağımsız grup t-testi sonuçlarına göre, işe adanmışlığın cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemesi ($p=0,734>0,05$) nedeniyle H2a hipotezi reddedilirken, medeni duruma göre yapılan bağımsız grup t-testi analizi de işe adanmışlığın anlamlı bir farklılık göstermediğini göstermiştir ($p=0,949>0,05$). Bu da H2b hipotezinin reddedilmesine neden olmuştur. Araştırmaya katılan çalışanların işe adanmışlıklarının pozisyona göre farklılık gösterdiği görüldüğü için ($p=0,009<0,05$) H2c kabul edilmiş. Elde edilen sonuçlara göre yöneticilerin (4,13) çalışanlara göre (3,83) işe adanmışlıklarının daha yüksek olduğunu belirlenmiştir. İşe adanmışlığın sektöre göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiş ($p=0,00<0,05$) ve H2d hipotezi kabul edilmiştir. Bulgulara göre, kamu sektöründe çalışanların (4,13), özel sektörde çalışanlara göre (3,70) işe adanmışlıklarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. ANOVA analizi sonucunda işe adanmışlığın farklı gelir kategorilerine göre anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koyulmuştur ($p=0,965<0,05$). Dolayısıyla H2h hipotezi reddedilmiştir. Ancak, yapılan farklılık analizleri sonucunda, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilen durumlar da vardır. Örneğin, H2e hipotezi kabul edilmiştir çünkü yapılan farklılık analizleri sonucunda elde edilen anlamlılık düzeyleri incelendiğinde, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir ($p=0,000<0,05$). Bununla birlikte, H2f hipotezi reddedilmiştir çünkü yapılan analizler sonucunda istatistiksel olarak eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılaşma olmadığı belirlenmiştir ($p=0,421>0,05$).

SONUÇ

Etik liderlik, çalışanların işe duydukları bağlılığı artırmakta ve liderlerini etik olarak algılayan çalışanların işlerine daha yüksek bir adanmışlık sergilemelerine yol açmaktadır. Bu çalışmanın sonuçları, beyaz yakalı çalışanlar özelinde etik liderlik ile işe adanmışlık arasındaki olumlu bağı ortaya koyan önceki araştırmalar ile paralellik göstermektedir (Dede vd., 2020; Öztürk ve Demirtaş, 2022). Etik liderlerin çalışan refahını önceliklendirmesi ve iş tatminini artırarak psikolojik güvenliği teşvik eden bir ortam yaratmaları, bu olumlu ilişkinin temelini oluşturabilir. Etik liderlerin, çalışanların kendilerini rahatça ifade edebildikleri bir güven ve açıklık kültürü oluşturmaları, bu ilişkinin daha da güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, etik liderlerin olumlu bir çalışma ortamı yaratma ve çalışanlar arasında topluluk ve ortak amaç duygusunu güçlendirme konusundaki etkilerini gösteren önceki araştırmalarla örtüşmektedir (Baynal Doğan vd., 2021).

Bu çalışmanın bulguları ayrıca, işe adanmışlığın çeşitli demografik ve iş ile ilgili değişkenlere göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Daha yüksek yaş ve yüksek kıdeme sahip çalışanların, işe adanmışlık düzeylerinin daha yüksek olduğu, önceki araştırmalarda da olduğu gibi olarak, yaş ve kıdemle birlikte işe adanmışlığın arttığını göstermektedir (Coetzee ve Rothmann, 2005; Chaudhary ve Rangnekar, 2017). Analizlerin sonuçlarına göre, kamu sektöründe işe adanmışlık düzeylerinin özel sektöre kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, kamu sektöründe çalışanların iş güvencesinin özel sektöre göre daha yüksek algılanmasıyla açıklanabilir. Ancak, bu bulguların doğruluğunu doğrulamak için daha geniş kapsamlı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Benzer şekilde Chaudhary ve Rangnekar'ın (2017) Hindistan'da yaptıkları çalışmada da çalışanların işe adanmışlık düzeylerinde kamu ve özel sektöre göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunması, kamu ve özel sektör özelinde ayrı bir incelemenin detaylı sonuçlar verebileceğini düşündürmektedir.

Bu çalışmada, belirli demografik ve iş özellikleri açısından işe adanmışlık düzeylerinde farklılık bulunmamıştır. Bu özellikler arasında cinsiyet, medeni durum, sektör, eğitim seviyesi ve gelir durumu yer almaktadır. Önceki araştırmalarda da cinsiyete göre işe adanmışlık düzeylerinin farklılık göstermediği benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Coetzee ve Rothmann, 2005).

Bu çalışmanın bulguları araştırmacılar ve uygulamacılara çeşitli şekillerde yol gösterebilir. Örgütler, işe adanmışlığı etkileyen demografik ve örgütsel faktörlerin bilincinde olmalı; çalışanların yaşı, kıdem süresi, sektörü veya idari pozisyonu ne olursa olsun iş doyumunu, psikolojik güvenliği ve işe adanmışlığı artıran bir çalışma ortamı yaratmak için önlemler almalıdır. Böylece örgütler, çalışan refahını ve verimliliği yükseltebilir. Ayrıca, örgütler etik liderlik odaklı yönetim sistemlerini benimseyerek, etik temelli iş sistemleri geliştirme sorumluluğunu üstlenmelidir. Bu unsurların gelişimi, çalışanların önceliklerinin dikkate alındığını hissetmelerine ve değişen iş hayatında örgütsel politikalar belirlenirken liderlerin adil ve etik davranışları sayesinde güven oluşturarak çalışanların işe adanmışlıklarının artmasına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın sadece etik liderlik ve işe adanmışlık arasındaki ilişkiye odaklandığını ve işe adanmışlığı etkileyebilecek diğer potansiyel faktörleri, örneğin iş özellikleri, örgüt kültürü veya çalışan kişilik özellikleri gibi unsurları incelemeyeceğini belirtmek gerekmektedir. Gelecekteki araştırmalar, işe adanmışlık konusunda daha geniş bir anlayış elde etmek için bu faktörleri araştırabilir. İkinci olarak, çalışmanın örneklemini yalnızca beyaz yakalı çalışanlarla sınırlı olduğundan, bulguların diğer meslek gruplarına genellenebilirliği sınırlıdır. Gelecekteki araştırmalar, farklı meslek grupları özelinde etik liderlik ve işe adanmışlık arasındaki etkileşimi inceleyebilir. Son olarak, bu çalışma, etik liderlik ile işe adanmışlık arasındaki ilişkiyi etkileyebilecek kişilik özellikleri veya bireysel farklılıklar gibi diğer değişkenleri incelememiştir; dolayısıyla ileriki araştırmalar, bu faktörlerin ne tür etkileri olabileceğini ele almalıdır.

Bu araştırmada kolayda örnekleme yöntemi benimsenmiş ve araştırma sonuçları katılımcılardan elde edilen yanıtlarla ve kullanılan ölçeklerle sınırlıdır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin katılımcılar tarafından doğru şekilde yanıtladığı varsayılmıştır. Ayrıca, bu çalışmada işe adanmişlığı etkileyebilecek diğer bireysel ve örgütsel faktörler göz önünde bulundurulmamıştır. Gelecek çalışmalarda farklı örnekleme gruplarıyla etik liderlik ve çalışanların işe adanmişlık düzeyleri arasındaki bağlantıda rol oynayabilecek faktörlerin incelenmesi önerilebilir. Örneğin, iş talepleri ve kaynaklarının işe adanmişlık üzerindeki etkisinde etik liderliğin rolü derinlemesine araştırılabilir. Farklı araştırma modelleri temelinde etik liderlik ve işe adanmişlık arasındaki etkileşime dair daha detaylı bir perspektif sunulabilir.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırmanın yürütülebilmesi için, araştırmaya başlamadan önce Kocaeli Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan (14-02-2023, 2023/01 no) etik kurul ve kurum izni alınmıştır. Araştırmaya başlamadan önce katılımcıların yazılı ve sözel izinleri alınmıştır. Çalışmamızda Helsinki Deklarasyonu Prensiplerine uyulmuştur.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Fikir/kavram: Yazar 1 & Yazar 2 ; Tasarım: Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri toplama; Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri işleme: Yazar 1 & Yazar 2 ; Analiz ve/veya Yorum: Yazar 1 & Yazar 2 ; Kaynak tarama: Yazar 1 & Yazar 2 ; Makalenin Yazımı: Yazar 1 & Yazar 2 ; Eleştirel İnceleme: Yazar 1 & Yazar 2.

FİNANSAL DESTEK /FUNDING

Bu alışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

ıkar atişması yoktur.

Kaynakça

- Akanksha, B., Alpaslan, C. M., & Green, S. (2016). A meta-analytic review of ethical leadership outcomes and moderators. *Journal of Business Ethics*, 139(4), 517-536. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2625-1>
- Anitha, J. (2014). Determinants of employee engagement and their impact on employee performance. *International journal of Productivity And Performance Management*, 63(3), 308-323. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-01-2013-0008>
- Arslan, M., & Berkman, . (2009). Dünyada ve Türkiye'de iş etiği ve etik yönetimi. *Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği Yayın*, No: TSİAD-T/2009-12/519.
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The job demands-resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309-328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2008). Towards a model of work engagement. *Career Development International*, 13(3), 209-223. <https://doi.org/10.1108/13620430810870476>
- Bakker, A. B., Tims, M., & Derks, D. (2012). Proactive personality and job performance: The role of job crafting and work engagement. *Human Relations*, 65(10), 1359-1378. <https://doi.org/10.1177/0018726712453471>

- Bouckenooghe, D., Zafar, A., & Raja, U. (2015). How ethical leadership shapes employees' job performance: The mediating roles of goal congruence and psychological capital. *Journal of Business Ethics*, 129, 251-264. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2162-3>
- Brown, M. E., Treviño, L. K., & Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 117-134. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2005.03.002>
- Chaudhary, R., & Rangnekar, S. (2017). Socio-demographic factors, contextual factors, and work engagement: Evidence from India. *Emerging Economy Studies*, 3(1), 1-18. <https://doi.org/10.1177/2394901517696646>
- Coetzee, S. E., & Rothmann, S. (2005). Work engagement of employees at a higher education institution in South Africa. *Southern African Business Review*, 9(3), 23-34.
- Dede, E., Çetin, C., & Eryılmaz, S. (2020). The effect of ethical leadership on work engagement: A study on humanitarian aid organizations in Turkey. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 10(1), 105-124. <https://doi.org/10.31679/adamakademi.543702>
- Demirtas, O. (2015). Ethical leadership influence at organizations: Evidence from the field. *Journal of Business Ethics*, 126(2), 273-284. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1950-5>
- Den Hartog, D. N., & De Hoogh, A. H. B. (2009). Empowering behaviour and leader fairness and integrity: Studying perceptions of ethical leader behaviour from a levels-of-analysis perspective. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 18(2), 199-230. <https://doi.org/10.1080/13594320802362688>
- Doğan, T. G. B., Doğan, S., & Aykan, E. (2021). Liderlik tarzlarının bibliyometrik analizi. *Erciyes Akademi*, 35(1), 161-189. <https://doi.org/10.48070/erusosbilder.875279>
- Harvey, E. (2004). Leadership and ethics. *Executive Excellence*, 8(87), 13-25.
- Islam, T., Khatoon, A., Cheema, A. U., & Ashraf, Y. (2023). How does ethical leadership enhance employee work engagement? The roles of trust in leader and harmonious work passion. *Kybernetes*. <https://doi.org/10.1108/K-09-2022-1343>
- Kalshoven, K., Den Hartog, D. N., & De Hoogh, A. H. (2011). Ethical leadership at work questionnaire (ELW): Development and Validation of a Multidimensional Measure. *The Leadership Quarterly*, 22(1), 51-69. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2010.12.007>
- Lewis, P. V. (1985). Defining 'Business Ethics': Like nailing Jello to a wall. *Journal of Business Ethics*, 4, 377-383. <https://doi.org/10.1007/BF02388590>
- Mitonga-Monga, J., Flotman, A.-P., & Cilliers, F. (2016). Workplace ethics culture and work engagement: The mediating effect of ethical leadership in a developing world context. *Journal of Psychology in Africa*, 26(4), 326-333. <https://doi.org/10.1080/14330237.2016.1208928>
- Öztürk, H., & Demirtaş, Ö. (2022). Etik liderlik davranışlarının çalışan sadakati aracılığıyla iş adanmışlık üzerindeki etkisi: Bir alan çalışması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25(1), 192-200. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1065514>
- Pieper, I. J., & Thomson, C. J. (2014). The value of respect in human research ethics: a conceptual analysis and a practical guide. *Monash bioethics review*, 32, 232-253. <https://doi.org/10.1007/s40592-014-0016-5>

- Rantika, S. D., & Yustina, A. I. (2017). Effects of ethical leadership on employee well-being: the mediating role of psychological empowerment. *Journal of Indonesian Economy and Business: JIEB.*, 32(2), 121-137. <https://doi.org/10.22146/jieb.22333>
- Resick, C. J., Hanges, P. J., Dickson, M. W., & Mitchelson, J. K. (2006). A cross-cultural examination of the endorsement of ethical leadership. *Journal of Business Ethics*, 63, 345-359. <https://doi.org/10.1007/s10551-005-3242-1>
- Saks, A. M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619. <https://doi.org/10.1108/02683940610690169>
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), 293-315. <https://doi.org/10.1002/job.248>
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B., & Salanova, M. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 71-92. <https://doi.org/10.1023/A:1015630930326>
- Treviño, L. K., Brown, M., & Hartman, L. P. (2003). A qualitative investigation of perceived executive ethical leadership: Perceptions from inside and outside the executive suite. *Human Relations*, 56(1), 5-37. <https://doi.org/10.1177/0018726703056001448>
- Walumbwa, F., Avolio, B., Gardner, W., Wernsing, T., & Peterson, S. (2008). Authentic leadership: Development and validation of a theory-based measure. *Management Department Faculty Publications*, 24. <https://doi.org/10.1177/0149206307308913>
- Yukl, G., Mahsud, R., Hassan, S., & Prussia, G. E. (2013). An improved measure of ethical leadership. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 20(1), 38-48. <https://doi.org/10.1177/1548051811429352>

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-26

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-25

DOI No: 10.35343/kosbed.1490392

Serpil Seda ŞİMŞEK¹

Ağ Toplumunda Post-Demokratik Gözetim, Millî Kimlik, Vatandaşlık ve Egemenlik İlişkisi

Post-Democratic Surveillance, National Identity, Citizenship and Sovereignty Relationship in Network Society

Özet

Küreselleşmenin ulus devletlerin sonunu getirmediğinin anlaşılmasının ardından, ağ toplumunda ulus devletlerin, dijital alanda, egemenliklerini yeniden inşa etme ihtiyacı belirlemiştir. ABD yönetiminin kendi vatandaşlarını ve başka ülkelerin vatandaşlarını kitlesel olarak gözetlediğini ortaya çıkaran Ulusal Güvenlik Ajansı (NSA) skandalı, iletişim ağlarının küreselleşmesi, millileştirilmesi ve kamulaştırılması tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Devletlerin küresel ağ sisteminde geri dönüşü, ulus devletlerin, sadece yasal düzenlemeler ve mevzuatlarla değil, bilgi teknolojisi yaratmadaki rolü açısından da yeni tanımlamalar getirilmesi zorunluluğu doğurmaktadır. Bu yeni ağ toplumu düzeniyle birlikte post-demokrasinin yükselmesinin de güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çalışmada, post-demokrasilerde, post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisinin nasıl şekilleneceği sorusunun cevabı aranmaktadır. Crouch, Rancière, Rorty, Wolin ve Habermas tarafından öne sürülen post-demokrasi kavramı açıklanarak, ağ toplumunda post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisinin dönüşümüne odaklanılmaktadır. Çalışmada, betimleyici nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisiyle ilgili bir teorik çerçeve sunularak, literatüre katkıda bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Post-demokrasi, Gözetim, Millî Kimlik, Vatandaşlık, Egemenlik

JEL Kodları: Y8, Y9

Abstract

Globalization did not bring the end of nation-states, thus the need for nation-states to rebuild their sovereignty in the digital sphere in network society has emerged. The National Security Agency (NSA) scandal revealed that the US is monitoring its own citizens and citizens of other countries. This has led to discussions on the globalization or nationalization of communication networks. The return of states in the global network system requires the introduction of new definitions in terms of the role of nation states. In this network society, the rise of post-democracy emerged as a strong possibility. This study analyzes how the relationship between post-democratic surveillance, national identity, citizenship and sovereignty will be shaped in post-democracies. The post-democracy concept of Crouch, Rancière, Rorty, Wolin and Habermas is explained, focusing on the transformation of the relationship between post-democratic surveillance, national identity, citizenship and sovereignty in network society. In the study, descriptive qualitative research method is used.

Key words: Post-democracy, Surveillance, National Identity, Citizenship, Sovereignty

JEL Codes: Y8, Y9

¹Serpil Seda Şimşek, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, ssedasimsek@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8016-5566

GİRİŞ

Emanuelle Castells'in (2011) kavramsallaştırdığı ağ toplumu döneminde, ulus devletlerin yok olacağına yönelik tezler büyük ölçüde haklı çıkmamıştır. Tam tersine, ulus devletler, sanal sınırlar oluşturarak egemenliklerini yeniden yapılandırmış ve varlıklarını devam ettirmiştir (Deibert et.al., 2010; Goldsmith & Wu, 2006; Price, 2002). Amerika Birleşik Devletleri (ABD) yönetiminin kendi vatandaşlarını ve yurtdışındaki birçok kişiyi kitlesel gözetimini ifşa eden Ulusal Güvenlik Ajansı (NSA) skandalının (Lyon, 2015) ardından, Brezilya ve Almanya'nın ulusal internet görüşmeleri (*Deutsche Telekom plans for a 'national internet'*, 2013; Muggah, 2013) örneğinde olduğu gibi iletişim ağlarını ve teknolojilerini küreselleştirme ve yeniden kamulaştırma çabaları ortaya çıkmıştır. Bir yandan küresel sistem ve devletlerin, toplumların ekonomik kalkınması ve modernizasyonu ile birlikte bilgi kontrolüne yönelik girişimleri gelişirken, diğer yandan potansiyel gözetleme yeteneklerine ilişkin farkındalıkları ve egemenliklerini genişletme talepleri de artmaktadır. Devletin küresel ağ sisteminde dönüşü, ulus devletlerin, sadece yasal düzenlemelerle ve mevzuatlarla değil, aynı zamanda bilgi teknolojisi yaratmadaki rolü açısından da tanımlanması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Güçlü ulus devletler, güçlü ağ politikaları üretmeye yönelmektedir (Rogers et.al., 2013).

Genel olarak, "post-demokrasi" terimi "demokrasi sonrası" anlamına gelir ve bu nedenle makul bir şekilde demokratik siyaset dönemini takip eden herhangi bir kurumu, devleti, insanı veya bölgeyi karakterize etmek için kullanılabilir. Bununla birlikte, tipik olarak, "post" öneki sadece zamansal bir ilişkiden ibaret değildir; daha sonra gelecek olanda kurucu bir rol oynamayı da içerir. Örneğin, savaş sonrası dönem, yalnızca savaşın ardından gelen bir dönem değil, temelde savaşın yokluğu ve etkilerinin damgasını vurduğu bir dönemdir. "Post" ekiyle korunan ve öncekilere yapılan atıf keyfi değil, o unsurun hâlâ uyguladığı baskın veya belirleyici etkinin bir göstergesidir. Dolayısıyla post-demokrasi, demokrasiden yoksun bir bağlamı adlandırırken, hâlâ ona bağlı fikirler ve kurumlar tarafından yönetilmektedir (Miller, 2020: 11-12). Post-demokrasi, basitçe demokrasi dışı, oligarşi veya otoriterlik olarak sınıflandırılmaya direnmektedir; çünkü kavram, vatandaşları tarafından sadakatle korunan ve yeniden üretilen, her yerde mevcut olan demokratik kimlik ve miras duygusuna dayanmaktadır (Miller, 2020: 30).

Literatür incelendiğinde, post-demokrasiye yönelik bilimsel çalışma sayısındaki azlık ve post-demokrasinin tanımı hakkında bir uzlaşma olmadığı dikkat çekmektedir. Colin Crouch'a (2004: 4) göre, post-demokrasi modelinde, demokrasilerde olduğu gibi seçimler varlığını devam ettirmekte ve hükümetler seçimlerle değişebilmektedir. Buna karşın, seçim süreçleri, ikna teknikleri hakkında uzman profesyonellerin yönettikleri ve onların belirlediği konular üzerinden yapılan seçim tartışmaları ile sınırlı bir gösteri olarak görülür. Vatandaşlar, bu süreçte pasif, hareketsiz, hatta ilgisiz bir rol oynarken, sadece kendilerine gönderilen sinyallere cevap vermektedir. Bu seçim oyunu gösterisinin arkasında siyaset, seçilmiş hükümetler ile iş dünyasının çıkarlarını ağırlıklı olarak temsil eden seçkinler arasındaki etkileşimle şekillenmektedir (Crouch, 2004: 4). Siyasi sistem, vatandaşlardan daha çok azınlık çıkarları için çalışmaktadır ve halkın talepleri, siyasi elitler tarafından yönetilmekte ve manipüle edilmektedir. İnsanların yukarıdan aşağıya tanıtım kampanyalarıyla oy vermeye ikna edilmesini gerektiren ancak vatandaşları manipüle eden, pasif katılımcılar haline getiren bu siyasal sistem, ne demokrasi ne de anti-demokratik olarak adlandırılabilir (Crouch, 2004: 19-21). Nitekim, Richard Rorty (2004) Terörizme Karşı Küresel Savaş ile birlikte vatandaşların güvenliğini sağlama zorunluluğu sebebiyle şeffaflık ve kamusal hesap verme sorumluluğunun ortadan kalkmasını post-demokrasi olarak görmektedir.

Sheldon S. Wolin (2001), Tocqueville'i post-demokrasinin teorisyeni olarak tanımlarken, "tersine çevrilmiş totalitarizm" in sosyal ve ekonomik açıdan olduğu kadar politik olarak da en iyi şekilde emperyalist ve dolayısıyla post-demokratik veya post-sosyal demokratik bir olgu olarak anlaşılabilceğini öne sürmektedir (Wolin, 2008: 194). Miller (2020: 22), Wolin ve Crouch'ın çağdaş demokrasilerde, halkın "artık katılımcılardan ziyade siyasi tüketiciler rolünü oynadığı" konusunda hemfikir olduğuna işaret etmektedir. Kavramın Avrupalı sosyal bilimciler ve özellikle de çevre politikası araştırmacıları arasında da popülerlik kazanmasının ardından, post-demokrasi ulusötesi şirketlerin ulusal halk aktivistleri üzerindeki orantısız siyasi gücünü tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır (Béal, 2012; Blühdorn, 2014; Glassman, 2007, 2010; Laffin, 2016).

Jürgen Habermas (2012a, ss. viii; 12-20), Avrupa Birliği'ni (AB) "post-demokratik egemenlik" biçimi olarak tanımlamaktadır. Lizbon Antlaşması'nda zımni olarak yer alan yürütme federalizminin, Avrupa Konseyi'nin hükümetler arası yönetimine dönüştürülmek istenmesinden hareketle bir post-demokrasi tanımı yapmaktadır. Ona göre, Avrupa Konseyi'nin merkezi yönlendirme rejimi, piyasaların zorunluluklarının ulusal bütçelere aktarılmasına imkân sağlanması, şeffaf ve resmi olmayan anlaşmaların yürürlüğe konulması için yaptırım tehditlerinin kullanılmasını ve yetkisiz ulusal parlamentolara baskı uygulanmasını içerecek ve böylece hükümet başkanları Avrupa projesini tersine çevireceklerdir. Böylece, ilk ulusötesi demokrasi, bir tür post-demokratik, bürokratik yönetimin uygulanmasına yönelik bir düzenlemeye dönüştürülecektir (Habermas, 2012a: 52). John Fonte (2004) de Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi uluslararası kuruluşların millî egemenliğe yönelik giderek artan tehdidini ele almaktadır. Habermas ve Fonte'ye göre bu bir ulusal egemenlik meselesidir.

Michel Foucault'nun (1977) disiplin mekanizması modeli olarak ortaya koyduğu bir yönetim stratejisini anlatan "panoptikon" teknolojik gelişmelerle birlikte evrilmiş, belirli bir zamandan ve mekândan bağımsız olarak bireylerin gözetlendiği, hatta gönüllü olarak gözetime katıldıkları bir döneme geçiş yapmıştır. İnternete açılan önemli bilgi ağ geçitleri, post-demokratik gücün en belirgin aygıtlarından biridir. Kişisel verilerin kurumsal olarak toplanması, başlangıçta liberal demokrasilerde mahremiyet endişelerine yol açmıştır. Snowden'ın ifşaatı, devlet gözetiminin otoriter toplumlarla sınırlı olmadığını göstermiştir (Lyon, 2015). ABD ve AB ülkeleri, aslında Echelon ve "Law ENFORcement POLice matters (ENFOPOL)" gibi programlar aracılığıyla kapsamlı veri gözetimi konusunda uzun bir geçmişe sahiptir (Bannister, 2005: 67). Gözetleme sadece devletlerin tekelinde olmaktan çıkmakta, özel kuruluşlar da gözetlemede rol almaktadır. Bununla birlikte Lawrence Lessig'in (1999) "kod yasadır" teorisinde ortaya koyduğu gibi, devletlerin millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik anlayışı da dönüşmektedir. Bu makalede, ağ toplumu çağında, dijitalleşen gözetim sayesinde post-demokrasinin ivme kazanmasının, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik anlayışında nasıl bir etki yaratacağı ana sorusuna cevap aranmaktadır. Ağ toplumu her yerdeyse ve ağ toplumunda bulunanlar her yerden geliyorsa, dijital vatandaşların millî kimliği nasıl korunabilir veya inşa edilebilir? Egemenlik ve sadakat ilişkisi nasıl dönüşmektedir? Bu sorulara cevap aranırken, öncelikle post-demokrasi yaklaşımları üzerinde durulmakta, ardından ağ toplumunda yükselmesi beklenen post-demokraside, ortaya çıkabilecek gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik gibi bir dizi kavramsal sorun tanımlanmaktadır.

Bu makalede, arka plana dair detaylı bilgi sunan, bir durumu veya olayı açıklayan (Wolcott, 1994) nitel betimsel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Betimsel analiz yönetimine göre, konunun çerçevesi belirlenerek veriler toplanmış, bu veriler işlenerek ulaşılan bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Bu kapsamda, post-demokrasi yaklaşımları ele alındıktan sonra, ağ toplumunda, post demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik gibi kavramların post-demokrasi modeli içindeki yeri, anlamı ve dönüşümü hakkında teorik bir çerçeve sunularak, literatüre katkıda bulunulmaktadır.

1. Post-Demokrasi Yaklaşımları

Ağ toplumunda post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisini anlayabilmek ve tartışabilmek için öncelikle post-demokrasi tanımına ilişkin yaklaşımların açıklanmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

“Post-demokrasi” terimi ilk kez 1992’de Fransız filozof Jacques Rancière’in (1995: 35, 1999: 95) liberal demokrasiye yönelik eleştirisi kapsamında ortaya çıkmış; Rancière daha sonra bu terimi, kitlesel siyasal katılımın modern biçimlerini özgün olmayan ve simüle edilmiş olarak tanımlamak amacıyla kullanmıştır. Terime, demokrasi adına, demokratik eylem biçimlerinin silinmesini sağlayan mutabakata dayalı uygulamaya işaret eden paradoksu anlatmak için başvurmuştur. Post-demokrasi, halkın ortaya çıkmasını, yanlış sayılmasını ve tartışmasını ortadan kaldıran, dolayısıyla yalnızca devlet mekanizmalarının ya da toplumsal enerji ve çıkarların birleşiminin etkileşimine indirgenebilen hükümet uygulamasını ve kavramsal meşrulaştırılmasını içermektedir. Post-demokrasi, özneyi ve demokrasinin kendine özgü eylemini ortadan kaldırmak için kurumsal mekanizmalar arasında toplumun uygun kısımlarının paylarının tahsisine ilişkin bir uygulamanın teorisi (Rancière, 1999: 101-102). Rancière’e göre, post-demokrasi, mevcut Batı demokrasilerinin kesin veya tamamlanmış bir ‘durumu’, liberal-demokratik devletin kurumsal bir düzenlemesi veya postmodern bir felsefi uydurma değildir. Daha ziyade, ‘demos’un artık merkezi bir rol oynamadığı, halkın, “nüfus, ırk ya da herhangi bir somutlaşmış varlıktan başka bir şey” (Nash, 1996: 174) olarak görüldüğü ve karşılıklı etkileşimin ya da çoğunlukla rekabetin devlet kurumları arasında hükümet gücünün mekanizması ve itici gücü haline geldiği bir pratiktir. Bir yandan bürokratik düzenlemelerin karmaşasında, diğer yandan ise çeşitli belirli ‘oligarşik’ çıkarlar arasındaki çekişmede ‘neoliberalizm ile aşırı sağcılık arasındaki bağlantı’ya vurgu yapmaktadır (Flatscher & Seitz, 2019: 505).

Wolin (2001: 322), Tocqueville’in siyasi düşüncesine adanmış kitabında post-demokrasi kavramına ilk kez değinirken, toplumun değişimi ve çağdaş demokrasilerin dönüşümünde post-demokrasiye sadece bir gösterge niteliğinde vurgu yapmaktadır. Daha sonra post-demokrasiyi “tersine çevrilmiş totalitarizm” ile birleştiren Wolin (2008: 194), “Tersine çevrilmiş totalitarizm, sosyal ve ekonomik açıdan olduğu kadar politik olarak da en iyi şekilde emperyalist ve dolayısıyla post-demokratik veya daha iyisi post-sosyal demokratik bir olgu olarak anlaşılır.” görüşünü dile getirmektedir. Demokratik niteliğini kaybetmiş, farklı prensiplerle işleyen bu tür totalitarizm, post-demokratik siyasi sistemin bir parçasıdır. Miller’e (2020: 52) göre, Rancière ile birlikte Wolin, “devletin ve modern siyasi yaşamın doğası gereği demokratik olasılığı nasıl engellediği” konusuna odaklanmaktadır.

Crouch (2004: 49), liberal demokrasileri kapsamlı bir şekilde analiz ederken, siyasal iletişim teknikleri ile tüketici davranışının hızla yayılmasını ve “tüketicinin vatandaşın yerini aldığı” aldığı bir demokrasi durumunu eleştirmekte ve post-demokrasiyi siyasi bir bağlam olarak tanımlamaktadır. Başarısız olan demokratik kurumlar, hegemonik demokratik siyasi tahayyülün yanında varlığını sürdürmektedir (Miller, 2020: 14). Ona göre, post-demokrasinin belirtileri, zayıflayan bir kamusal alan; siyasal pazarlamanın ortaya çıkmasıyla içi boşalan bir demokrasi durumu; bireysel sınıflar ve gruplar arasında en zenginler lehine artan eşitsizlik; refah devleti ve kamu mallarının daralması; ve siyasetin iş ortamıyla bütünleşmesi olarak sıralanabilir.

Post-demokraside kitlelerin önce kamu işlerine sonra da siyasete olan ilgisi zayıflamakta ve vatandaşların rolü manipüle edilen pasif katılımcılara indirgenmektedir. Demokratik kurumlar varlığını sürdürürken, siyaset ve hükümet, demokrasi öncesi dönemlere benzer şekilde giderek ayrıcalıklı seçkinlerin kontrolüne geçmektedir (Crouch, 2004: 6). Post-demokratik dönemde, siyasi elitler halkın taleplerini kontrol ve manipüle etmektedir. Siyasi manipülasyon kamuoyunun kazanılmasını mümkün kılar ancak kamu çıkarının gözetilmesini garanti edemez. Siyasetçiler, halkın

isteklerini ve taleplerini araştıran ve kendilerinin yeniden seçilmelerini sağlayacak vaatlerle karşılık veren tüccarlar haline dönüşür. Bu durum, ağ toplumunda daha kolay ve mümkün hale gelebilmektedir. Zira Crouch (2004: 35-39), esneklikleri ve kimliklerini hızlı bir şekilde değiştirebilme yeteneklerinden dolayı 'hayalet firmalar' olarak tanımladığı küresel çokuluslu şirketlerin, sadece ticarete hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda medya ve pazarlama üzerinde de etki gücünü yoğunlaştırdıklarına işaret etmektedir. Bundan dolayıdır ki post-demokrasi, finansallaşmış kapitalizmle de ilişkilidir ve post-demokrasinin ortaya çıkışı, tesadüfi bir olay değil, toplumsal düzenin yapısında derin sistemik kökleri olan bir olaydır (Fraser, 2015: 159).

Bu değişimler, Batı tipi liberal demokrasilerin parti sistemine de yansımaktadır. Partilerin üyeleri ve seçmenleriyle arasında var olan geleneksel bağlar giderek daha gevşek bir hal almaktadır. Seçmenlerle kişisel temas resmîleşmektedir. Partinin halkla ilişkileri, pazarlama becerileri ve sloganları parti siyasetinin içeriğini arka plana itmektedir. Post-demokratik sistemde siyaset, demokratik kurumların "perde gerisinde" yürütülen, politikacılarla lobi örgütleri arasındaki çeşitli doğrudan ve dolaylı temaslar yoluyla ve ücretli profesyonel PR ajanslarının yardımıyla oluşturulmaktadır (Sekerák, 2023: 3-4). Siyasi partiler, post-demokraside toplumun farklı kesimlerini içeren kitlelerden ziyade sermayedarların çıkarlarını gözetir (Koç, 2019: 58).

Crouch'un aksine, Rorty, demokrasinin ekonomik unsurlarda dolayı değil, Batı demokrasilerine yön veren temel ilkelerden biri olan, vatandaşlarına güvenlik sağlama zorunluluğu sebebiyle içinin boşaltıldığını ileri sürmektedir (Mendieta, 2015: 207). Rorty (2004), post-demokrasiyi özellikle 11 Eylül terör saldırılarından sonra kamu güvenliğinin güçlendirilmesi bağlamında ele alırken, hem terörist yöntemlerin daha fazla radikalleştirilmesinin yol açacağı kayıplardan hem de "burjuva devrimi"nden sonra ABD'de ve Avrupa'da kurulmuş olan birçok sosyo-politik kurumun ortadan kalkmasından endişe etmektedir. Ona göre, doğanın güçleri yerine insan eyleminin neden olduğu büyük acılar yaşandığında, halkın tartışmalı güvenlik önlemlerini geçici olarak kabul etmeye istekli olması, hukukun üstünlüğünü ve hükümet kurumlarının kamuya hesap verme sorumluluğunu geri plana itebilir. Bu durum, yargının bağımsızlığının ortadan kalkmasına ve hükümete karşı bazı protestolara medya ambargosu uygulanmasına yol açabilir. Bu bağlamda yaşanan erozyon, en sonunda askeri diktatörlükten ve Orwell'in totaliterlik yaklaşımından daha farklı "hayırsever bir despotizmi" kalıcı kılabilir (Rorty, 2004).

Habermas'ın post-demokrasi hakkındaki açıklaması ise niteliksel kriterler içermemekle (Augustin, 2017: 100) birlikte Merkel ve Sarkozy gibi eski Avrupalı liderlerin izledikleri politikalara yönelik eleştirilerini içermektedir. Piyasanın ortaya koyduğu zorunlulukların, yeterli demokratik meşruiyet olmadan Avrupa Konseyi'ndeki resmi olmayan hükümetler arası karar alma yoluyla üye devletlerin bütçelerine aktarılmasını "ilk ulus ötesi demokrasi" ifadesiyle kavramsallaştırırken, bunun gizlenmiş bir düzenleme haline gelmesini post-demokratik yönetimin uygulaması olarak görmektedir (Habermas, 2012b: 348). AB'nin finansal piyasaların zorunluluklarına ve piyasaya uyumlu bir yürütme federalizmine giden post-demokratik bir yolda olduğunu ileri sürerken, bu süreçte demokrasinin bir kenara atılacağı, mali piyasaları düzenleme fırsatının da kaçırılacağı uyarısında bulunmaktadır (Habermas, 2015: 76-77).

Yukarıda da açıklandığı gibi post-demokrasinin tam olarak ne olduğu konusunda bir fikir birliği bulunmamakta, tartışma sürmektedir. Post-demokrasinin, özetle demokratik kurumların varlığını sürdürdüğü ancak ağ toplumunda ortaya çıkan yeni dinamiklerle birlikte halk iradesinin yerini ulus ötesi şirketlerin ve onların yazılımlarına ve lobilere bıraktığı demokrasi ötesi yeni bir yönetim biçimini içerdiği söylenebilir. Bu yeni yönetim anlayışının, ağ toplumunda en belirgin ögesinin gözetim olduğu, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisinin yeniden şekillenmesi sonucunu doğuracağı ifade edilebilir.

2. Post-Demokratik Gözetim

Makalenin bu bölümünde, gözetim olgusu ve geçirdiği evrimden hareketle, post-demokratik gözetim açıklanmaktadır.

2.1. Gözetim Olgusu ve Evrimi

Gözetim, gözetlenenlerle gözetleyenler arasındaki etkileşimi ve ilişkiyi açıklamaktadır. Gözetim, grupların veya bireylerin iletişimlerinin, davranışlarının, hareketlerinin sistematik olarak, dikkatli ve titiz bir biçimde izlenmesidir (Clarke, 1988). İnsanlar, bir arada yaşamaya ve sosyalleşmeye başladıktan sonra çevresindekilerin ya da diğerlerinin ne yaptığını merak etmiş, bu duygu önce gözetim davranışının ardından gözetime dayanan yönetim modelinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Gözetleyen, gözetlemede elde ettiği başarı sayesinde veya başarıya göre egemen olabilme ayrıcalığına da sahip olmaktadır (Şimşek, 2021a: 392).

Antik çağlardan beri gözetim pratikleri, her dönemin şartlarına ve gelişmelerine adapte olmuş, tüm değişim ve yeniliklere ayak uydurmuştur. Gerek otoritenin ve idarenin devamlılığının sağlanması gerekse toplumda düzenin korunması ve güvenlik kaygılarının bertaraf edilebilmesi amacıyla bir kontrol aracı olarak gözetime başvurulmuştur. Gözetim uygulamaları modernite ile birlikte merkezleşirken Bentham'ın panoptikon tasarımı ile kendisini modernizm dönemine taşımıştır. Samuel Bentham'ın 1785'te tasarladığı panoptikon, "pan (bütün)" ve "opticon (gözlemek)" kelimelerinin birleşimi ile adlandırılmış ve "Bütünü gözetlemek" anlamına gelmektedir (Özdel, 2012: 23). Jeremy Bentham tasarımı, gözetim sırasında gözetlenen tarafın görünür olması temel koşulu etrafında bir modele dönüştürmüştür. Niteliksiz iş gücünün yönetilmesi ve eğitimi için tasarlanan (Bentham et.al., 2016: 91) panoptikonun mantığı, mimaride gözetleyenin gizliliğinin esas tutulmasına dayanmaktadır. Panoptikon, merkezi bir gözetleme kulesini çevreleyen hücrelerden oluşan bir hapishanedir ve tek bir gardiyanın birden fazla mahkûmu aynı anda gözetleyebildiği dairesel büyük bir yapıdır (Bentham et.al., 2016: 77). Dairenin orta kısmında mahkûmlardan saklanan bir göz (nöbet kulesi) yer almaktadır. Bir gözetleyenin olup olmadığı bilinmemekle beraber panoptikonda herkes gözetlendiğini düşünmektedir ve bu durumu içselleştirmiştir. Böylece, bir görünmeden gözetleme mekanizması tasavvur edilmiştir (Bentham et.al., 2016: 23). Bentham, sadece cezaevlerinin, hastanelerinin, okulların mimarisine yönelik bir tasarımı ortaya koymamıştır, gözetleme sorunlarını çözebilecek bir "iktidar teknolojisi" bulmuştur (Foucault, 2003: 87).

Modernitenin birey - iktidar ilişkilerine etkisine odaklanan Michel Foucault (1977), gözetim temelinde disiplin toplumuna ulaşırken Bentham'ın panoptikon tasarımından yararlanmış. Parçalara bölünmüş ve kapalı, bütün noktaları gözetlenen bir mekânda, insanlar belirli bir yerde tutularak, her hareketleri denetlenerek, karışıkları olaylar kaydedilerek ve ölümler, hastalar, canlılar şeklinde sınıflandırılarak bir disiplin düzeneği modeli oluşturulmaktadır (Foucault, 2013: 292). Bu modern yönetim stratejisi sayesinde beden teknoloji ile bilgi nesnesi haline gelirken, ondan elde edilen sınırsız bilgi ile her aşamada daha ileri düzeyde nesneleştirilmektedir (Şimşek, 2021a: 394). Foucault (1991), modern öncesi disiplin yöntemi olarak ıslah (bireyin bedeni) ile modern yönetimsellik arasında fark olduğuna işaret ederken, bu farkı da temelde rasyonel "bilgi" ve rasyonel davranan iktidardaki dönüşümle açıklamak ister. Bahsedilen nesneleştirme, salt bir nesneleştirme değildir, çünkü Foucault'da nesne özneleşebilmektedir de. Yönetimsellik, benlik teknolojileri ile tahakküm teknolojileri arasındaki ilişkiyi içerirken, "modern" güvenlikleştirme süreci de bu sayede başlamaktadır (Lemke, 2002: 51-52).

Bauman (1999: 111-113), California'da suçluları adeta tabut gibi hücrelere kapatan ve farklı uygulamaları ile bilinen Pelican Bay Hapishanesi ile panoptikonu karşılaştırmaktadır. Ona göre, endüstri toplumuna özgü olan panoptikon tasarımı, küreselleşmeyle birlikte insanların yalnızlaştığı, yabancılaştırılmış toplum düzenini temsil eden Pelican Bay Projesi'nden daha iyidir (Tanrıverdi, 2017:

162-164). Gözetim olgusu ile ilgili bir diğer önemli yaklaşım ise George Orwell'in 1949 yılında yazdığı "Nineteen Eighty-Four (1984)" isimli eserinde ifade edilmektedir. Herkesi gözetleyen "Big Brother (Büyük Birader)" karakterinin, gözetlediklerinin her yaptığından, her düşüncesinden ve her hareketinden haberi vardır (Orwell, 2021). Bu distopyada, panoptikondaki gözetleyenin yerini artık tele ekranlar almıştır.

2.2. Gözetimin Akışkanlaşması ve Post-Demokrasi

Gözetleme, 19. yüzyılın sonlarında başlayan teknoloji devrimi ile birlikte büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bauman ve Lyon (2013), teknolojiye adapte olan gözetime, "akışkan gözetim" ifadesiyle yeni bir nosyon eklemiştir. Gözetim, "akışkan" olma niteliğini kazanırken literatüre giren yeni bir kavram gibi kabul görmüştür (Bauman & Lyon, 2016: 13). Güvenlik ve disiplin, akışkan gözetim sayesinde birbiriyle etkili ve güçlü bir ilişki kurabilmiştir (Bauman & Lyon, 2016: 15). Teknoloji devrimi ile modern toplumlar, "akışkan" düzeye erişirken (Bauman & Lyon, 2013: 7), gözetim pratikleri günlük yaşamın her alanına nüfuz etme olanağı bulmuştur. Panoptikonda hareketsiz kalan ve sürekli gözetlenen bireyler artık hareket edebilmekte, hatta akmaktadır ancak bu durum onların gözetlenmesine mani değildir, gözetleyene ulaşmak ise imkânsız hale gelmiştir (Bauman & Lyon 2016: 23).

Gözetleme, dünyanın her yerinde yaygınlaşmış ve insanlar alışveriş yaparken, profil oluştururken gözetime kendiliklerinden gönüllü olarak katılmaya başlamış, sonraları ise tüm verilerinin Google, Amazon, Facebook gibi büyük şirketler tarafından takip edilmesini, kayıt altına alınmasını kanıksamış, normalleştirmiştir (Bauman & Lyon, 2016: 11-12). Gözetimin akışkan bir niteliğe bürünmesi ile günlük yaşamın her alanında gözetim teknolojilerini içselleştiren ve meşrulaştıran toplumlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Bauman & Lyon, 2016: 24). Gözetim, panoptikon tasarımında kendisini göstermeyen gözetleyenin zora dayalı bir pratiği olmaktan çıkmış, gözetlenenlerin kendi rızalarıyla gözetlenmeyi benimsedikleri bir evreye geçmiştir (Şimşek, 2021a: 395). Byung-Chul Han (2017: 12), "şeffaflık toplumu"nda, dijital teknolojinin kaçınılmaz bir şekilde insanları bu ağın içine aldığını, toplumu oluşturan bütün birimler şeffaflaşırken insanların da camlaştığını ileri sürerken, "Sınırsız özgürlük ve iletişim topyekün kontrol ve gözetime dönüşüyor" tespitini yapmaktadır. Bu noktada, aslında sınırsız bir özgürlük alanı olarak takdim edilen yeni medya araçları ve sosyal ağların, post-demokratik aygıtlara, şeffaf toplumun ise insanlık dışı bir kontrol toplumuna dönüştüğü çıkarımında bulunulabilir (Ünlü, 2018: 288-289).

Mark Poster'a (1990) göre, bilgi teknolojilerinin panoptikonla bağdaşması gözetimin kapsamının genişlemesine yol açmış, gözetimi kurumsal sınırlılıklarından kurtarmıştır. Bir yandan toplumsallaşan diğer yandan bireyselleşen panoptikonun adı da "süperpanoptikon" olarak değişmiştir. Süperpanoptikonda gözetim altında tutulanlar, gözetimleri için lazım olan bilgileri ve verileri bir aracı olmaksızın kendisi, gönüllü olarak sağlamaktadır. Yani, bürokratik bir teşkilatlanma gerekliliği ortadan kalkmıştır (Poster, 1990: 184). Süperpanoptikon, panoptikonun siber ortamda güncellenmiş bir versiyonudur ve süperpanoptikon, panoptikondan gözetimin gönüllü ve birincil olması ile ayrılmaktadır. Artık veritabanları söylemdir çünkü öznenin oluşumunu etkilemektedir, süperpanoptikon veri tabanları ve iletişim devreleri sayesinde kurumsallaşmıştır (Poster, 1996: 182-191). İnsanlar ise dünyanın neresinde olurlarsa olsun gözetimin nesnesi haline gelmiştir. Süperpanoptikon, gözetleme kulesi, duvarları, pencereleri olmayan her yeri açık bir gözetim alanıdır (King, 2001: 46-47).

Süperpanoptikondan sonra, Norveçli sosyolog Thomas Mathiesen (1997), çift taraflı gözetime odaklanan sinoptikon kavramını ortaya atmıştır. Sinoptikonda başrol televizyonundur, zira ulaştığı ve girdiği her alanda farkındalıklara yol açmaktadır. Televizyon seyircileri, eş zamanlı olarak kendilerini gözetleyeni hem seyretmekte hem de gözetlemektedir. Sinoptikonda, çoğunluk, istekleri ve talepleri

yönlendiren ve görüntü kodlarını temsil eden toplumdaki küçük grupları, yani azınlığı izlemektedir (Mathiesen, 1997: 220). Bu yaklaşıma göre, sinoptikon otokontrol ile kendi kendine hâkim olan insan modeli yaratmayı amaçlamaktadır (Mathiesen, 1997: 217-218).

21. yüzyılla birlikte panoptikon tasarımı yerini ağ tasarımına bırakmıştır, panoptikon, süperpanoptikon ve sinoptikon kavramlarına, Jeffrey Rosen (2004) karşılıklı ve etkileşimli gözetimi öne çıkaran ve gözetimin son versiyonu “omnioptikon” kavramını eklemiştir. Bu yaklaşıma göre, kimin gözleyen kimin gözetlenen olduğu bilinmemekte ama herkes birbirini ve aslında çoğunluk çoğunluğu gözetlemektedir. Omnioptikon, siber ortamda, bireylerin karşılıklı olarak birbirlerini takip etmesini öngören tamamen rızaya dayanan bir gözetim uygulamasıdır (Şimşek, 2021a: 396). Örneğin ünlü aktörlerin, aktristlerin, sanatçıların, sporcuların, yazarların, pop yıldızların hayatlarını takip eden insanların kendi hayatlarını da onlar gibi kendilerini takip eden kişilerle paylaşması beklenmektedir (Niedzviecki, 2010: 26). Omnioptikonda her insan, her yerde ve her zaman birileri tarafından gözetilmektedir (Sprague, 2007: 2). Teknoloji ve dijitalleşme döneminde gözetim süreklilik kazanırken, artık bütün kentsel mekânlar gözetim alanları haline dönüşmüştür (Koskela, 2000: 243). Panoptikonla bütünleşen yerel denetim olgusu, omnioptikonda küresel denetime evrilmiştir.

Geniş kapsamlı kurumsal ve devlet gözetimi, popüler “piyasalarla ve teknolojiyle kurtuluş” söyleminin sınırlarını çizmektedir. Ulus devletler bilgi kontrolü, pazarlar ve güç arayışlarını sürdürürken, Çin, Rusya ve başka yerlerdeki post-demokrasi deneyimlerine yönelik incelemeler araştırmacıların daha fazla ilgisini çekmelidir. Snowden’ın ifşaatları, ağların daha da millileştirilmesine yönelik mevcut bazı eğilimleri hızlandırırken, iletişim ağlarını ve teknolojilerini küreselleştirme ya da tam aksi yönde yeniden kamulaştırma çabaları ortaya çıkmıştır. Web’in “yersiz”den “sınırlandırılmış” bir alana geçişini yakalamak için ulusal Web çalışmaları genişlemektedir. Başta Çin ve Rusya olmak üzere devletler, ICANN, W3C ve diğer uluslararası internet yönetim mecralarının taraftarı olduğu çok paydaşlı modelden uzakta, ulus devletlere dayalı bir internet yönetişimi modeli oluşturmaya çalışmaktadır.

Gözetim, kendisine özgü toplum yapısı, yaşam tarzı, tüketim alışkanlıkları, etik kuralları bulunan yeni post-demokratik kültürün bir parçası, uzvu haline gelmektedir. Bu yeni kültür, özellikle ulus devletleri, milli kimlik ve egemenlik inşasını güncelleme ve hatta yeniden canlandırma sorunu ile karşı karşıya bırakırken, gözetim uygulamaları, ulus devletlerin bu dönemden de varlıklarını koruyarak çıkmalarını sağlayacak imkânlar sunmaktadır. Devletler, askeri, siyasi ve ekonomik alanın yanı sıra siber alanda da güçlerini maksimize etmeye çalışmaktadır. Elektronik ve bilgisayar tabanlı bilgilerin-altyapı, ağlar, yazılım ve insan becerilerinin oluşması sağlanarak, iletişim ve kontrole ilişkin seri referansların elde edilmesi, post-demokrasinin önemli bir işlevi olarak görülebilir. Post-demokrasi, siber alan temelli iletişim, ağa bağlanan bilgisayarların internetini, intranetleri, kabloları, hücreli teknolojilerin tamamını kapsamaktadır. Hem siber hem de diğer alanlarda tercih edilen sonuçları üretmek amacıyla bu araçlara başvurulabilir (Nye, 2014).

Boyle (1997: 204), Foucault’un panoptikon tasarımını siber alana kadar genişletirken, sıklıkla bilgi özgürlüğünün, “şu anda maruz kaldığımız kamusal ve özel gözetleme mekanizmalarının yoğunlaştırılmasını” gerektirdiğine dikkat çekmektedir. Lessig (2006), internetin mimarisi olan yazılım ve donanımın belirli bireysel davranış türlerini kısıtlayabileceğini ve etkinleştirebileceğini belirtmektedir. Verilerin, verileri yakalayan teknolojilere sahip olanlar tarafından daha sonra kullanılmasına veya kullanıcı davranış kalıplarının izlenerek bunlardan para kazanılmasına izin veren bir mimari, esasen siber gözetimi onaylarken, post-demokrasinin bir uzantısı olarak nitelendirilebilir.

Kentlerde yaşayanlar modern devletlerin, siber mekânı paylaşanlar ise küresel güvenlikleştirme politikalarının uygulama nesnesi olmaktadır. Didier Bigo (2008), bu durumu “ban-optikon” kavramıyla açıklarken, bilgi, insan ve sermaye gibi meta olarak görülen öğelerin artan akışkan

hareketliliğinin kontrol edilmesine dikkat çekmektedir. Bu kapsamda, kendisini ifşa etmeyen ya da güven vermeyen bir tüketici profili çizdiği veya düzenin işleyişini olumsuz etkilediği düşünülen insan tehlikeli görülerek alana alınmamakta, dışlanmakta; eğer alana giriş yapması mümkün olmuşsa da kontrol altında tutulan sınırlardan dışarı çıkması sağlanmaktadır (Çelik, 2022: 234).

Haziran 2013'te başlayan Snowden'ın NSA gözetlemesiyle ilgili ifşaatları, Büyük Veri'nin gözetimi destekleyici etkisini ortaya koymuştur. "Toplu veri", "dragnet" ve "kitle gözetimi" gibi kelimeler, "Büyük Veri" olarak adlandırılan süreçlerin devrede olmasının yanı sıra genişletilmiş ve yoğunlaştırılmış gözetim ürettiğini ima etmektedir. Büyük Veri uygulamaları olarak adlandırılan uygulamaların hızla ve yaygın biçimde benimsenmesi, bireylerle birlikte hem kamu hem de özel sektör kuruluşlarının dinamikleri; vatandaş-devlet ilişkisi; genel olarak da toplum açısından köklü değişimlerin sinyalini vermektedir (Lyon, 2014: 1). ABD'nin Avrupa ve Latin Amerika'daki en yakın müttefikleri de dâhil olmak üzere hükümetlerin, şirketlerin ve vatandaşların telekomünikasyon ve elektronik mesajlarının büyük ölçekli kitlesel gözetlediğinin doğrulanması, gözetimin ulus ötesi sonuçlarının, çağdaş dünya politikası uygulamalarının yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Tartışmanın ABD'ye karşı dünyanın geri kalanıyla ya da gözetime karşı mahremiyetle sınırlı kalamayacağı açıktır. Siber kitlesel gözetlemenin, ulusal güvenlik, diplomasi, insan hakları, demokrasi, öznellik ve itaat üzerindeki etkisi kaçınılmazdır (Bauman vd., 2014: 121). Bu gözetim, post-demokratik bir gözetim olarak ifade edilebilir ve demokrasi hakkındaki varsayımlara meydan okumaktadır. Snowden'ın ifşaatları, demokrasinin nasıl anlanması gerektiğinin de yeniden düşünülmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda, demokrasi, diğer siyasi çoğulculuk biçimleriyle birlikte, bu tür bir sistemde ulus devletlerin birincil düzenini güvence altına almak için geleneksel olarak sınırlandırılabilir, hatta feda edilebilecek bir şey haline gelmektedir. Bu yeni durum, literatürdeki post-demokrasi yaklaşımları ile açıklanabilir. Post-demokratik gözetim uygulamaları, demokratik normların uygun olduğu bir sivil alan ile demokrasinin boyun eğmesi gereken bir güvenlik alanı arasında keskin bir hattı içerirken, post-demokratik modelin bir parçası olarak kabul edilebilir. Bu modelin, bir yandan hem devletlerarasında hem de devlet ile siyasi ve kişisel özgürlüğün arenası olarak sivil toplum arasındaki sınırların yeniden çizilmesini, diğer yandan post-demokratik millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik inşasını tartışmaya açması beklenebilir.

3. Ağ Toplumunda Post-Demokratik Millî Kimlik, Vatandaşlık ve Egemenlik

Ağ toplumunda gözetim olgusu, post-demokraside millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik inşasında da önem taşımaktadır. Lessig'in (1999) "kod yasadır" teorisi ışığında, post-demokratik millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisinin öneminin, bir ulus devletin elde etmek isteyeceği güç ve bunu mümkün kılacak teknolojik mimari açısından anlaşılmasında fayda bulunmaktadır. Makalenin bu bölümünde, post demokratik millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisi üzerinde durulmaktadır.

3.1. Ağ Toplumunda Post-Demokratik Millî Kimlik ve Vatandaşlık

Kimlikler inşa edilirken, tarih, coğrafya, biyoloji, dinsel vahiyler, kolektif hafıza, üretme gücü olan kurumlar, iktidar aygıtları, kişisel tercihler temel alınmaktadır. Toplumlar, toplumsal gruplar, insanlar bu unsurları, sentezleyerek içinde yaşadıkları sosyal yapıya, uzam ve zamandan türeyen kültürel projelere ve toplumsal şartlara elverişli hale getirmekte, yeniden anlamlandırmaktadır (Castells, 2006: 14). Millî kimlik elbette millet olgusu ile ilişkilidir, bundan dolayı da kültürel, ekonomik, toplumsal, siyasi ve yasal, teritoryal birçok boyutu vardır (Smith, 2016: 33-35). Millî kimlik – bir kişinin bir milletle özdeşleşmesi ve bir millete ait olma duygusunun sosyal ve sembolik olarak inşa edilmesidir. Yani, kimlik inşasında, sembolleştirme fiili önemli bir yer tutmaktadır. Millî kimliğin icat edilmesi yahut canlandırılması toplumsal ve siyasal olduğu kadar sembolik ve söylemseldir. Etkili ve sosyal olarak nüfuz edici olmak için, sembollerin iletişim yoluyla geliştirilmesi gerekmektedir. John

A. Armstrong (2017) sembollerini içerik, iletişimi ise etkili hale gelme araçları olarak görmektedir. Benedict Anderson (2020), milletlerin "hayali bir topluluk" olduğunu ileri sürerken, böyle bir inşanın, toplumsal ve politik olduğu kadar sembolik ve söylemsel olduğunu vurgulamaktadır. Millî kimlik kitle iletişim araçları sayesinde toplum içinde bir gösterge gibi dolaşıma sokulmaktadır (Anderson, 2020). Güncel milliyetçilik tartışmalarında öne çıkan Michael Billig (1995) ise de millet kavramının gündelik hayatın içine fark edilmeden ve yaygın olarak yerleştirilmesinde kitle iletişim araçlarının oynadığı role işaret etmektedir. Dijitalleşmenin körüklediği küreselleşme çağında, millî kimlik önemsiz hale gelmemekle birlikte iletişim teknolojileri aracılığıyla şekillenmektedir (Poster, 1999).

Kimlik olgusu, özel ve bireysel değil, kamusal ve ilişkiseldir; kategoriden organizasyona kadar tüm aralığı kapsamakta ve herhangi bir aktör, bağlı olduğu kategori, bağ, rol, ağ, grup ve organizasyon başına, ırk, cinsiyet, sınıf, iş, dini bağlılık, ulusal köken gibi birden fazla kimlik kullanmaktadır. Bir kategori olarak vatandaşlık, belirli bir devlete karşı ortak ayrıcalıklı konumlarıyla ayırt edilen bir dizi aktörü (vatandaşları) belirtir. Bir bağ olarak vatandaşlık, bir aktör ile devlet görevlileri arasında uygulanabilir bir karşılıklı ilişkiyi tanımlar. Bir rol olarak vatandaşlık, bir aktörün belirli bir devletle olan ilişkisine bağlı olarak diğer aktörlerle olan tüm ilişkilerini içerir. Bir kimlik olarak vatandaşlık, kategorinin, bağın veya rolün deneyimine ve kamusal temsiline atıfta bulunabilir (Tilly, 1995: 8). Marshall (1983), klasik vatandaşlık yaklaşımında, vatandaşlığı bir devleti bütün bir insan kategorisiyle ilişkilendiren bir dizi hak (yani yaptırımla yerleşik özel bir bağ) olarak tanımlamaktadır. Doğrudan Marshall'a atıfta bulunmasına rağmen Seymour Martin Lipset (1960: 55; 84-85; 92-93) ise onun tanımına kategorik bir vatandaşlık tanımıyla karşı çıkarak, belirli bir devletin tam siyasi katılım çemberine dâhil olan kişileri vatandaş olarak tanımlamaktadır. Stein Rokkan (1970) da iki görüş arasında bir denge kurmaktadır. Vatandaşlık tanımlarının bazıları ulus-devlet, bazıları hak ve statü, bazıları ise aidiyet ve kimlik temel alınarak yapılmaktadır. Vatandaşlığın standart bir tanımı konusunda henüz bilimsel bir fikir birliğine varılamamıştır. Tarihsel olarak vatandaşlık, belirli bir siyasi topluluğa mensubiyet ayrıcalıklarıyla ilişkilendirilmektedir. Sosyal yaşamı düzenleyen kolektif kararların alınmasına eşit temelde katılma hakkını içeren bir statüyü içermektedir. Başka bir ifadeyle vatandaşlık, demokrasinin bir türünde, özellikle oy kullanma hakkı dolayısıyla siyasi katılımı el ele gitmektedir. Çoğu demokratik sistemde, eksiklikleri ne olursa olsun demokrasinin önemli olduğu algısı yaygındır ve vatandaşlığın ayırt edici işareti olarak, vatandaşların hükümet politikasını makul ölçüde adil kurallara göre ve diğerleriyle az çok eşit bir temelde etkileme olasılığının bulunması görülmektedir. (Bellamy, 2008: 1; 3-4).

Post-demokratik teori de demokratik vatandaşlığın kaybedilmesi ile birlikte nasıl bir vatandaşlık yaklaşımının ortaya çıkacağı ve post-demokratik egemenliğin daha geniş sonuçlarıyla bir etkileşime nasıl geçileceği sorusuna cevap aramaktadır. Genel olarak demokratik teori, vatandaş politik karar verici olarak anlamaktadır. Yaygın, aktif katılıma dayanmayan demokrasi modelleri bile vatandaşların ara sıra anlamlı kararlar almasını gerektirmektedir. Bu rol, vatandaşın hem devletle hem de diğer vatandaşlarla olan ilişkisini açıklamaktadır. Bir siyasi sistem, sıradan vatandaşların karar alma sürecinde ne kadar rol oynadığı ölçüsünde meşrudur. Vatandaşlar, karar alma sürecine katılma yetenekleri nedeniyle kendilerini siyasi topluluklarının üyeleri olarak görmektedir (Warren, 2013: 269). Vatandaşlar, kanunlara uymak, vergi vermek gibi devlete karşı bir miktar sorumlulukları olduğunu ve aynı zamanda siyasi topluluklarının 'suçlarından' dolayı bir miktar suçluluk duymaları gerektiğini hissetmektedir; yönetmek hatta yönetecek olanları özgürce seçmek bu yükü almaya değer görülmektedir (Miller, 2020: 33).

Sıradan vatandaşlar kendilerini karar verici olarak göremediğinde ise bu mantık artık sürdürülemez. Devleti demokratik olarak meşrulaştıramayan post-demokratik vatandaş, ya yeni meşrulaştırıcı kriterler bulmak ya da gayri meşru bir egemen güç tarafından yönetilme olasılığını değerlendirmek zorunda kalabilir. Post-demokrasi, vatandaşların büyük çoğunluğunun her türlü

siyasi topluluktan dışlanmasını içermektedir ve bu vatandaşlar sadece ortak yönetilme deneyimiyle birleşmiş bir “biz” oluşturabilir (Miller, 2020: 33-35). O halde post-demokrasinin merkezinde kişinin hem demokratik vatandaş olduğu hem de olmadığı yönündeki paradoksal ama yine de kaçınılmaz algı vardır. Rancière de benzer şekilde post-demokrasiyi paradoksal olarak tanımlamaktadır. Ona göre, kamuoyu yoklamaları ve seçim sonuçları tarafından üretilen kurgusal bir “Halkın” gerçek vatandaşların yerine iktidara gelmesi anlamını taşımaktadır (Rancière, 1999: 101). Post-demokrasi, en azından teorik düzeyde demokratik vatandaşlığın çöktüğünü ifade eder.

İnternetin başlangıçta küresel bir pazaryeri olduğu ve ulus ötesi faaliyetleri kolaylaştırarak ulusal egemenliği tehdit ettiği düşünülmüş ancak hükümetler interneti piyasa, kanun, normlar ve kodlar aracılığıyla düzenlemenin yollarını bulmuştur (Goldsmith & Wu, 2006; Lessig, 1999). Devletler artık kendi sınırları içinde imgeler, mesajlar ve enformasyonla ilişkisini yeniden haritalandırmaktadır. Bu pazaryeri, yönetimlerin, büyük ölçekli rakipleriyle imaj ve kimlik karteli mücadelesi için iletişim düzenlemelerini kullandıkları metaforik arenaya dönüşmüştür (Price, 2002: 31). Ulusal hükümetler, uluslararası kamu kuruluşları, çok uluslu şirketler, insan hakları örgütleri ve bireyler bu sürece dâhil olmaktadır. Bu yeniden yapım aşamasında, iletişim sistemlerinin sarsılması ve yeniden modellenmesi sağlanmaktadır. Yeni medya düzeneği, millî yönetimi güçlendirmek (Perritt, 1998) ve millî aidiyeti beslemek (Imre, 2009) için kullanılmaktadır.

Bu yeni, örneğin ‘angajmanlı vatandaşlık’ (Dalton, 2008: 5) tipinde, insanlar çoğunlukla hayatta kalma mücadelesiyle meşgul oldukları sürece, daha uzak kaygıların pek önemi yoktur. Postmodern toplum, yaşam kalitesi sorunlarına artan ilgiyi ve toplumsal performans için çok daha talepkâr standartları ortaya çıkarmaktadır. İnsanlar, muhtemelen her zamanki kadar endişelenmekle beraber farklı şeyler hakkında endişelenmektedir. Kişisel hayatta kalma konusunda kendilerini güvende hissetmeyen insanlarla küresel ısınmadan endişe duyan insanların davranışlarında ve dünya görüşlerinde derin farklılıklar bulunmaktadır (Inglehart, 1997: 37).

Teknolojinin kendisine özgü toplum yapısı, yaşam tarzı, tüketim alışkanlıkları, etik kuralları üretmesi ile ortaya yeni bir kültür çıkmaktadır (Şimşek, 2021b: 447). Anayasa Hukukçusu Lawrence Lessig (1999) “kod yasadır” teorisi ile toplumsal sistemlerin, pazar (ekonomi), yasa, toplumsal normlar ve mimari tarafından düzenlendiğini, teknolojinin gelişmesi ile birlikte “kod”un mimarinin yerini aldığını ileri sürmektedir. Post-demokraside, bu yeni toplumsal düzenin mimarisi, temel değerleri korumak amacıyla toplumsal ve yasal gücü yapılandıran ve sınırlayan bir hukuk metninden ibaret değildir, bu bir yaşam biçimidir (Lessig, 2006: 4).

Bu yeni kültür, yasa yapıcıları, geleneksel hukuk anlayışının, yasaların ve hatta normların ötesine bakmaya zorlamaktadır. Daha geniş ve esnek bir “düzenleme” yaklaşımını ve yeni bir düzenleyicinin tanınmasını gerektirmektedir. Lessig (2006: 5), bu düzenleyicinin “kod” olduğunu belirtmektedir. Gerçek alan, nasıl anayasalar, tüzükler, genelgeler gibi yasal kodlar aracılığıyla düzenleniyorsa siber alan da yazılımlar ve donanımlarla kodlanarak düzenlenmektedir. William Mitchell (1996), kodların siber alanın yasası olduğu fikrini ileri sürmektedir. Joel Reidenberg (1997-1998) de, teknoloji ve iletişim ağları tarafından dayatılan bilgi akışları için kurallar dizisinin, politika yapıcıların anlaması, bilinçli olarak tanınması ve teşvik etmesi gereken bir “Lex Informatica” oluşturduğunu savunmaktadır. Rebecca MacKinnon (2012) ise tüm bunlara, insanların artık sadece ulus-devletlerin değil, küresel internetin vatandaşları olduklarını belirterek, “net” ve “citizen (vatandaş)” kelimelerinin birleşiminden türettiği “netizen (ağdaş)” tanımlamasını eklemektedir. Elbette kodlar tarafından üretilen düzenleyici etkiler ile yasa tarafından üretilen düzenleyici etkiler birbiri ile özdeş olamaz çünkü zaten gerçek alan ile ağ toplumu arasında varoluşsal bir farklılık söz konusudur.

Her ne kadar liberaller, interneti devletlerin ya da hükümet denetimlerinin sonu olarak görmüş olsalar da devletler başından itibaren siber yönetiminde, en eski ve en temel rollerini, hatta kontrolü kaybetmemiştir (Goldsmith & Wu, 2006). Gücün herkese adil dağıtıldığı, kurumsal ve normları olan yeni bir sistem inşa edilmek istenmektedir (Şimşek, 2021c: 510). Yeni yönetim rejimi, ağ toplumunda siyasi ve teknolojik boyutunu beraber tasarlamaktadır (Nye, 2014).

Gerçek alanda herhangi bir ülkenin vatandaşları, sosyal gerçeklikler ve sosyal temsiller üzerine inşa edilmiş bir ortamda yaşamlarını sürdürmekte ancak ağ toplumunda, aktif dijital vatandaşlar, verileştirilmiş (datafied) bir ortamda yaşamaktadır (Barassi, 2016; Hintz et.al., 2017). Bu alana giren herkesin çevrimiçi ve hatta çevrimdışı her hareketi dijital izler bırakmakta ve veri oluşturmaktadır. Cep telefonu kullanan birisinin yürürken lokasyon verisi, çevrimiçi iletişim verileri, beğeni ve tercihleri hakkındaki veriler, akıllı şehirler ve evlerde yaşayan insanların sensörlerle aktivitelerine ilişkin veriler (Hintz et.al., 2017: 732) birer izdir. Bu veriler, sosyal medya ve diğer dijital platformlar, veri araçları tarafından elde edilmekte, toplanmakta, depolanmakta, gözlemlenmekte ve satılmaktadır. Bu yeni bilgi düzeni, "gözetim kapitalizmi" olarak da kavramlaştırılmaktadır (Zuboff, 2015: 75). İşte, bu düzendeki dijital vatandaşlığı, sadece bireylerin kendi eylemleri değil, internetin fiziki donanımı, bilgi alışı verisini ve iletimini düzenleyen protokoller aracılığıyla kodlar şekillendirmektedir. Siber alanda her anı gözetlenmekte olan dijital vatandaş, aynı zamanda "verileştirilmiş" vatandaşdır (Barassi, 2016: 497). İnsan özgürlüğünü, ağ toplumuna yayması beklenen teknolojik mimari, aynı zamanda kullanıcıları kontrol nesnelere haline getiren veya bireyleri örnekler, veriler, pazarlar veya bankalara dönüştüren ağ yeteneklerini de içermektedir (Deleuze, 2006: 5).

Ağ toplumu her yerdeyse ve ağ toplumunda bulunanlar her yerden geliyorsa, dijital vatandaşların millî kimliği nasıl korunabilir veya inşa edilebilir? Millî kimlik ve egemenlik gibi temel olduğu düşünülen değerlerin korunması için elbette siber alan inşa edilebilir, tasarlanabilir veya kodlanabilir yahut tam tersi bu değerlerin yok edildiği bir siber alan inşa edilebilir, tasarlanabilir veya kodlanabilir. Bu mimarilerin ilk nesli, ticari olmayan, bir ağ oluşturmaya odaklanan araştırmacılar ve bilgisayar korsanları tarafından, ikinci nesli ticaret tarafından inşa edilmiştir. Üçüncü nesil ise henüz tasarım aşamasındadır ve devletler tarafından inşa edilme ihtimali oldukça yüksektir (Lessig, 2006: 6-7).

Ağ toplumunda, siber alanın farklı versiyonları farklı dünya tasavvurlarını desteklemektedir (Stefik, 1997: 390). Kodlamalar, hangi kişinin hangi dijital nesnelere erişebileceğini belirlerken, bu tür programlamaların insan etkileşimlerini nasıl düzenleyeceği de yapılan seçimlere bağlı olacaktır (Stefik, 2000: 14). Yasa koyucu ve aktör olarak süreçte yer alan devletler, bunun kim tarafından ve hangi değerlerle yapılacağı konusunda uluslararası kuruluşlarla birlikte söz sahibi olabilmektedir. Ancak ağ toplumunda tek sorumlu bir "merkez" bulunmaması sebebiyle ulus-devletler merkezi olmaktan çıkarak, aktör konumunda kalmaktadır. Bu noktada, ağ araçlarının işlevselliği önem taşımaktadır zira artık onlar Louis Althusser'in (2014) tanımladığı devletin ideolojik aygıtları arasına eklenmektedir (Jiang & Okamoto, 2014: 96-99). Zira Althusser'in (2014) bahsettiği devletin ideolojik aygıtları, tek taraflı bir iletişimden ziyade karşılıklılık içerebilmekte ve bilgi, pek çok merkez tarafından yeniden üretilebilmektedir.

Ranciére (1999: 100-103) post-demokrasi kavramını, liberal-kapitalist konsensüs kisvesi altında elitlerin çıkarlarını korumak için tasarlanan kitlesel katılımın üretilmiş biçimlerini eleştirmek için ortaya atmaktadır. Özellikle, kamuoyu araştırmaları aracılığıyla siyasi anlaşmazlıkların istatistiksel veya ampirik tartışmalara nasıl dönüştüğü üzerinde durmaktadır. Uzmanlar etrafında şekillenen tartışmalar, vatandaşların iradesinin ortadan kalkmasına ve vatandaşların siyasetten uzaklaşmasına yol açmaktadır (Ranciére, 1999: 102-108). Örneğin, saygın bir anket şirketinin vatandaşların bir meselenin lehinde mi yoksa aleyhinde mi olduğuna ilişkin araştırma sonuçlarını açıkladığında, halkın

ne düşündüğü ortaya çıktığına göre herhangi bir vatandaşın fikrini dile getirmesine gerek kalmamaktadır. Böylece, siyasi katılım yerini siyasi tüketime bırakmakta ve seçilmiş yetkililer yöneticiden daha çok endişeli bir şekilde müşterilerinin ne yaptığını keşfetmeye çalışan esnafa benzemektedir (Crouch, 2004: 21). Wolin (2001: 571), bu durumu, bir tür "...İyi huylu gücün ilgiye, halk egemenliğinin tüketiciliğe, karşılıklılığın yatırım fonlarına ve vatandaşların demokrasisinin hissedar demokrasisine dönüşmesi" olarak tanımlamaktadır. Ancak bu, vatandaşların gerçekten istediğini elde ettiği anlamına gelmemektedir. Siyaset dünyası, malların pazarlanması yöntemlerini taklit ederek, çağdaş siyasi manipülasyonun iyi bilinen tekniklerine başvurmakta; bu teknikler ona halkın görüşlerini keşfetme ve kamuoyu sürecinin kontrolünü kendisi için ele alabilme avantajını sağlamaktadır (Crouch, 2004: 21).

Örneğin Rancière'in yaklaşımında mesele seçimlerin ortadan kalkması değil, kamuoyu araştırmalarının elit tahakkümünün araçları haline gelmesidir. Seçmenlerine bağlı, popüler, nitelikli adaylar yetiştiren seçim sistemi post-demokraside yerini zar zor katlanılabilir, "seçilebilir" adayların yarıştığı bir seçim sistemine bırakmaktadır. Post-demokrasi, yanlış bilgi, düşmanlık ve şüpheyi besleyen açık, kamusal söylemin yanı sıra uzun ve canlı bir geleneğe sahip millî birliğin profesyonel bir lobi gibi yönetilmesini gerektirmektedir (Miller, 2020: 23-24).

Post-demokrasinin merkezinde, kişinin hem demokratik vatandaş olduğu hem de olmadığı yönündeki paradoksal ama yine de kaçınılmaz algı vardır. Rancière (1999: 101) de benzer şekilde post-demokrasiyi paradoksal olarak tanımlar; ancak bu, kamuoyu yoklamaları ve seçim sonuçları tarafından üretilen kurgusal bir "halkın" gerçek vatandaşların yerine iktidara gelmesi anlamındadır. Post-demokrasinin benimsenmesi, en azından teorik düzeyde demokratik vatandaşlığın zaten çıktığını kabul etmektir.

3.2. Ağ Toplumunda Post-Demokratik Egemenlik

Post-demokraside egemenlik nerede yatmaktadır? Hukukun üstünlüğünde mi (Anayasa), 'halk'ta mı veya onun seçilmiş temsilcilerinde mi yoksa başka bir yerde ve başka bir şeyde mi? Makalenin bu bölümünde, ağ toplumunda, özellikle siber alanda enformasyon ya da medya ile ilgili olarak egemenliğin doğası üzerinde durulmaktadır. Egemenlik teorisi, genel iktidar mekanizmalarıyla, toplumun daha yüksek düzeyindeki varoluş biçimlerinin onun en alt düzeylerdeki uygulanmasını etkileme biçimiyle sınırlı bir sorunu ele alır. Elbette, iktidarın uygulanma tarzı, esas itibarıyla egemen-tebaa ilişkisi çerçevesinde tanımlanabilir. Bununla birlikte, internet ve yeni teknolojiler, egemenlik ilişkileriyle bağdaşmayan son derece spesifik usul tekniklerine sahip yeni bir iktidar mekanizmasını ortaya çıkarmıştır. Bu, zamana göre dağıtılan bir vergi veya yükümlülükler sistemi yoluyla kesintili bir şekilde değil, gözetim yoluyla sürekli olarak uygulanan bir iktidar türüdür. Bir hükümdarın fiziksel varlığından ziyade sıkı sıkıya örülmüş bir maddi baskılar ağını gerektirir. Egemenlik biçiminin dışında yer alan bu egemen olmayan güç, gözetleme ve disiplin vizyonunu yan yana getirerek bir egemenlik olarak iktidara meydan okumaktadır (Boyle, 1997: 177;186). Bir devletin sürdürülebilirliği, uzun vadede vatandaşlarının rasyonel ekonomik kararlarına, güç kullanımına veya kültürel ve tarihi bağlılıkların çekimine bağlıdır. Yeni iletişim teknolojileri, rasyonel olanı, gücün etkinliğini, kültürel bağların güçlendirilmesini veya zayıflamasını etkilemektedir. Devletlerin egemenliği, yönetilenlerin rızasına ve sadakatine bağlıysa, iletişim teknolojilerinin bütün aygıtları, yönetilenlerin ikna edilmesinde ve fikir birliği oluşturmasında belirleyici rol oynamaktadır. Bu araçlar güce vurgu yapmak yerine imgelere vurgu yaparak, egemenliğin savunulmasını daha az maliyetli hale getirmektedir (Price, 2002: 26).

Egemenlik, genellikle, bir devletin (ya da başka bir gücün) yasa yapma ve uygulama gücünü ve güç kullanımında bir tekele sahip olma çabasını tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır (Heintschel von Heinegg, 2013: 124). Herkes bunu arzu etse de, mutlak egemenliğe sahip birkaç devlet vardır ve

çoğu egemen, hem yerel hem de uluslararası olarak kendi yetkilerinin sınırlarını kabul etmiştir. İstikrarlı olma özelliği sebebiyle dünya düzeni çoğu zaman öyle olduklarını varsaysa da egemenlikler sabit değildir. Kendi kaderlerinin ve egemenliklerinin tarihsel olarak çeşitli ekonomik, askeri, yerel ya da uluslararası faktörlere bağlı olması birçok devletin bir özelliğidir.

Devlet gücünün halktan kaynaklandığı halk egemenliği düşüncesi modern demokrasinin doğuşunu sağlayan ilkedir. Demokrasi, marjinalleştirilmiş ve haklarından mahrum edilmiş farklı vatandaş gruplarının sayısız mücadelesinin bir sonucu olarak “meşruiyete ulaşmanın tek uygulanabilir yolu olarak” doğmuştur (Dussel, 2008: 51). Modern egemenlik, “Bir devlette vatandaşlar ve tabiler üzerinde en yüksek, mutlak ve sürekli güç” anlamı taşımaktadır (Bodin, 1967: 25). Bu güç, öncelikle yasaları ve emirleri uygulama aracı olarak üstün ve ezici şiddete başvurmaya bağlıdır; bu olmadan, egemen kararların “en yüksek” ve “mutlak” olması mümkün değildir (Hobbes, 1994: 110-118). Bu tür ihtiyaçlar, devletin “belirli bir bölge içinde meşru fiziksel şiddet tekeli (başarılı bir şekilde) talep eden bir insan topluluğu” olarak tanımlanmasını beraberinde getirirken, “Şiddet elbette devletin kullandığı normal veya tek araç değil... Ama devlete özgü bir araç.” olarak görülür (Weber, 2004: 33).

Demokratik rejimlerin egemenliğinin kaynağı olarak, halk egemenliği hâlâ tartışılmazdır (Augustin, 2017: 111). Post-demokraside ise egemenlik ilişkisi ve sadakat nasıl dönüşmektedir? Post-demokraside, her zaman insanlar öyle ya da böyle müzakere ya da karar alma sürecinden dışlanmakta, bunun sonucunda da halk egemenliği ilkesi ihlal edilmekte ya da en azından tehlikeye atılmaktadır. Post-demokrasi ayrıca, egemen karar almayı etkileyebilen ve etkilemeyi amaçlayan siyasal faaliyetin asgari düzeyde anlaşılmasına dayanır (Miller, 2020: 26). Aksi halde bir toplumun, bazı demokratik ve eşitlikçi özelliklere sahip olmasına rağmen siyasal anlamda demokratik olamayacağı, yani halk egemenliğini sağlayamadığı konusunda kafa karışıklığı yaşanabilir. Post-demokratik egemenlik, kendisini diğer tahakküm biçimlerinden, sıradan vatandaşları siyasal nüfuzdan yoksun olmalarına rağmen kendilerini siyasal aktörler olarak düşünmeye teşvik eden demokratik siyasal tahayyüllere dayanmasıyla ayırmaktadır (Miller, 2020: 98). Dolayısıyla ağ toplumundaki imkânlar, vatandaşların bu siyasal tahayyüllere dayanmalarını kolaylaştırmaktadır. Halk egemenliği, egemen karar alma sürecini yönlendirme yeteneğinden kaynaklanır. İfade biçimleri arasında siyasal kıyafetlerin giyilmesi, afişler asılması, mitingler düzenlemenin yanı sıra Facebook, X gibi platformlar aracılığıyla sosyal ağlara dâhil olarak kişinin fikirlerini yayınlaması ve yayması da sayılabilir. Post-demokratik koşullarda, vatandaşların ifade edilen tercihleri kulak ardı edilmekte veya oy verme davranışları elitlerin tercihleri tarafından kısıtlanmaktadır. Bu da vatandaşın egemen karar alma sürecini bağımsız olarak etkileme yeteneğinin etkili bir şekilde engellenmesi sonucunu doğurmaktadır. Ancak post-demokratik bir perspektiften bakıldığında, bu tür faaliyetler yeni bir önem kazanabilir. Ağ toplumunda, bir yandan sıradan vatandaşlara siyasal kimliklerini gerçekleştirme, gerçek siyasal aktörlerle özdeşleşme ve arkadaşlarıyla, komşularıyla ve sayısız anonim başkalarıyla hem çevrimiçi hem de şahsen dayanışma, yabancılaşma ve kaygı duygularını hafifletme fırsatı sağlanırken, diğer yandan egemenlik gücü elinden alınmaktadır.

Rorty'ye (2004) göre, post-demokrasi, ulusal güvenlik ile ilgili konulara, politikaların oluşturulmasında aşırı belirleyici bir nitelik kazandırırken, liberal demokratik kurumların oynadığı geleneksel rolü yavaş yavaş ortadan kaldırmaktadır. Kamuoyunun hükümet politikalarının belirlenmesinde artan rolü sayesinde insanlığın 19. ve 20. yüzyıllarda ilerleme kaydettiği görüşünü dile getiren Rorty (2004: 11), son altmış yılda kamunun hükümetin gizliliği konusunda kaygı duymamasının her demokraside yeni bir siyasal kültür yarattığına; 11 Eylül saldırılarının elitleri, neredeyse demokrasinin kurtarılması için önce yok edilmesi gerektiğine ikna ettiğine dikkat çekmektedir.

Fonte (2004) de Birleşmiş Milletler veya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların, uluslararası anlaşmaları ve yasaları değişen derecelerde izlediğine, karara bağladığına, tartıştığına, ikna ettiğine ve yönettiğine işaret etmektedir. Uluslararası sivil toplum kuruluşları (STK'lar) "küresel sivil toplumu" veya gezegenin "halklarını" temsil ettiklerini iddia etmektedir. STK'lar uluslararası kurumlarla birlikte çalışmakta ve küresel yönetim için yeni normların geliştirilmesine yardımcı olan uluslararası konferanslara katılmaktadır. Küresel yönetim aslında, uluslararasıdaki ilişkilerle ilgilenmemekte; ulus devletlerin üstünde ve ötesinde siyasi düzenlemeler yapması sebebiyle "uluslararası" değil, "post-uluslararası (ulus ötesi)" olarak tanımlanabilir. Bunu yaparken de vatandaşları doğal olarak kendilerini yönetme olanağından mahrum bırakır (Fonte, 2004: 117-118). Dolayısıyla burada halk egemenliğinden, vatandaş iradesinden, hatta ulus devlet egemenliğinden söz etmek mümkün değildir.

Habermas (2012a), Avrupalıların AB'yi demokratikleştirmek için gerekli pan-Avrupa siyasi bilincine sahip olmadıklarından endişe ederken, siyasi elitlerin ayakta ve tekelinde tuttuğu AB kapsamında gelişen tehlikeli asimetriye işaret etmektedir. Ona göre, bu "Halkların, kendi gördükleri gibi, Brüksel sahnesinde hükümetlerinin kendileri için 'elde ettiklerine' demokratik katılımı ile AB vatandaşlarının Strazburg'daki parlamentolarının kararına karşı kayıtsızlığı, hatta ilgisizliği arasında bir asimetri"dir (Habermas, 2012a: 48). Habermas, post-demokrasiyi piyasa hegemonyasının bir sonucu olarak görürken, siyasetçileri de ulus devlette piyasanın zorunluluklarını teknokratik olarak uygulamaktan başka seçeneği olmayan çaresiz aktörler olarak tasvir etmektedir (Augustin, 2017: 101).

Demokratik değerlere görünürde saygı duyulduğunu iddia etmesine rağmen, post-demokratik bakış açısının, ironik bir şekilde, kaderci bir siyasi dinginliği teşvik ederek vatandaşları otoriter bir konuma getirdiği iddia edilebilir. Kişinin kendisini politik olarak güçsüz olarak kavramsallaştırması, kişiyi güçsüz kılmakta ve yaygın ilgisizlik yoluyla post-demokratik egemenliği garanti altına almaktadır (Miller, 2020: 108).

Carl Schmitt (2005: 5), egemeni istisnaya karar veren kişi olarak tanımlarken, ona göre istisna, egemenin hukuk düzenini bir "olağanüstü hal" ile askıya alabildiği siyasi bir andır. Bununla birlikte egemen, bizzat hukuk düzeni üzerinde mutlak kontrole sahip olan ve kimlerin bu düzenine dâhil edileceğine ve daha da önemlisi kimlerin bu düzenden hariç tutulacağına karar verir. Egemen, hukuk düzeninin içinde ve dışında vardır. Egemenlik, istisnai karar verme yetkisidir (hukuk düzeninin kendisi). İstisnaya karar veremeyen herhangi bir devlet egemen değildir. Vatandaşlar egemen değildir; yalnızca devlet egemendir; yani devlet, vatandaşlarının çıkarları doğrultusunda hareket etmekle görevlendirilmiştir (Krause, 2020). Dolayısıyla devlet her zaman yalnızca vatandaşın çıkarına göre hareket etmeli, asla "ötekinin" çıkarına göre hareket etmemelidir. Yukarıda açıklandığı gibi post-demokratik egemenlik aynı zamanda halk egemenliğinin ulus-devleti aşan bir güce devredilmesi anlamı taşımaktadır, burada artık vatandaşın çıkarını gözeterek hareket edilmesi ve millî kimlikten söz edilebilmesi de mümkün değildir. "Uluslararası" ya da "evrensel" siyasi düzen, ulus devletlerin ve ulus devletleri oluşturan belirli toplulukların egemenliğinin sonu anlamına gelir. Bir devlet evrensel bir siyasi düzeni kabul ediyorsa egemenliğini "öteki" ne devrederken, aynı zamanda kendi üzerinde yeni bir hükümdar da tesis eder ve artık egemen odur.

SONUÇ

Bu çalışmada, ağ toplumunda post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik ilişkisi teorik olarak ele alınmıştır. Ağ toplumunda, çeşitli platformlar ve ağlar aracılığıyla gerçek zamanlı olarak kullanıcı davranışlarına kolay erişim sağlanması veri gözetimini merkezileştirebilir. Post-demokratik gözetim, ulus-devletlerin güvenliğinin yanı sıra millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik bakımından da stratejik bir değeri ve potansiyeli ifade etmektedir. Post-demokratik gözetim, mevcut ekonomik ve politik güce katkıda bulunmanın yanı sıra insanların bilgisini, zevklerini

ve seçimlerini etkileyebilir. Özellikle ulus devletler, millî kimliği ve egemenliklerini koruyarak yol alma hedefine bağlı olarak dijital propaganda ağı yaratma konusunda son derece istekli görünmektedir. Gönüllü gözetimi ve gözetimin merkezileşmesini sağlayan bilgi teknolojileri, bu konuda hayli işlevsel bir rol oynamaktadır. İletişim teknolojisindeki ilerlemelerin düzenlemeyi imkânsız hale getirdiğine ve devletlerin küreselleşen bir dünyada giderek daha önemsiz hale geldiğine dair tezlere karşın, ulus devletler kendilerini hem iç kamuoyuna hem de dış politik hedeflerine yönelik yeni yollar bularak korumayı başarmış, ulus devlet niteliğinin bozulmaması yönünde inatçı ve dirençli kalmışlardır.

Ulus devletler, özgürlük ve güvenlik, şeffaflık ve gizlilik arasında denge kurmaya ve topluluk normları ve eğitim yoluyla hoşgörü ve nezaketi teşvik etmeye yönelik internet politikaları geliştirirken, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik inşası için kullandığı ideolojik aygıtlara dijital araçları da uyarlayacak ve ekleyecek adımlar atmak zorunda kalmaktadır. Bu durum, post-demokrasi tartışmalarını da beraberinde getirmektedir.

Post-demokrasi, ağ toplumunda, post-demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik inşasını açıklamakta yararlı bir analitik çerçeve ve alan sunmaktadır. Seçilmişlerin, seçimlerden elde ettiği meşruiyet ile eylemlerinin meşruiyeti arasındaki uçurumun giderek genişlediği koşullarda, ağ toplumunda post demokratik gözetim, millî kimlik, vatandaşlık ve egemenlik yaklaşımının etkilerini artırma ihtimali oldukça yükselmektedir. Demokrasinin, aynı zamanda post-demokrasinin geleceğinin, yukarıdan aşağıya sosyal medya platformlarının ve ağların kullanımı ile manipülatif, post-demokratik etkiye maruz kalan vatandaşların, siyasi liderlerin, sivil toplum kuruluşlarının, siyasi partilerin kendilerini gerçek toplumsal yapı içinde nasıl konumlandıracakları ile yakından ilgili olduğu söylenebilir. Meşruiyetin katı bir şekilde usule ilişkin bir nitelik olduğu, inkâr edilemeyecek bir biçimde seçim süreciyle bağlantılı olduğu ve çokluk veya çoğunluk ilkesine dâhil olduğu görüşü üzerinde baskı artmaktadır. Bu sebeple, temsili demokrasinin meşruiyet boyutunun halk egemenliği ilkesine uygun olarak güçlendirilmesi önem taşımaktadır. Millî kimliğini kaybetmiş, verileştirilmiş vatandaşların birer post-demokratik vatandaş olarak, yönetime egemen olma vasfını da bu gücü elinde bulunduranlara devretmeleri söz konusu olabilir. Süregelen dengesizliğin giderilmesi için temsil kavramının genişletilmesi ve daha esnek hale getirilmesi gerekmektedir.

ETİK BEYAN/ETHICAL STATEMENT

Çalışma literatür inceleme olduğundan etik kurul izni gerekmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI/AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Çalışma için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çalışma tek yazarlı olduğu için çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (A. Tümertekin, Çev.; 6. bs). İthaki Yayınları.
- Anderson, B. (2020). *Hayali cemaatler* (İ. Savaşır, Çev.; 2. bs). Metis Yayınları.
- Armstrong, J. A. (2017). *Nations before nationalism*. UNC Press Books.

- Augustin, M. (2017). How to escape from the dead end of post-democracy? Representation and principle of popular sovereignty. *Filosoficky Casopis, Special Issue*, 93-111. <https://doi.org/10.1057/s41253-016-0024-3>
- Bannister, F. (2005). The panoptic state: Privacy, surveillance and the balance of risk. *Information Polity*, 10(1-2), 65-78. <https://doi.org/10.3233/IP-2005-0068>
- Barassi, V. (2016). Datafied citizens? Social media activism, digital traces and the question about political profiling. *Communication and the Public*, 1(4), 494-499. <https://doi.org/10.1177/2057047316683200>
- Bauman, Z. (1999). *Küreselleşme: Toplumsal sonuçları* (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z., Bigo, D., Esteves, P., Guild, E., Jabri, V., Lyon, D., & Walker, R. B. J. (2014). After Snowden: Rethinking the impact of surveillance. *International Political Sociology*, 8(2), 121-144. <https://doi.org/10.1111/ips.12048>
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Liquid surveillance: A conversation*. John Wiley & Sons.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.; 2. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Béal, V. (2012). Urban governance, sustainability and environmental movements: Post-democracy in French and British cities. *European Urban and Regional Studies*, 19(4), 404-419. <https://doi.org/10.1177/0969776411428562>
- Bellamy, R. (2008). *Citizenship, a very short introduction*. Oxford University Press.
- Bentham, J., Pease-Watkin, C., & Werret, S. (2016). *Panoptikon: Gözün iktidarı* (B. Çoban & Z. Özarslan, Çev.). Su Yayınları.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. SAGE.
- Blühdorn, I. (2014). Post-ecologist governmentality: Post-democracy, post-politics and the politics of unsustainability. İçinde J. Wilson & E. Swyngedouw (Ed.), *Post-political and its discontents: Spaces of depoliticisation, spectres of radical politics* (ss. 146-166). Edinburgh University Press.
- Bodin, J. (1967). *Six books of the commonwealth*. Alden Press.
- Boyle, J. (1997). Foucault in cyberspace: Surveillance, sovereignty, and hardwired censors. *University of Cincinnati Law Review*, 66, 177-205.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür cilt 2 Kimliğin gücü* (E. Kılıç, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castells, M. (2011). *The rise of the network society*. John Wiley & Sons.
- Clarke, R. (1988). Information technology and dataveillance. *Communications of the ACM*, 31(5), 498-512. <https://doi.org/10.1145/42411.42413>
- Crouch, C. (2004). *Post-democracy*. Polity Press.
- Çelik, F. (2022). Panoptik sonrası dünyada küresel hegemonyanın sosyal medya üzerinden değerlendirilmesi: Donald Trump vakasının betimsel analizi. *Yeni Medya Dergisi*, 13, 229-246. <https://doi.org/10.55609/yenimedya.1132767>
- Dalton, R. J. (2008). *The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics*. CQ Press.
- Deibert, R., Palfrey, J., Rohozinski, R., & Zittrain, J. (Ed.). (2010). *Access controlled: The shaping of power, rights, and rule in cyberspace*. MIT Press.

- Deleuze, G. (2006). Postscript on the societies of control. *October*, 59, 3-7.
- Deutsche Telekom plans for a 'national internet'. (2013, Ekim 21). <https://www.dw.com/en/deutsche-telekom-plans-for-a-national-internet/a-17171714>
- Didier, B. (2008). Globalized (in) security: The field and the ban-opticon. İçinde D. Bigo & A. Tsoukala (Ed.), *Terror, insecurity and liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (ss. 10-48). Routledge.
- Dussel, E. (2008). *Twenty theses on politics*. Duke University Press.
- Flatscher, M., & Seitz, S. (2019). Of citizens and plebeians: Postnational political figures in Jürgen Habermas and Jacques Rancière. *European Law Journal*, 25(5), 502-507. <https://doi.org/10.1111/eulj.12344>
- Fonte, J. (2004). Democracy's trojan horse. *The National Interest*, 76, 117-127.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Çev.). Vintage Books.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. İçinde G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Ed.), *The Foucault effect: Studies in governmentality: With two lectures by and an interview with Michael Foucault* (ss. 87-104). University of Chicago Press.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın gözü* (I. Ergüden, Çev.; 3. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.; 5. bs). İmge Yayınları.
- Fraser, N. (2015). Legitimation crisis? On the political contradictions of financialized capitalism. *Critical Historical Studies*, 2(2), 157-189. <https://doi.org/10.1086/683054>
- Glassman, J. (2007). Post-democracy? *Environment and Planning A: Economy and Space*, 39(9), 2037-2042. <https://doi.org/10.1068/a4088>
- Glassman, J. (2010). "The provinces elect governments, Bangkok overthrows them": Urbanity, class and post-democracy in Thailand. *Urban Studies*, 47(6), 1301-1323.
- Goldsmith, J., & Wu, T. (2006). Who controls the internet?: Illusions of a borderless world. İçinde *Who controls the internet?* Oxford University Press.
- Habermas, J. (2012a). *The crisis of the European Union: A response* (C. Cronin, Çev.). Polity Press.
- Habermas, J. (2012b). The crisis of the European Union in the light of a constitutionalization of international law. *European Journal of International Law*, 23(2), 335-348. <https://doi.org/10.1093/ejil/chs019>
- Habermas, J. (2015). *The lure of technocracy* (C. Cronin, Çev.). Polity Press.
- Han, B.-C. (2017). *Şeffaflık toplumu* (H. Barışcan, Çev.). Metis Yayınları.
- Heintschel von Heinegg, W. (2013). Territorial Sovereignty and Neutrality in Cyberspace. *International Law Studies*, 89(1), 123-156.
- Hintz, A., Dencik, L., & Wahl-Jorgensen, K. (2017). Digital citizenship and surveillance society: Introduction. *International Journal of Communication*, 11, 731-739.
- Hobbes, T. (1994). *Leviathan*. Hackett Publishing.
- Imre, A. (2009). National intimacy and post-socialist networking. *European Journal of Cultural Studies*, 12(2), 219-233. <https://doi.org/10.1177/1367549409102428>

- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- Jiang, M., & Okamoto, K. (2014). National identity, ideological apparatus, or panopticon? A case study of the Chinese national search engine jike. *Policy & Internet*, 6(1), 89-107. <https://doi.org/10.1002/1944-2866.POI353>
- King, L. (2001). Information, society and the panopticon. *The Western Journal of Graduate Research*, 10(1), 40-50.
- Koç, Y. (2019). Post demokrasi ve siyasi parti kavramsallaştırmasını Pierre Bourdieu üzerinden okumak. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 42-61. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.584481>
- Koskela, H. (2000). 'The gaze without eyes': Video-surveillance and the changing nature of urban space. *Progress in Human Geography*, 24(2), 243-265. <https://doi.org/10.1191/030913200668791096>
- Krause, P. (2020, Mart 26). Carl Schmitt and the concept of sovereignty. *Discourses on Minerva*. <https://minervawisdom.com/2020/03/26/carl-schmitt-and-the-concept-of-sovereignty/>
- Laffin, M. (2016). Planning in England: New public management, network governance or post-democracy? *International Review of Administrative Sciences*, 82(2), 354-372. <https://doi.org/10.1177/0020852315581807>
- Lemke, T. (2002). Foucault, governmentality, and critique. *Rethinking Marxism*, 14(3), 49-64. <https://doi.org/10.1080/089356902101242288>
- Lessig, L. (1999). The limits in open code: Regulatory standards and the future of the net. *Berkeley Technology Law Journal*, 14(2), 759-769.
- Lessig, L. (2006). *Code (Version 2.0)*. Basic Books.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Doubleday & Company.
- Lyon, D. (2014). Surveillance, Snowden, and big data: Capacities, consequences, critique. *Big Data & Society*, 1(2), 1-13. <https://doi.org/10.1177/2053951714541861>
- Lyon, D. (2015). *Surveillance after Snowden*. Polity Press.
- MacKinnon, R. (2012). The netizen. *Development*, 55(2), 201-204. <https://doi.org/10.1057/dev.2012.5>
- Marshall, T. H. (1983). Citizenship and social class. İçinde D. Held (Ed.), *States and societies* (ss. 248-260). New York University Press.
- Mathiesen, T. (1997). The viewer society: Michel Foucault's 'panopticon' revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215-234.
- Mendieta, E. (2015). Post-democracy: From the depoliticisation of citizens to the political automata of perpetual war. *Juncture*, 22(3), 203-209. <https://doi.org/10.1111/j.2050-5876.2015.00861.x>
- Miller, C. R. (2020). *Living under post-democracy: Citizenship in fleetingly democratic times*. Routledge.
- Mitchell, W. J. (1996). *City of bits: Space, place, and the infobahn*. MIT Press.
- Muggah, R. (2013, Eylül 19). *After NSA scandal, will Brazil try to unravel the internet?* [The Globe and Mail]. <https://www.theglobeandmail.com/opinion/after-nsa-scandal-will-brazil-try-to-unravel-the-internet/article14407678/>

- Nash, K. (1996). Post-democracy, politics and philosophy: An interview with Jacques Rancière. *Angelaki: : Journal of the Theoretical Humanities*, 1(3), 171-178. <https://doi.org/10.1080/09697259608571905>
- Niedzwiecki, H. (2010). *Dikizleme günlüğü: Kendimizi ve komşularımızı gözetlemeyi niçin bu kadar sevdik?* (G. Gündüç, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Nye, J. S. (2014). *The regime complex for managing global cyber*. London: Centre for International Governance Innovation and the Royal Institute for International Affairs.
- Orwell, G. (2021). *Nineteen eighty-four*. Oxford University Press.
- Özdel, G. (2012). Foucault bağlamında iktidarın görünmezliği ve “panoptikon” ile “iktidarın gözü” göstergeleri. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2(1), 22-29. <https://doi.org/10.7456/10201100/003>
- Perritt, H. H. (1998). The internet as a threat to sovereignty? Thoughts on the internet’s role in strengthening national and global governance. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 5(2), 423-442.
- Poster, M. (1990). *The mode of information: Poststructuralism and social contexts*. University of Chicago Press.
- Poster, M. (1996). Databases as discourse; or, electronic interpellations. İçinde D. Lyon & E. Zureik (Ed.), *Computers, surveillance, and privacy* (ss. 175-192). University of Minnesota Press.
- Poster, M. (1999). National identities and communications technologies. *The Information Society*, 15(4), 235-240. <https://doi.org/10.1080/019722499128394>
- Price, M. E. (2002). *Media and sovereignty: The global information revolution and Its challenge to state power*. MIT Press.
- Rancière, J. (1995). *On the shores of politics* (L. Heron, Çev.). Verso Press.
- Rancière, J. (1999). *Dis-agreement: Politics and philosophy*. University of Minnesota Press.
- Reidenberg, J. R. (1997-1998). Lex informatica: The formulation of information policy rules through technology. *Texas Law Review*, 76(3), 553-593.
- Rogers, R., Weltevrede, E., Borra, E., & Niederer, S. (2013). National web studies the case of Iran online. İçinde J. Hartley, A. Bruns, & J. Burgess (Ed.), *A companion to new media dynamics* (ss. 142-166). Blackwell.
- Rokkan, S. (1970). *Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of the processes of development*. Universitetsforlaget.
- Rorty, R. (2004, Nisan 1). Post-democracy. *London Review of Books*, 26(07). <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v26/n07/richard-rorty/post-democracy>
- Rosen, J. (2004). *The naked crowd: Reclaiming security and freedom in an anxious age*. Random House.
- Schmitt, C. (2005). *Political theology; Four chapters on the concept of sovereignty* (G. Schwab, Çev.). The University of Chicago Press.
- Sekerák, M. (2023). Havel’s idea of post-democracy in a comparative perspective. *History of European Ideas*, 1-31. <https://doi.org/10.1080/01916599.2023.2267068>
- Smith, A. D. (2016). *Milli kimlik* (B. S. Şener, Çev.; 8. bs). İletişim Yayınları.

- Sprague, R. (2007). From Taylorism to the omnicon: Expanding employee surveillance beyond the workplace. *John Marshall Journal of Computer and Information Law*, 25, 1-35.
- Stefik, M. (1997). *Internet dreams: Archetypes, myths, and metaphors*. MIT Press.
- Stefik, M. (2000). *The internet edge: Social, technical, and legal challenges for a networked world*. MIT Press.
- Şimşek, S. S. (2021a). Siber gözetim. İçinde N. Akdemir & C. O. Tuncer (Ed.), *Siber ansiklopedi: Siber ortama çok disiplinli bir yaklaşım* (ss. 392-397). Pegem Akademi.
- Şimşek, S. S. (2021b). Siber kültür. İçinde N. Akdemir & C. O. Tuncer (Ed.), *Siber ansiklopedi: Siber ortama çok disiplinli bir yaklaşım* (ss. 447-451). Pegem Akademi.
- Şimşek, S. S. (2021c). Siber yönetim. İçinde N. Akdemir & C. O. Tuncer (Ed.), *Siber ansiklopedi: Siber ortama çok disiplinli bir yaklaşım* (ss. 508-513). Pegem Akademi.
- Tanrıverdi, E. G. (2017). *Sosyolojik açıdan küreselleşme ve ulus-devlet (Giddens, Bauman ve Habermas örneği)*. Seçkin Yayıncılık.
- Tilly, C. (1995). Citizenship, identity and social history. *International Review of Social History*, 40(S3), 1-17. <https://doi.org/10.1017/S0020859000113586>
- Ünlü, D. G. (2018). Şeffaflık toplumu: Şeffaf toplumun eleştirisi üzerine bir okuma. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 28, 281-290. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.436058>
- Warren, M. E. (2013). Citizen representatives. İçinde J. H. Nagel & R. M. Smith (Ed.), *Representation: Elections and beyond* (ss. 269-294). University of Pennsylvania Press.
- Weber, M. (2004). Politics as vocation. İçinde R. Livingstone (Çev.), *The vocation lectures* (ss. 34-62). Hackett Pub.
- Wolcott, H. F. (1994). *Transforming qualitative data: Description, analysis, and interpretation*. Sage Publications.
- Wolin, S. S. (2001). *Tocqueville between two worlds: The making of a political and theoretical life*. Princeton University Press.
- Wolin, S. S. (2008). *Democracy incorporated: Managed democracy and the specter of inverted totalitarianism*. Princeton University Press.
- Zuboff, S. (2015). Big other: Surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology*, 30, 75-89. <https://doi.org/10.1057/jit.2015.5>

Yayın Geliş Tarihi: 2024-06-05

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-29

DOI No: 10.35343/kosbed.1496670

İsmail Tamer TOKLU¹

Genç Tüketicilerin Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutumunun Öncülleri ve Ardıllarının Modellenmesi

Modelling the Antecedents And Consequences of Young Consumers' Attitudes Towards Items That Contain Microplastics

Özet

Plastikler son yıllarda artan kullanımı ile oluşan atıklar nedeniyle doğal çevre ve sağlık için önemli tehdit olmaya başlamıştır. Tüketici ürünlerinde mikro plastiğe rastlanması ile birlikte tüketici davranışlarında oluşturacağı etki araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Oluşturulan model ile plastik atıklara yönelik farkındalığın sağlık ve çevre bilinci ile mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu incelenmiştir. Kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak seçilen üniversite öğrencilerinden web tabanlı anket ile toplanan veriler PLS-SEM ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre plastik atıklara yönelik farkındalık, sağlık bilinci, çevre bilinci ve mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu etkilemektedir. Farkındalık aynı zamanda sürdürülebilir tüketim niyetini sağlık bilinci ve çevre bilinci aracılığı ile dolaylı yoldan etkilemektedir. Sürdürülebilir tüketim niyeti mikro plastiklerden rahatsız olan tüketicilerin işletmeleri değiştirme niyetini etkilemektedir. Tutum işletmeleri değiştirme niyetini etkilerken sürdürülebilir tüketim niyetini etkilememektedir. Sağlık bilinci ve çevre bilinci sürdürülebilir tüketim niyetini doğrudan etkilerken işletmeleri değiştirme niyetini dolaylı yoldan sürdürülebilir tüketim niyeti ile etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Bilinci, Çevre Bilinci, Sürdürülebilir Tüketim Niyeti

Jel Kodları: M30, M31, M39

Abstract

Plastics have become a serious threat to the natural environment and health due to the waste generated by their increasing use in recent years. The effect it will create on consumer behaviors has attracted the attention of researchers with the encounter of microplastics in consumer products. Awareness of plastic waste, health and environmental consciousness, and attitudes towards products containing microplastics were examined with the model created. Data collected from university students selected using the convenience sampling method with a web-based survey were analyzed with PLS-SEM. According to the findings obtained, awareness of plastic waste affects health consciousness, environmental consciousness, and attitudes towards products containing microplastics. Awareness also indirectly affects sustainable consumption intentions through health consciousness and environmental consciousness. Sustainable consumption intention affects the willingness to switch companies among consumers who are disturbed by microplastics. While attitude affects willingness to switch companies, it does not affect sustainable consumption intentions. While health consciousness and environmental consciousness directly affect sustainable consumption intention, they indirectly affect willingness to switch companies through sustainable consumption intention.

Keywords: Health Consciousness, Environmental Consciousness, Sustainable Consumption Intention

Jel Codes: M30, M31, M39

¹İsmail Tamer Toklu, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, ittoklu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7848-4867

GİRİŞ

Nüfusun kentleşmesi, artan gelir düzeyleri, değişen yaşam tarzları ve artan nüfusla tüketici ürünlerine yönelik üretimin artması plastiğin daha fazla kullanım alanına sahip olmasını ve bağımlılık yapmasını sağladı. Plastiğin diğer malzemelere göre üretim maliyetlerinin düşük olması, kullanım kolaylığı, yeterince sağlam olması ve hafifliği küresel olarak talebini artırdı. Plastik ilk olarak karasal alanda ekonomik hayata girerek atık sorununu ortaya çıkardı. Özellikle tek kullanımlık ürünlerdeki yoğun uygulama, kaçınılmaz olarak büyük atık hacimleriyle sonuçlanırken bu atıklar farklı yollardan çevreyle etkileşime girerek ciddi zorlukların önünü açmaya başladı (Raab ve Bogner, 2021).

Küresel plastik üretimi 2022 yılında toplam 400,3 milyon ton olarak gerçekleşti. Bunların içinde tüketim sonrası elde edilen plastikte yapılan geri dönüşümle (mekanik ve kimyasal) üretilen plastiğin payı 35,5 milyon tondur (Plastics Europe, 2022). Bu geri dönüşümden üretilen plastiğin toplam üretim içindeki payının %8,9 civarında olduğunu gösterir. Kalan miktarın çöplüklere bırakılması toprağın, denizlerin kirlenmesi gibi çevre sorunlarına yol açmakla birlikte küresel ısınma gibi daha ciddi sonuçları ortaya çıkarması açısından anlamlı bir veridir.

Atık plastikler çöplüklere atılma, yakılma veya geri dönüştürülme şeklinde 3 farklı işleme tabi tutulurken çoğunlukla yanlış yönetilme neticesinde doğal çevreye karıştığı (Hale vd., 2020) belirlenmiştir. Atığa yönelik bu işlemlerle öncelikle toprak, hava, nehirler aracılığı ile deniz ve okyanusların kirlenmeye başlamasıyla toksik inorganik maddeleri ve organik bileşikler içeren plastiklerin deniz canlılarının dokularına nüfuz etme tehlikesi de ortaya çıktı.

Zamanla plastiklerle birlikte mikro plastikler gündeme gelmeye başladı. Tanım olarak mikro plastikler, parçacık boyutu 5 mm'den küçük plastiklerdir. Birincil ve ikincil mikro plastikler olarak ikiye ayrılabilirler. Birincil mikro plastikler, parçacıklar şeklinde doğrudan çevreye atılan plastikler iken; ikincil mikro plastikler, büyük plastik parçaların kırılması ve parçalanmasıyla ortaya çıkan plastiklerdir (Andrady, 2011). Mikro plastikler büyük okyanusta devasa "çöp yığınlarının" rapor edilmesiyle tüm dünyada büyük bir dikkat ve ilgi kaynağı oldu. Mikro plastikler, küreler, parçalar ve lifler dâhil olmak üzere çeşitli şekillerde bulunur. Çoğu (kasıtlı olarak üretilen mikro boncuklar hariç) daha büyük plastiklerin (makro plastikler) bozulmasından kaynaklanır (Hale vd., 2020). Nihayetinde mikro plastik kirliliği tüm dünyada giderek büyüyen, sürdürülebilirliği olumsuz yönde etkileyen, hayati bir çevre sorunudur çünkü mikro plastik bitkiler, hayvanlar ve insanlar için suyu, toprağı, havayı ve yeraltı sularını sadece görsel olarak değil aynı zamanda ekolojik olarak da kirletir (Amelia vd., 2021).

Yeterli tüketici farkındalığı, ürünlerin mikro plastikle temasının ve kirlenmesinin potansiyel olumsuz sonuçlarını anlamayı ve tüketicilerin bilinçli bir şekilde sağlık ve çevre ile ilgili kararlar almayı mümkün kılar. Bu çalışma aracılığıyla, plastik / mikro plastikle teması olan ürünlere yönelik mevcut bilgi birikimine, mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumda öncüller ve ardılların rolünü tespit ederek önemli ölçüde katkıda bulunmaya çalışılmaktadır. Burada sürdürülebilir tüketim niyeti ile işletmeleri değiştirme niyetinde plastik atıklara yönelik farkındalık, sağlık bilinci, çevre bilinci ve mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumun etkileri teorik bir modelle kavramlaştırıldı. Yazarın bildiği kadarıyla bu bağlantılar mikro plastikler bağlamında araştırılmamıştır.

Mikro plastik konusu sürdürülebilir bir çevre ve insan sağlığı için dünyada giderek artan bir endişe kaynağıdır. Kamu otoritesi düzenleyici işlevi, özel sektör sürdürülebilir üretim ve tüketim tedariki, tüketici sürdürülebilir bir tüketim alışkanlığı, akademi ise yol göstericiliği ile bu hassas konunun tarafıdır. Araştırmanın paydaşlar için bir değer oluşturacağı öngörülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Plastikler çevrede çeşitli fotokimyasal, fiziksel ve biyolojik süreçlere maruz kaldıklarında süreç içinde mikro plastik haline dönüşürler. Mikro plastiklerin varlığı ve birikmesi çevresel denge, suyun bulunduğu ortamlar, gıdanın kalıcılığı, güvenliği ve sonunda insan sağlığı için tehlike oluşturur (De-la-Torre, 2020). Bununla birlikte mikro plastiklerin ekonomik etkileri de önemlidir, örneğin balıkçılık ve turizm gibi endüstriler çevredeki mikro plastiklerin varlığından olumsuz yönde etkilenmektedir (Ghosh vd., 2023). Plastiğin çevre üzerindeki etkisine yönelik farkındalık yüksek ve mikro plastikler de yaygın olarak bilinmesine rağmen mikro plastiğin boyutunun pek bilinmediği (Soares vd., 2021) ifade edilmektedir.

Çevresel atıkların büyük bir kısmı plastik ambalajlardan kaynaklanır. Burada üreticiler ile perakendecilerin birlikte alacakları karar ile tüketici zihniyetinde çevresel sürdürülebilirlik lehine olumlu değişimler yaratılabilir (Beitzen-Heineke vd., 2017). Çünkü daha yüksek farkındalık, çevre dostu davranış konusunda daha yüksek istekliliği tetikler. Ancak devletlerin düzenleyici rolü gereği hazırlayacakları kılavuz ve yaptırımlarla sürecin olumlu yönde tetikleyicisi olması gerekir.

Mikro plastik parçacıkların kaynağı sabunlar, kişisel bakım ürünleri ve daha büyük plastik ürünlerin kalıntıları (Ghosh vd., 2023) gibi tüketici bazlı çeşitli ürünlerdir. Günlük kullanımı yaygın olan bu ürünlerin toplumda ekonomik, ekolojik çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin yanında gıda güvenliği ve halk sağlığına yönelik tehdidine ilişkin artan endişeler mevcuttur (Deng, 2020). Artan kaygıya rağmen, karasal, deniz, tatlı su ve atmosferik çevrede plastiklerin gerçek miktarları ve bunların ekolojik önemi hala tam belirli değildir. Ancak son yıllarda çevre sorunlarına yönelik algının, farkındalığın, bilginin, tutumun ve davranışın önemi gün geçtikçe daha fazla ortaya çıkmaktadır.

1.1. Plastik Atıklara Yönelik Farkındalık

Tüketici farkındalığı, bireysel tüketicilerin pazardaki hakları ve sorumlulukları konusundaki uyanıklığı veya kapsamı olarak tanımlanır (Rousseau ve Venter, 1992). Bu hakların algılanması, tüketicileri sorumluluk almaya teşvik ederek tüketicilerin bilinçli kararlar almasına ve örneğin çevre dostu ürün alternatiflerini öncelikle tüketim davranışlarını değiştirmesine yol açabilir. Eksik bilgi, daha sürdürülebilir ürünler için ödeme yapma isteğinin olmayışı, alternatiflerin bulunmaması veya daha sürdürülebilir tüketim motivasyonunun olmaması gibi nedenlerden dolayı, farkındalık mutlaka tüketici davranışında değişikliklere yol açmayabilir (Rhein ve Schmid, 2020).

Mikro plastikler ekolojinin tüm önemli alanlarında bulunur. Himalaya tepesinde bulunan en derin çukurlara kadar varlığı tespit edilmiştir. Bu çevresel kirlenmenin ötesinde kozmetik ürünlerde, içilen sularda ve diğer günlük alınan gıdalarda tüketilebilir şekilde bulunur. İnsanların plasentasında dahi tespit edilen mikro plastiklerin küçük boyutu nedeniyle yayılma ve kirletici kapasitelerini kontrol etmek zordur. Bu da mikro plastiklerin bir ekosistemden diğerine kolaylıkla bulaşarak yaygınlaşmasını sağlar (Dowarah vd., 2022).

Plastik kirliliği hakkındaki yüksek farkındalığın, mikro plastik kirliliğinin anlaşılmasında olumlu bir etkisi vardır (Dowarah vd., 2022). Ancak plastik kirliliği farkındalığı yüksek olmasına rağmen, mikro plastiklere yönelik farkındalık maalesef düşüktür. ABD'li tüketicilerin çoğu sarf malzemelerinde bulunan mikro plastiklerin farkında değil iken benzer şekilde Korelilerin de mikro plastikler ve bununla ilişkili risk algıları düşük (Dowarah vd., 2022) olması bunlara örnektir. Tüketicilerin farkındalık ve bilincinin eksikliğinin yanında az gelişmiş bir atık yönetimi, bertaraf ve geri dönüşüm altyapısının yetersizliği, atık toplama için istihdam edilen işgücünün vasıfsızlığı sorunu daha da kötüleştirir (Dumbili ve Henderson, 2020). Eğitim yoluyla farkındalık oluşturmanın çöpün yönetimindeki önemi ortadadır (Eastman vd., 2013). Çevre dostu davranışın farkındalığı ve benimsenmesi plastik içeren ürüne yönelik tutum ile ilişkilidir (Ergen vd., 2015). Akademisyenler

arasında tüketici farkındalığı eksikliğinin, sürdürülebilir plastik ekonomisinin uygulanmasının önündeki temel bir engel olarak kabul edildiğine ilişkin genel bir fikir birliği vardır (Korhonen vd., 2018).

Bu teorik temel bazında plastik atıklara yönelik farkındalığın gelişmesi, sağlık bilinci, çevre bilinci ve mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu etkilemesi olasıdır. Buna göre araştırmanın ilk hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₁: Farkındalık sağlık bilincini etkiler.

H₂: Farkındalık çevre bilincini etkiler.

H₃: Farkındalık tutumu etkiler.

1.2. Sağlık Bilinci

Sağlık bilinci, kişinin sağlığı hakkındaki farkındalığı ve duyguları veya sağlıkla ilgili endişelerinin günlük etkinliklerinde yer alma ölçüsü olarak tanımlanır (Cudjoe ve Wang, 2024). Sağlık bilinci, sağlık ve refahı incelemektir. Sağlık bilincine sahip bireyler seçtikleri yaşam tarzının sağlıkları üzerindeki olası etkilerinin farkında olarak refahlarını geliştirecek ürünleri, hizmetleri ve davranışları ararlar.

Mikro plastiklerin besin zincirlerinde ve çevrede yaygınlaşması konunun paydaşları tarafından araştırılmasına (De-la-Torre, 2020) yol açmaktadır. Modern yaşam ile birlikte toprağın, suyun, havanın kirlenmesi, beraberinde sağlık ve çevre sorunlarını ortaya çıkarır. Nitekim mikro plastiklerin sağlığa etkileri konusunda nüfusun %75'inin çok endişeli (Hammami vd., 2017) olduğu belirlenmiştir.

İnsanlar mikro plastiklere temas, yutma ve soluma yoluyla maruz kalır. En yaygın maruziyet sindirimden kaynaklanır, dolayısıyla ana maruz kalma kaynağı beslenmedir (Cox vd., 2019). Burada deniz ürünleri tüketimi olumsuz etkiler arasında büyük ölçekli bir kaynaktır (Goh vd., 2021). Mikro plastiklere maruz kalmak solunum ve sindirim sorunları da dahil olmak üzere insanlar için uyku bozukluğu, obezite gelişimi, artan diyabet riski gibi sağlık risklerini ortaya çıkarır (Ghosh vd., 2023).

Beslenmenin yanında plastik poşetlerin havaya zehirli duman salması da sağlık açısından tehlikeli olduğu gibi ozon tabakasını azaltarak sera gazı etkisi yaratıp doğrudan atmosferin ısısını artmasını sağlar. Artan sağlık bilinci ve çevre kaygıları ile birlikte farklı ülkelerin plastik kullanımını azaltma yönünde çeşitli adımlar attıkları görülmektedir. Danimarka bu bağlamda 1994 yılında plastik poşet imalatçılarını zorunlu vergi ile mücadeleyi başlatan ilk ülke olurken, bu uygulamanın plastik poşet kullanımını %66 oranında azaltılması büyük bir başarıdır (Akullian vd., 2006).

Doğrudan plastiklerin ya da mikro plastiklerin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri konusunda bir fikir birliği olmamasına rağmen (Barboza vd., 2018), insanların besin zinciri yoluyla etkilenmesi mümkündür. Sağlık bilinci yüksek tüketicilerin öncelendiği sağlık durumu ve refahı dolayısı ile sürdürülebilir tüketimi tercih edecekleri açıktır. Benzer şekilde satın alma davranışlarını gerçekleştirirken tüketicilerin sağlık ve refahını incelemeyen işletmeleri daha duyarlı işletmelerle değiştirmeleri de olasıdır.

Bu teorik temel bazında sağlık bilincinin mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ile birlikte sürdürülebilir tüketim niyeti ve işletmeleri değiştirme niyetini etkilemesi olasıdır. Buna göre araştırmanın ilgili hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₄: Sağlık bilinci tutumu etkiler.

H₅: Sağlık bilinci sürdürülebilir tüketim niyetini etkiler.

H₆: Sağlık bilinci işletmeleri değiştirme niyetini etkiler.

1.3. Çevre Bilinci

Çevre bilinci, bireylerin çevre yanlısı davranış rejimine katılma eğilimi ile ilgili belirli psikolojik etkileri ifade eden inanç sisteminin bir unsuru (Zelezny ve Schultz, 2000) olarak tanımlanır. Çevre bilincinin temeli, sosyal olarak bilinçli tüketici, sosyal olarak sorumlu tüketim davranışı, çevresel açıdan anlamlı davranış, sosyal olarak sorumlu tüketim davranışı, çevreye duyarlı / ilgili davranışlar, ekolojik kaygılı tüketiciler ve sorumlu çevresel davranış gibi bir çok oluşumdan meydana gelir. Geleneksel olarak tanımlanan sosyal bilinçli tüketici ile çevreye duyarlı tüketici arasında ayırmadan söz edilebilir. Çevreye duyarlı tüketiciler sosyal bilinçli tüketicilerden daha çok belirli demografik özelliklere ve dahası sosyo psikolojik özelliklere sahiptir (Kautish ve Sharma, 2020).

Çevre bilinci yüksek olan tüketiciler, çevrenin korunmasına ve bunun insan sağlığı ve toplum üzerindeki etkisine daha fazla önem verir. Bu tüketiciler, eğer çevre dostu ürünler satın alırlarsa, işletmelerin çevre dostu ürünler üretmek için daha fazla yatırım yapacaklarına ve daha fazla çaba harcayacaklarına inanırlar. İşletmeler aynı zamanda tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaları ve iyi bir imaja sahip olmaları gerektiği için çevreye daha fazla önem verebilecek ve etik davranışlar sergileyebileceklerdir (Wang vd., 2020).

Aynı zamanda çevre kaygılarının hızla artması, sürdürülebilirliğin zorlukları ve çevrenin bozulmasına ilişkin tüketici farkındalığının artması, yeşil tüketimi sosyal açıdan anlamlı hale getirir. Burada kaygı, bireyin sosyal, etik ve çevresel sorunların ciddiyeti ve sonuçlarına ilişkin görüş veya inançlarını ifade eden bilişsel tutumu ölçmenin bir yoludur (Palacios-González ve Chamorro-Mera, 2020). Kaygı davranışsal niyetleri tahminde önemli bir güce sahiptir. Yüksek ölçüde kaygıya sahip bireyler daha yüksek çevre dostu davranış sergileyebilirler (Borriello vd., 2022). Bu da sürdürülebilir tüketim niyetinin öncüllerinden birisidir.

Önemli bir kaygıyı içeren ve antropojenik atık olarak kabul edilen mikro plastikler tüm dünyada, özellikle de su kütlelerinde bulunur. İnsanlarla birlikte hayvanlar için de potansiyel sağlık tehlikelerinin yanında çevreye olan olumsuz etkileri nedeniyle birçok uzmanın araştırma konusu haline gelmiştir (Oleksiuk vd., 2022). Plastik tüketimi bağlamında çevre kaygısının doğrudan niyetlerle bağlantılı olduğu (Sun et al., 2017) belirtilir. Tüketicilerin doğanın birincil rolünü ve çevresel kaygıyı yeniden keşfetmesinde sosyal mesafe ve resmi karantinalarla yapılan kısıtlamalar etkili olmuştur. Tüketicilerin çoğunun evlerde gerçekleştiği karantina dönemlerinde tüketiciler, gıda ürünlerinde kaliteyi tercih ederek, çevreye saygılı olduklarını, sorumlu satın alma kararları almaya daha istekli hale geldiklerini gösterdiler (Chen ve Hung, 2016). Çevresel ve ekolojik motivasyonlar tüketicilerin mikro plastik içermeyecek ürünlere yönelik tutum ve davranışlarını etkileyebilir. Diğer taraftan, çevre bilincinin davranışlarda pek gerçek değişikliklere dönüşmediği (Lucarelli vd., 2020), benzer şekilde tüketicilerin çevresel konulara olan büyük ilgisinin genellikle gerçek davranışlara dönüşmede başarısız olabildiği (Tsarenko vd., 2013), farklı dış etkilerin bunda rol oynayabildiği tespitleri de vardır.

Bu teorik temel bazında çevre bilincinin mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ile birlikte sürdürülebilir tüketim niyeti ve işletmeleri değiştirme niyetini etkilemesi olasıdır. Buna göre araştırmanın ilgili hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₇: Çevre bilinci tutumu etkiler.

H₈: Çevre bilinci sürdürülebilir tüketim niyetini etkiler.

H₉: Çevre bilinci işletmeleri değiştirme niyetini etkiler.

1.4. Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutum

Tutumlar, insanların yakın çevrelerini nasıl incelediklerini ve çevresel konulara nasıl saygı gösterdiklerini taklit eden önemli ölçümlerdir (Afroz vd., 2017). Bir kişinin davranışa ilişkin olumlu

değerlendirme derecesi, o davranışı gerçekleştirme niyetiyle bağlantılıdır ve genel olarak, değerlendirme ne kadar olumluysa niyetler de o kadar güçlüdür.

Mikro plastikleri çeşitli yollarla alan insanların haftalık tüketim miktarı şaşılacak düzeyde yüksektir (Moon vd., 2023). Bunda mikro plastik kirliliğinin dünya çapında yaygın olması etkilidir. Buna rağmen farklı ülkelerdeki tüketicilerin bu yeni ve yaygın olan kirleticilere karşı tepkilerinin farklı olması da muhtemeldir. Kültürel faktörler bu farklılıkları belirlemede temel bileşendir (Ehmke vd., 2010). Çünkü kültür tüketicilerin davranışlarını etkiler (Han, 2017). Buna göre farklı kültürler bireylerin çevresel tutumlarını farklı şekilde etkilerken aynı zamanda farklı çevresel davranışlara da yol açar (Moon vd., 2018).

Diğer taraftan mikro plastikler akademik olarak geniş bir şekilde tartışılrsa da tüketiciler tarafından yeterince bilinemeyebilir (Deng vd., 2020). Davranışsal değişim, değişim motivasyonu ile birlikte pratik bilgi birikimini de gerektirir (Nisbet ve Gick, 2008). Buna göre tüketiciler, mikro plastiklerin çevreye veya insan vücuduna etkisini tam olarak kavrayamayabilir, mikro plastiklerin azaltılmasına yönelik girişimlere katılımcı motivasyonuna sahip olmayabilirler. İlave olarak mikro plastik kirliliğini etkili bir şekilde azaltmak için ne yapacaklarını da bilemeyebilirler. Ancak temel olarak plastik tüketimiyle ilgili çalışma davranışa yönelik tutumlar ile niyetler arasındaki ilişkiyi doğrular (Sun vd., 2017). Niyet ne kadar güçlüyse, davranışı gerçekleştirme olasılığı da o kadar güçlüdür. Plastik tüketiminin (ve mikro plastiklerin) araştırıldığı çalışmalara göre de niyetler davranışın en önemli öncülüdür (Borriello vd., 2022).

1.5. Sürdürülebilir Tüketim Niyeti

Sürdürülebilir tüketim, tüketicilerin sosyal ve çevresel açıdan sorumlu tüketim uygulamalarını ifade eder. Gelecek nesilleri dikkate alarak tüketimde sorumlu davranmak, yeşil tüketim yaklaşımını benimsemek, ölçülü tüketim ile israfları en aza indirmek bu kapsamda değerlendirilir (Joshi vd., 2019). Sürdürülebilirlik yaklaşımıyla üretimden tüketime tedarik zincirinin tüm aşamalarında kaynakların etkin ve verimli kullanımı ile toplumsal refahın artırılması hedeflenir. Karşılıklı determinizm teorileri aracılığıyla, bireysel ve sosyokültürel faktörlerin yanı sıra bireylerin geçmişteki sürdürülebilir uygulamalarının da gelecekteki sürdürülebilir davranışlarını etkileyebileceği (Phipps vd., 2013) ileri sürülmüştür.

Bu teorik temel bazında farkındalık, tutum, sürdürülebilir tüketim niyeti, sağlık bilinci ve çevre bilinci ile ilgili olarak araştırmanın ilgili hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₁₀: Farkındalık sürdürülebilir tüketim niyetini etkiler.

H₁₁: Tutum sürdürülebilir tüketim niyetini etkiler.

H₁₂: Farkındalığın sürdürülebilir tüketim niyetini etkilemesinde sağlık bilincinin aracı rolü vardır.

H₁₃: Farkındalığın sürdürülebilir tüketim niyetini etkilemesinde çevre bilincinin aracı rolü vardır.

1.6. İşletmeleri Değiştirme Niyeti

Tüketicilerin büyük bir kısmı işletmelerin sosyal açıdan daha sorumlu davranmasını isterken bu talebe bu işletmelerden ancak bazıları yanıt verebilir. Doğrunun sorumluluk alma yönünde olduğuna inanan işletmelerin yanında, yalnızca finansal olarak ödüllendirilmeyi bekledikleri için sosyal sorumluluk sahibi olan işletmeler de mevcut olabilir (Webb vd., 2008).

Sosyal sorumlu tüketici, sosyal ve çevresel sorunlara yönelik endişelerini satın alma ve tüketim eylemlerine dönüştüren bireydir. Bu bireyler sadece geleneksel olan fiyat, kalite gibi satın alma kriterlerini değil, aynı zamanda ürünle ve onu üreten ve pazarlayan işletmeyle bağlantılı sosyal ve çevresel hususları da dikkate alır (Palacios-González ve Chamorro-Mera, 2020). Sosyal sorumlu

tüketicinin tercihleri, kötü iş uygulamalarıyla bağlantılı işletmeleri veya doğal çevre üzerinde olumsuz etkisi yüksek olan ürünleri reddetmekten, eko-tasarımlı ürünlere veya sosyal amaçlara ve hayır kurumlarına bağış yapan dayanışma ürünlerini ve/veya işletmelerini öncelemeye kadar değişebilir.

Bu teorik temel bazında farkındalık, tutum, sürdürülebilir tüketim niyeti, işletmeleri değiştirme niyeti, sağlık bilinci ve çevre bilinci ile ilgili olarak araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₁₄: Farkındalık işletmeleri değiştirme niyetini etkiler.

H₁₅: Tutum işletmeleri değiştirme niyetini etkiler.

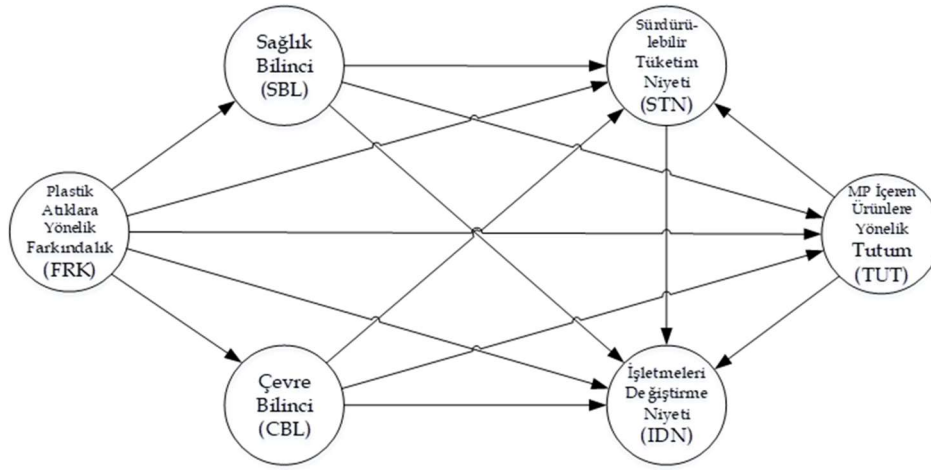
H₁₆: Sürdürülebilir tüketim niyeti işletmeleri değiştirme niyetini etkiler.

H₁₇: Sağlık bilincinin işletmeleri değiştirme niyetini etkilemesinde sürdürülebilir tüketim niyetinin aracı rolü vardır.

H₁₈: Çevre bilincinin işletmeleri değiştirme niyetini etkilemesinde sürdürülebilir tüketim niyetinin aracı rolü vardır.

Bu teorik temele göre araştırma için önerilen model Şekil 1’de grafik olarak sunulmaktadır.

Şekil 1: Önerilen Araştırma Modeli

2. Yöntembilim

2.1. Çalışma Alanı

Bu makalede sunulan araştırmada Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinde toplanan veriler kullanıldı. Türkiye’de medya plastik kirliliğini çok sık olmamakla birlikte gündeme getirir. Türkiye kendi plastik atığını değerlendirmedi döngüsel ekonomiyi gerçekleştirmediği gibi yurtdışından atık ithal ederek, başta insan sağlığı ve çevre olmak üzere önemli bozulmaların gelişmesine aracılık etmektedir. Bölge kültürü, iklim yapısı, denizi, balığı, yeşil alanı, yaylaları ve dereleri ile kendine özgü bir yerdir. Ancak plastik atıkların dereleri kirleterek denize taşınması balıklar dâhil olmak üzere ekosistemi tehdit etme potansiyeline sahiptir. Bu güzelliklerin gelecek nesillere orijinal hali ile devredilmesi ancak sürdürülebilir kalkınmayla sağlanabilir.

2.2. Anket Formu

Google Forms’ta oluşturulan web tabanlı anket çevrimiçi olarak dağıtılarak plastik atıklara yönelik farkındalık, sağlık bilinci, çevre bilinci, mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum,

sürdürülebilir tüketim niyeti ve işletmeleri değiştirme niyeti değişkenleri hakkında bilgiler toplandı. Ölçeklerdeki değişkenleri oluşturan sorulara yönelik katılımcılardan kesinlikle katılmıyorum (1) ile kesinlikle katılıyorum (5) arasında değişen 1'den 5'e kadar puan vermeleri istendi. Her ölçek grubunun önünde bir giriş ifadesi yer aldı. Tipik bir ifade şöyledir: "Plastik atıklarla ilgili farkındalığınız, sağlık bilinciniz, çevre kaygınız, mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumunuz, sürdürülebilir tüketim niyetiniz... hakkında ne düşünüyorsunuz?". Anket soruları için hali hazırda geçerliliği kanıtlanmış ölçeklerden yararlanılmıştır. Plastik atıklara yönelik farkındalık için 6 soru içeren Afroz, Rahman, Masud ve Akhtar (2017) tarafından kullanılan ölçekten; sağlık bilinci için 5 soru içeren Nagaraj (2021) tarafından kullanılan ölçekten; çevre bilinci için 3 soru içeren Prakash, Singh ve Yadav (2018) tarafından kullanılan ölçekten; mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum için 4 soru içeren Borriello, Massey ve Rose (2022) tarafından kullanılan ölçekten; sürdürülebilir tüketim niyeti için 3 soru içeren Joshi, Sangroya, Srivastava ve Yadav (2019) tarafından kullanılan ölçekten; işletmeleri değiştirme niyeti için 3 soru içeren Bruner II'de (2019) belirtilen ölçekten yararlanılmıştır. Anket hazırlandıktan sonra soruların anlaşılabilirliği test edilmiş, katılımcılardan elde edilen geri bildirim neticesinde gereken düzenlemeler yapılmıştır. Davranışsal soruların ardından katılımcılara demografik özelliklerinden sadece cinsiyet ve gelir durumları hakkında bilgiler istenmiştir. Ek 1 anket sorularını vermektedir.

2.3. Örneklem

Ankete kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen 18 yaş üstü 106 üniversite öğrencisi katılmıştır. İnceleme neticesinde kötü kalitede olduğu tespit edilen 6 anket elenerek 100 adetlik veri seti ile analizler yapılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Toplanan verilerin tanımlayıcı istatistikleri SPSS istatistik programı ile hesaplanmıştır. Bunlar frekanslar, ortalama ve standart sapmayı içerir. Bu araştırma için önerilen model PLS-SEM aracılığıyla test edilmiştir. Bu tercihin nedeni analizin veriler için normal dağılıma ihtiyaç duymaması ve az sayıdaki örneklem ile isabetli sonuçları elde etmesidir. Ancak burada minimum örneklem sayısı şartının sağlanması gerekir. Minimum örnek boyutu gereken "en az on katı kuralı" nı (Hair vd., 2014) karşıladığından PLS yol modelinin tahmininde yeterlilik teyit edilmiştir.

Analiz, ölçüm modelinin ve yapısal modelin kontrollerini içerir. Ölçüm modelinde güvenilirlik faktör yükleri aracılığıyla kontrol edilmiş; iç tutarlılık (internal consistency) üç ölçüm aracılığıyla değerlendirilmiştir. Cronbach'ın Alfa katsayısı ve birleşik güvenilirlik (composite reliability) ölçümleri; yakınsak geçerliliği (convergent validity) ortalama çıkarılan varyans (AVE: Average Variance Extracted) ile değerlendirilmiş ve ayrışma geçerliliği (discriminant validity) modeldeki yapılar arasındaki korelasyonlar Heterotrait-Monotrait (HTMT) oranı aracılığıyla değerlendirilmiştir. HTMT, esas olarak, aynı yapı içindeki göstergelerin korelasyonlarının ortalamasına göre, yapılar arasındaki anket öğelerinin korelasyonlarının ortalamasıdır. Ayrışma geçerliliği için kriter, HTMT puanının 0,85 veya altında olmasıdır (Borriello vd., 2022). Bu teknik, varyans bazlı yapısal eşitlik modellemesinde çapraz yüklemelerin değerlendirilmesinde Fornell-Larcker kriterine göre daha hassas sonuçlar sağlar (Henseler vd., 2015). Yapısal model, varyans enflasyon faktörü (VIF) değerleri aracılığıyla çoklu doğrusallık açısından test edilmiştir. Son olarak yapısal modelimizde yapılar arasındaki ilişkiler (örneğin doğrudan ve dolaylı etkiler) araştırılmıştır.

2.5. Analizler

Tablo 1 katılımcıların tanımsal istatistiklerini gösterir. Cinsiyete göre katılımcıların %63'ü kadın, %37'si erkektir. Aylık gelir durumuna göre katılımcıların %3'ü 'Yetersiz', %12'si 'Sadece temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlar', %31'i 'Giderlerimizin tamamını karşılayamasak da bir kısmını

karşılabiliriz”, % 39’u ‘Giderlerimizin tümünü karşılayabiliriz’ ve kalan %15’i de ‘Giderlerimizin tümünü karşılayabilir ve para biriktirebiliriz’ şeklindedir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler (N=100)	f	%
<i>Cinsiyet</i>		
Kadın	63	63
Erkek	37	37
<i>Gelir düzeyi</i>		
Yetersiz (1)	3	3
Sadece temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlar (2)	12	12
Giderlerimizin tamamını karşılayamasak da bir kısmını karşılayabiliriz (3)	31	31
Giderlerimizin tümünü karşılayabiliriz (4)	39	39
Giderlerimizin tümünü karşılayabilir ve para biriktirebiliriz (5)	15	15

2.6. Ölçüm Modeli

PLS yapısal eşitlik modelinin kalitesinin değerlendirileceği prosedürler ve ölçümlerle ilgili olarak, yukarıda belirtildiği gibi öncelikle ölçüm modelinin güvenilirlik, iç tutarlılık, yakınsak ve ayırt edici geçerlilikleri ölçülmüştür. Faktör yükü 0,700’ün altındaki maddeler (sorular) analizden çıkarıldıktan sonra Cronbach’ın Alpha (CA) değeri, birleşik güvenilirlik (rho-a ve rho-c) değerleri 0,700 eşik değerinin üzerinde olduğu bulunmuştur. Sadece çevre bilinci (CBL)’nin CA değeri 0,641’dir. Ancak diğerlerinin yüksek olması tüm yapıların çok büyük iç tutarlılık değerleri sergilediğini teyit eder. Yapıların AVE değerleri de minimum 0,500 değerinin çok üzerindedir. Kullanılan yapıların HTMT değerleri 0,850 eşik değerinden küçük olduğu için ayırışma geçerliliği doğrulanmıştır. Ayırışma geçerliliği için ayrıca Fornell ve Larcker (1981) analizi de yapılmıştır. Çapraz değerler aynı satır ve sütundaki değerlerden yüksek olduğundan ayırışma geçerliliği bu yöntemle de teyit edilmiştir. Tüm yapıların anlamlılığı için 1000 örnek ön yüklemeye test edilmiştir. Genel olarak ölçüm modelinin tatmin edici sonuçlara sahip olduğu doğrulanmıştır. Tablo 2 ölçüm modeli analiz sonuçlarını verir. Tablo 3 Heterotrait-Monotrait (HTMT) kriterine ve Tablo 4 de ortalama ve standart sapma ile birlikte Fornell-Larcker kriterine göre ayırışma analizi sonuçlarını verir.

Tablo 2: Ölçüm Modeli Analizi

Gizil Değişken	Madde	Faktör Yükü	Cronbach Alpha (CA)	Birleşik Güvenilirlik (rho-a)	Birleşik Güvenilirlik (rho-c)	AVE
Plastik Atıklara Farkındalık (FRK)	FRK1	0,756	0,806	0,812	0,873	0,632
	FRK2	0,797				
	FRK3	0,808				
	FRK4	0,817				
Sağlık Bilinci (SBL)	SBL1	0,844	0,856	0,864	0,897	0,635
	SBL2	0,812				
	SBL3	0,711				
	SBL4	0,763				
	SBL5	0,847				
Çevre Bilinci (CBL)	CBL2	0,769	0,641	0,766	0,839	0,725
	CBL3	0,927				
	Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutum (TUT)	TUT1				
TUT2	0,820					
TUT3	0,819					
TUT4	0,813					
Sürdürülebilir Niyeti (STN)	STN1	0,891	0,874	0,876	0,923	0,799
	STN2	0,882				
	STN3	0,909				
İşletmeleri Değiştirme Niyeti (IDN)	IDN1	0,814	0,740	0,762	0,852	0,658
	IDN2	0,875				
	IDN3	0,739				

Tablo 3: Heterotrait-Monotrait (HTMT) Kriterine Göre Ayrışma Analizi

	FRK	TUT	CBL	SBL	STN	IDN
FRK						
TUT	0,604					
CBL	0,294	0,319				
SBL	0,378	0,462	0,589			
STN	0,438	0,487	0,794	0,655		
IDN	0,394	0,513	0,524	0,337	0,699	

Not: FRK = Plastik Atıklara Yönelik Farkındalık; TUT = Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutum; CBL = Çevre Bilinci; SBL = Sağlık Bilinci; STN = Sürdürülebilir Tüketim Niyeti; IDN = İşletmeleri Değişirme Niyeti

Tablo 4: Fornell-Larcker Kriterine Göre Ayrışma Analizi

	Ort	SS	FRK	TUT	CBL	SBL	STN	IDN
FRK	4,650	0,560	0,795					
TUT	3,790	0,882	0,497	0,817				
CBL	3,370	1,041	0,230	0,237	0,851			
SBL	3,848	0,832	0,323	0,404	0,467	0,797		
STN	3,867	0,896	0,376	0,426	0,619	0,575	0,894	
IDN	3,330	0,923	0,319	0,420	0,368	0,278	0,565	0,811

Not: FRK = Plastik Atıklara Yönelik Farkındalık; TUT = Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutum; CBL = Çevre Bilinci; SBL = Sağlık Bilinci; STN = Sürdürülebilir Tüketim Niyeti; IDN = İşletmeleri Değişirme Niyeti; Ort = Ortalama; SS = Standart Sapma

2.7. Yapısal Model

Yapıların çoklu doğrusallık gösterip göstermediği incelenmiştir. Kaydedilen VIF değerleri 1,287 ile 2,703 arasında değiştiğinden eşik değer olan 5 değerinin çok altında olması nedeni ile çoklu doğrusallığın olmadığı teyit edilmiştir. Şekil 2 revize edilen modeli gösterir. Burada anlamlı olan etkiler düz çizgi, anlamlı olmayanlar kesikli çizgi şeklinde görselleştirilmiştir. R² değerleri uyarlanmış R² değerlerini gösterir.

Modelin açıklayıcı gücünü görmek için belirleme katsayısı olarak bilinen R² değerleri incelenmiştir. Bu değer bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki açıklanabilen varyans oranını gösteren bir katsayıdır. Buna göre mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT)'daki değişimi plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK), sağlık bilinci (SBL) ve çevre bilinci (CBL) birlikte R²=0,314 (Uyarlanmış R²=0,292) değeri ile açıklamaktadır. Çevre bilinci (CBL)'ndeki değişimi plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) tek başına R²=0,053 (Uyarlanmış R²=0,043) değeri ile açıklamaktadır. Sağlık bilinci (SBL)'ndeki değişimi plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) tek başına R²=0,104 (Uyarlanmış R²=0,095) değeri ile açıklamaktadır. Sürdürülebilir tüketim niyeti (STN)'ndeki değişimi plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK), sağlık bilinci (SBL), çevre bilinci (CBL) ve mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) birlikte R²=0,532 (Uyarlanmış R²=0,513) değeri ile açıklamaktadır. İşletmeleri değişirme niyeti (IDN)'ndeki değişimi plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK), sağlık bilinci (SBL), çevre bilinci (CBL), mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) ve sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) birlikte R²=0,373 (Uyarlanmış R²=0,340) değeri ile açıklamaktadır.

Modelin açıklayıcı gücünde büyükten küçüğe sırası ile değişkenler ve açıklama gücü sürdürülebilir tüketim niyeti (STN), işletmeleri değişirme niyeti (IDN), mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT), sağlık bilinci (SBL) ve çevre bilinci (CBL) şeklinde sıralanabilir. Buna göre açıklanan varyansı benzersiz şekilde öngörü sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) ve işletmeleri

değiştirme niyeti (IDN) ile mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT)' dan gelmektedir. Çevre bilinci (CBL)' nin varyansı küçük ve sınırlıdır.

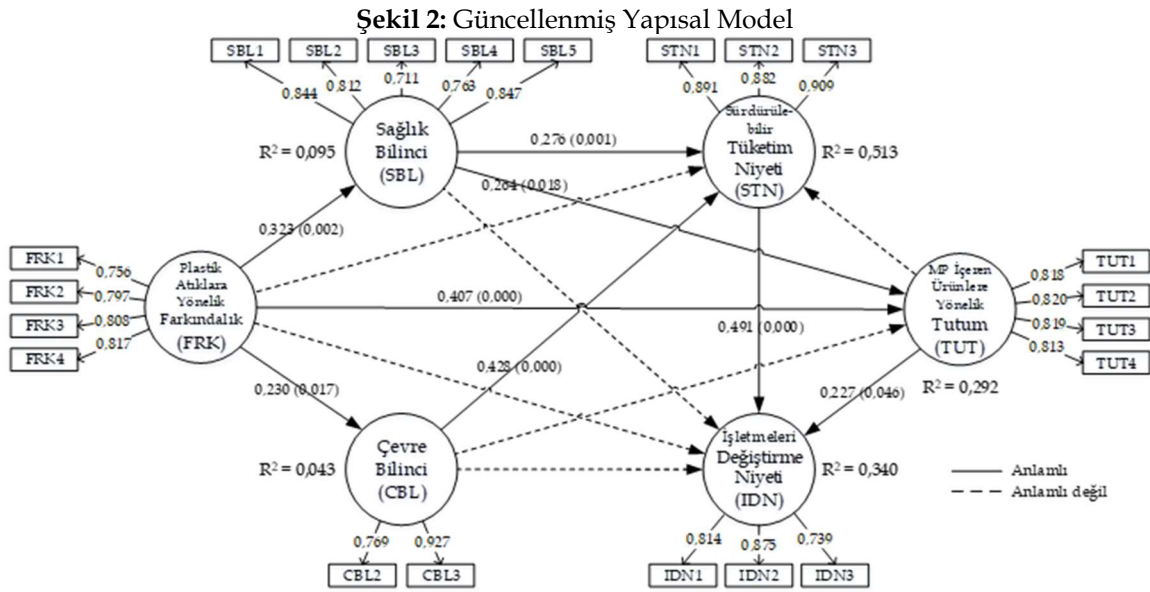
T-testi ile hipotezler sınanmıştır. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ile sağlık bilinci (SBL) arasındaki yol ($t=3,127$; $p=0,002$) anlamlı olduğundan H_1 hipotezi desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ile çevre bilinci (CBL) arasındaki yol ($t=2,390$; $p=0,017$) anlamlı olduğundan H_2 hipotezi desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ile mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) arasındaki yol ($t=4,582$; $p=0,000$) anlamlı olduğundan H_3 hipotezi desteklenmiştir. Sağlık bilinci (SBL) ile mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) arasındaki yol ($t=2,358$; $p=0,018$) anlamlı olduğundan H_4 hipotezi desteklenmiştir. Sağlık bilinci (SBL) ile sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yol ($t=3,313$; $p=0,001$) anlamlı olduğundan H_5 hipotezi desteklenmiştir. Sağlık bilinci (SBL) ile işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yol ($t=1,379$; $p=0,168$) anlamlı olmadığından H_6 hipotezi desteklenmemiştir. Çevre bilinci (CBL) ile mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) arasındaki yol ($t=0,198$; $p=0,848$) anlamlı olmadığından H_7 hipotezi desteklenmemiştir. Çevre bilinci (CBL) ile sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yol ($t=5,118$; $p=0,000$) anlamlı olduğundan H_8 hipotezi desteklenmiştir. Çevre bilinci (CBL) ile işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yol ($t=0,613$; $p=0,540$) anlamlı olmadığından H_9 hipotezi desteklenmemiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ile sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yol ($t=1,283$; $p=0,200$) anlamlı olmadığından H_{10} hipotezi desteklenmemiştir. Mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) ile sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yol ($t=1,992$; $p=0,046$) anlamlı olduğundan H_{11} hipotezi desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ve sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yolda sağlık bilinci (SBL)'nin aracılık rolü ($t=2,277$; $p=0,023$) anlamlı olduğundan H_{12} hipotezi desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ve sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) arasındaki yolda çevre bilinci (CBL)'nin aracılık rolü ($t=2,175$; $p=0,030$) anlamlı olduğundan H_{13} hipotezi desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık (FRK) ile işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yol ($t=0,442$; $p=0,658$) anlamlı olmadığından H_{14} hipotezi desteklenmemiştir. Mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum (TUT) ile işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yol ($t=1,992$; $p=0,046$) anlamlı olduğundan H_{15} hipotezi desteklenmiştir. Sürdürülebilir tüketim niyeti (STN) ile işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yol ($t=4,336$; $p=0,000$) anlamlı olduğundan H_{16} hipotezi desteklenmiştir. Sağlık bilinci (SBL) ve işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yolda sürdürülebilir tüketim niyeti (STN)'nin aracılık rolü ($t=2,678$; $p=0,007$) anlamlı olduğundan H_{17} hipotezi desteklenmiştir. Çevre bilinci (CBL) ve işletmeleri değiştirme niyeti (IDN) arasındaki yolda sürdürülebilir tüketim niyeti (STN)'nin aracılık rolü ($t=3,026$; $p=0,002$) anlamlı olduğundan H_{18} hipotezi desteklenmiştir.

Yapısal modelde aynı zamanda demografik değişkenlerin mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ve sürdürülebilir tüketim niyeti ile işletmeleri değiştirme niyeti üzerindeki rolü de araştırılmıştır. Cinsiyet ve gelir durumunun mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ve sürdürülebilir tüketim niyeti ile işletmeleri değiştirme niyeti üzerinde etkili olmadığı bulunmuştur. Tablo 5 yol katsayıları ve hipotez testlerinin sonuçlarını özet şeklinde verir.

Tablo 5: Hipotez Testleri

Hipotez	Stdβ	p	Sonuç
H ₁ : Farkındalık -> Sağlık bilinci	0,323	0,002	Desteklendi
H ₂ : Farkındalık -> Çevre bilinci	0,230	0,017	Desteklendi
H ₃ : Farkındalık -> Tutum	0,407	0,000	Desteklendi
H ₄ : Sağlık bilinci -> Tutum	0,264	0,018	Desteklendi
H ₅ : Sağlık bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,276	0,001	Desteklendi
H ₆ : Sağlık bilinci -> İşletmeleri değiştirme niyeti	-0,144	0,168	Desteklenmedi
H ₇ : Çevre bilinci -> Tutum	0,020	0,848	Desteklenmedi
H ₈ : Çevre bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,428	0,000	Desteklendi
H ₉ : Çevre bilinci -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,065	0,540	Desteklenmedi
H ₁₀ : Farkındalık -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,011	0,200	Desteklenmedi
H ₁₁ : Tutum -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,158	0,085	Desteklenmedi
H ₁₂ : Farkındalık -> Sağlık bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,089	0,023	Desteklendi
H ₁₃ : Farkındalık -> Çevre bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti	0,098	0,030	Desteklendi
H ₁₄ : Farkındalık -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,053	0,658	Desteklenmedi
H ₁₅ : Tutum -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,227	0,046	Desteklendi
H ₁₆ : Sürdürülebilir tüketim niyeti -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,491	0,000	Desteklendi
H ₁₇ : Sağlık bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,136	0,007	Desteklendi
H ₁₈ : Çevre bilinci -> Sürdürülebilir tüketim niyeti -> İşletmeleri değiştirme niyeti	0,210	0,002	Desteklendi

Şekil 2 yapısal modelin yeniden düzenlenmiş şeklini gösterir.

SONUÇ

Bu araştırma mikro plastik içeren ürünlere yönelik oluşturulan modelin test edilerek tüketici davranışı literatürüne katkıda bulunmaktadır. Literatürde başka birçok model test edilmiş olsa da, sürdürülebilir tüketim niyeti ve işletmeleri değiştirme niyetine yönelik olması nedeniyle görülebildiği kadarı ile yapılan ilk çalışmadır.

Önerilen model genel anlamda desteklenmiştir. Plastik atıklara yönelik farkındalık; sağlık bilinci, çevre bilinci ve mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu etkilemektedir. Buradaki tutum değişkeni ürünlerin mikro plastik içermemesi ya da mikro plastik ile kirlenmemesini ifade eder. Farkındalık en güçlü olarak tutumu etkilerken sonrasında sırasıyla sağlık bilinci ve çevre bilincini etkilemektedir. Farkındalık arttıkça sağlık bilinci, çevre bilinci ve mikro plastik içeren ürünleri kullanmamaya yönelik tutum artmaktadır. Farkındalığın bu etkisi literatür (örn. Dowarah vd., 2022) ile uyumludur. Buna göre plastik atıklar ile ilgili olarak tüketicilerin farkındalığının artması tüm taraflar için ihmal edilemeyecek bir durumdur. Farkındalık sürdürülebilir tüketim niyetini doğrudan etkilemese de dolaylı olarak sağlık bilinci aracılığı ile etkilediği tespit edilmiştir. Farkındalık aynı zamanda sürdürülebilir tüketim niyetini doğrudan etkilemez iken çevre bilinci aracılığı ile de etkili olduğu bulunmuştur.

Tüketicilerin sağlık bilinci mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu etkilemektedir. Sağlık bilinci, sağlık ve refahı öncelemeyi ifade ettiğinden mikro plastik içeren ürünleri tercih etmemeleri normal bir tepkidir. Elde edilen bu sonuç literatür (örn. Cudjoe ve Wang, 2024) ile uyumludur. Üreticiler sağlık bilinci yüksek tüketicileri hedef pazar olarak belirliyorlarsa mikro plastik kirliliğine dikkat ederek üretim süreçlerini yeniden tasarlamaları gerekir. Tüketicilerin sağlık bilinci sürdürülebilir tüketim niyetini etkilemektedir. Mikro plastiklere maruz kalmak sağlık risklerini ortaya çıkardığı için sağlık bilincine sahip bireylerin yeşil ürünlere yönelmesi olasıdır. Örneğin organik gıda tüketimi sağlık bilincinden olumlu yönde etkilenmektedir. Yeşil kavramı sürdürülebilirlikle ilişkilidir. Bu nedenle elde edilen sonuç literatür (örn. Hammami vd., 2017) ile uyumludur. Ancak sağlık bilincinin işletmeleri değiştirme niyeti üzerindeki etkisi desteklenmemiştir. Doğrudan plastiklerin ya da mikro plastiklerin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri konusunda bir fikir birliği olmaması (Barboza vd., 2018) bu sonucun çıkmasında etkili olabilir. Araştırma genç tüketiciler üzerinde yapıldığı için bu sonucun elde edilmesi anlamlı olabilir. Ancak, ileri yaşlardaki tüketicilerde bu sonucun farklı çıkması beklenebilir. Sağlık bilincinin işletmeleri değiştirme niyeti üzerinde doğrudan etkisi olmasa da sürdürülebilir tüketim niyeti aracı değişkeni ile dolaylı yoldan etkili olduğu bulunmuştur.

Tüketicilerin çevre bilinci mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumu etkiler hipotezi desteklenmemiştir. Katılımcıların çevre bilinci ortalaması (3,370/5,000) diğer değişkenlerle karşılaştırıldığında en düşükler arasındadır. Düşük çevre bilinci bu sonucun elde edilmesinde etkili olabilir. Kollmuss ve Agyeman (2002) çevre bilinci artarken insanların çevre sorunlarına ilişkin tutum ve eylemleri arasındaki uçurumun varlığından bahseder. Burada insanların eylemleri yüksek düzeyde çevre bilincini yansıtmadığı ifade edilirken tutum ve eylem arasındaki bu çelişkiye değinilmektedir. Ancak, genç tüketicilerin çevre bilinci sürdürülebilir tüketim niyetini etkilemektedir. Küresel salgın döneminde eve kapanan tüketicilerin doğal ürünlere yöneldiği, çevreyi korumayı ve yeşil ürünleri öncelendiği belirtilmektedir. Bu nedenle elde edilen sonuç literatür (örn. Chen ve Hung, 2016) ile uyumludur. Diğer taraftan, çevre bilincinin işletmeleri değiştirme niyetini etkilediği hipotezi desteklenmemiştir. Buna rağmen elde edilen bu sonuç da Lucarelli vd.'nin (2020) çevre bilincinin davranışlarda pek gerçek değişikliklere dönüşmediği tespitleri ile uyumludur. Çevre bilincinin işletmeleri değiştirme niyeti üzerinde doğrudan etkili olmasa da sürdürülebilir tüketim niyeti aracı değişkeni ile dolaylı yoldan etkili olduğu bulunmuştur.

Mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum, işletmeleri değiştirme niyetini etkilemektedir. Tüketiciler ürünleri mikro plastikle kirlenmiş işletmeleri konuya hassas yaklaşan, duyarlı tüketicilerin kaygılarını anlayan işletmeler ile değiştirebilmektedir. Bir davranışa ilişkin olumlu değerlendirme o davranışı gerçekleştirme niyetiyle bağlantılı ve genel olarak, değerlendirme ne kadar olumluysa niyetler de o kadar güçlü olduğundan elde edilen bu sonuç literatür ile uyumludur. Plastik tüketimiyle ilgili çalışma da davranışa yönelik tutumlar ile niyetler arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır (Sun vd.,

2017). Ancak, mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutumun sürdürülebilir tüketim niyetini etkilediği hipotezi desteklenmemiştir. Kültürel faktörler nedeniyle farklı ülkelerdeki tüketicilerin bu yeni ve yaygın olan kirleticilere karşı tepkilerinin farklı olması muhtemeldir. Çünkü kültür, farklılıkları belirlemede temel bileşendir (Ehmke vd., 2010). İlave olarak Phipps vd.'ne (2013) göre, bireysel ve sosyokültürel faktörlerle birlikte tüketicilerin geçmişteki sürdürülebilir uygulamaları da gelecekteki sürdürülebilir davranışlarını etkileyebilir.

Son olarak, sürdürülebilir tüketim niyeti işletmeleri değiştirme niyetini etkilemektedir. Sürdürülebilir tüketim, tüketicilerin sosyal ve çevresel açıdan sorumlu tüketim uygulamalarını ifade eder. İşletmelerin sosyal açıdan daha sorumlu davranmasını isteyen tüketiciler sosyal ve çevresel sorunlara yönelik endişelerini satın alma ve tüketim eylemlerine yansıtarak tercihlerini daha çok sorumlu işletmelerden yana kullanabilir. Elde edilen bu sonuç literatür (Palacios-González ve Chamorro-Mera, 2020) ile uyumludur.

Çalışma kapsamında demografik değişkenlerin mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ve sürdürülebilir tüketim niyeti ile işletmeleri değiştirme niyeti üzerindeki rolü de araştırılmıştır. Sadece cinsiyet ve gelir durumu ile sınırlanan genç tüketicilerin eğilimi ile ilgili olarak, her iki değişkenin durumunun mikro plastik içeren ürünlere yönelik tutum ve sürdürülebilir tüketim niyeti ile işletmeleri değiştirme niyeti üzerinde etkili olmadığı bulunmuştur. Literatür bu konuda farklı sonuçlara atıf yapmaktadır. Daha detaylı bir çalışma ile demografik değişkenlerin etkileri analiz edilebilir.

Araştırma sonuçlarına göre plastik / mikro plastikler insan sağlığı ve çevreyi olumsuz yönde etkilemektedir. Plastiklere yönelik farkındalığın yüksek olması, ürünlere plastik kullanımı ve mikro plastiğe maruz kalmayı olumsuz yönde tutum geliştirerek, sürdürülebilir tüketim niyeti ve işletmeleri değiştirme niyetindeki gelişmeler, ürünlerinde plastiğe dayalı üretim yapan işletmeleri davranış değişikliğine yönlendirebilir. Pazarlama iletişiminin bu alanda yoğunlaşması ile birlikte tüketici davranışları olumlu yöne doğru evrilebilir. Afroz vd. (2017) tarafından yapılan çalışmaya göre, "plastik torbaya hayır" kampanyasına tüketicileri katılmaya motive etmede çevresel faktörlerin finansal faktörlerden daha önemli olduğu tespit edilmiştir. Burada ürün ambalajının özellikle çevre dostu özellikler göstermesi önemli bir işlev görebilir. Önceki çalışmalar da tüketicilerin geleneksel ambalajlı ürünlere kıyasla çevre dostu ambalajlı ürünleri tercih ettiğini ortaya çıkarmıştır (Magnier ve Schoormans, 2015). İlave olarak aşırı paketlemeden kaçınmanın çevre üzerinde en güçlü etkiye sahip olabileceğine inanılmaktadır (Tobler vd, 2011). Ambalaj sektöründe yeni teknolojilerin devreye girmesi, yeni buluşlarla birlikte plastiğe alternatiflerin oluşturulması plastik kirliliği ile mücadelede önemli adımlar olacaktır. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de döngüsel ekonomi bağlamında plastik geri dönüşüm oranının düşük olması ayrı bir tehdittir.

Bu araştırmanın belirli sınırlamaları içerir. Araştırma kolayda örnekleme yöntemi ile sınırlı sayıdaki üniversite öğrencilerine yönelik yapılmıştır. Belirli bir bölgede yapılması nedeni ile tüm Türkiye genelini temsil etmez, ancak eğilimi göstermesi açısından anlamlıdır. Cinsiyet ve gelir durumu dışında diğer demografik özellikler kapsam dışı tutulmuştur. Farklı demografik özelliklere sahip tüketicilerde farklı sonuçlar elde edilmesi muhtemeldir.

EK 1. Anket Soruları**Plastik Atıklara Yönelik Farkındalık (FRK)**

FRK1. Kentsel alanlardan gelen plastik atıklar su kirliliğine neden olabiliyor.

FRK2. Plastik atıkların ciddi bir sorun olduğunun farkındayım.

FRK3. Plastik atıkların insan hayatını etkilediğinin bilincindeyim.

FRK4. Plastik atıkların Türkiye'deki doğal çevreyi etkileyebileceğinin farkındayım.

FRK5. Çevrenin korunması, kirliliğin önlenmesi ve su tasarrufu konularında bilgi sahibiyim.

FRK6. Plastik poşet kullanım trendinin farkındayım.

Sağlık Bilinci (SBL)

SBL1. Sağlığım konusunda oldukça bilinçliyim.

SBL2. Genellikle sağlığımın mevcut durumunun farkındayım.

SBL3. Gün geçtikçe sağlığım ile ilgili farkındalığım artıyor.

SBL4. Sağlığımındaki değişikliklere karşı tetikteyim.

SBL5. Kendi sağlık durumumun sorumluluğunu alıyorum.

Çevre Bilinci (CBL)

CBL1. Doğanın dengesi çok hassastır ve kolaylıkla bozulabilir.

CBL2. Ekolojik nedenlerden dolayı kullandığım ürünleri değiştirdim.

CBL3. İki eşit ürün arasında seçim yapmam gerektiğinde, diğer insanlara ve çevreye daha az zararlı olanı satın alırım.

Mikro Plastik İçeren Ürünlere Yönelik Tutum (TUT)

TUT 1. Ürünlerin mikro plastik içermesi durumunda bir sorun olduğuna inanıyorum.

TUT 2. Ürünlerde mikro plastiklerin bulunması kötü bir fikirdir.

TUT 3. Mikro plastik içermeyen bir ürün satın alsaydım iyi bir şey yaptığımı düşünürdüm.

TUT 4. Üreticiler ürünlerini mikro plastiklerden arındırsalar kendimi çok daha iyi hissedirim.

Sürdürülebilir Tüketim Niyeti (STN)

STN1. Gelecek için sürdürülebilir tüketim yaşam tarzını benimsemeyi düşünüyorum.

STN2. Gelecekte ekolojik nedenlerden dolayı başka markalara geçmeyi düşünürüm.

STN3. Gelecekte mevcut kullandığım bir ürünün sürdürülebilir versiyonuna geçmeyi planlıyorum.

İşletmeleri Değiştirme Niyeti (IDN)

Başka bir şirket aynı ürünün mikro plastik içermeyen türünü pazara sunsa, aşağıdakileri yapma olasılığınız nedir?

IDN1. Tüm alışverişimi bu yeni şirkete kaydırırım.

IDN2. Bu yeni şirketin teklifini denerim.

IDN3. Bu yeni şirketin ürünü için daha fazla para öderim.

Cinsiyet

Kadın & Erkek

Gelir durumu

Aşağıdakilerden hangisi gelir düzeyinizi ifade etmektedir?

1. Yetersiz.
2. Sadece temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlar.
3. Giderlerimizin tamamını karşılayamasak da bir kısmını karşılayabiliriz.
4. Giderlerimizin tümünü karşılayabiliriz.
5. Giderlerimizin tümünü karşılayabilir ve para biriktirebiliriz.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırma için araştırmacının kurumundan 28.5.2024 tarihli E-61702197-600-2914 sayılı etik kurul izni istenmiştir.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Finansal destek yoktur.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Afroz, R., Rahman, A., Masud, M.M. & Akhtar, R. (2017). The knowledge, awareness, attitude and motivational analysis of plastic waste and household perspective in Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 2304-2315.
- Akullian, A., Karp, C., Austin, K. & Durbin, D. (2006). *Plastic bag externalities and policy in Rhode Island*. Brown Policy Review Paper.
- Amelia, T.S.M., Khalik, W.M.A.W.M., Ong, M.C., Shao, Y.T., Pan, H.J. & Bhubalan, K. (2021). Marine microplastics as vectors of major ocean pollutants and its hazards to the marine ecosystem and humans. *Progress in Earth and Planetary Science*, 8(12), 1-26.
- Andrady, A.L. (2011). Microplastics in the marine environment. *Marine Pollution Bulletin*, 62(8), 1596-1605.
- Barboza, L.G.A., Vethaak, A.D., Lavorante, B.R., Lundebye, A.K., Guilhermino, L.(2018). Marine microplastic debris: an emerging issue for food security, food safety and human health. *Marine Pollution Bulletin*, 133, 336-348.
- Beitzen-Heineke, E.F., Balta-Ozkan, N. & Reefke, H. (2017). The prospects of zero-packaging grocery stores to improve the social and environmental impacts of the food supply chain. *Journal of Cleaner Production*, 140(3), 1528-1541.

- Borriello, A., Massey, G. & Rose, J.M. (2022). Extending the theory of planned behaviour to investigate the issue of microplastics in the marine environment. *Marine Pollution Bulletin*, 179, 113689.
- Bruner II, G.C. (2019). *Marketing Scales Handbook, Multi-Item Measures for Consumer Insight Research*, GCBII Productions, LLC, USA, Vol. 10, 519.
- Chen, S.C. & Hung, C.W. (2016). Elucidating the factors influencing the acceptance of green products: an extension of theory of planned behavior. *Technological Forecasting and Social Change*, 112, 155-163.
- Cox, K.D., Covernton, G.A., Davies, H.L., Dower, J.F., Juanes, F. & Dudas, S.E. (2019). Human consumption of microplastics. *Environmental Science & Technology*, 53(12), 7068-7074.
- Cudjoe, D. & Wang, H. (2024). Public acceptance towards plastic waste-to-energy gasification projects: The role of social trust and health consciousness. *Journal of Environmental Management*, 356, 120737, 1-9.
- De-la-Torre, G.E. (2020). Microplastics: An emerging threat to food security and human health. *Journal of Food Science and Technology*, 57(5), 1601-1608.
- Deng, L., Cai, L., Sun, F., Li, G. & Che, Y. (2020). Public attitudes towards microplastics: Perceptions, behaviors and policy, implications. *Resources, Conservation & Recycling*, 163, 105096.
- Dowarah, K., Duarah, H. & Devipriya, S.P. (2022). A preliminary survey to assess the awareness, attitudes/behaviours, and opinions pertaining to plastic and microplastic pollution among students in India. *Marine Policy*, 144, 105220.
- Dumbili, E. & Henderson, L. (2020). *The challenge of plastic pollution in Nigeria*, in: Plastic Waste and Recycling, Academic Press, 569-583.
- Eastman, L.B., Nunez, P., Crettier, B. & Thiel, M. (2013). Identification of self-reported user behavior, education level, and preferences to reduce littering on beaches—a survey from the SE Pacific. *Ocean & Coastal Management*, 78, 18-24.
- Ehmke, M., Lusk, J. & Tyner, W. (2010). Multidimensional tests for economic behavior differences across cultures. *The Journal of Socio-Economics*, 39(1), 37-45.
- Ergen, A., Baykan, B. & Turan, S. (2015). Effect of materialism and environmental knowledge on environmental consciousness among high school students: a study conducted in Istanbul province. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 511-526.
- Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural models with unobservables variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Ghosh, S., Sinha, J.K., Ghosh, S., Vashisth, K., Han, S. & Bhaskar, R. (2023). Microplastics as an Emerging Threat to the Global Environment and Human Health. *Sustainability*, 15(14), 10821.
- Goh, P.B., Pradit, S., Towatana, P., Khokkiatiwong, S., Kongket, B. & Moh, J.H.Z. (2021). Microplastic abundance in blood cockles and shrimps from Fishery market, Songkhla province, southern Thailand. *Sains Malaysiana*, 50(10), 2899-2911.
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M. & Sarstedt, M. (2014). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. SAGE Publications.
- Hale, R.C., Seeley, M.E., La Guardia, M.J., Mai, L., & Zeng, E.Y. (2020). A Global Perspective on Microplastics. *Journal of Geophysical Research: Oceans*, 125, 1-40.

- Hammami, M.B.A., Mohammed, E.Q., Hashem, A.M., Al-Khafaji, M.A., Alqahtani, F., Alzaabi, S. & Dash, N. (2017). Survey on awareness and attitudes of secondary school students regarding plastic pollution: implications for environmental education and public health in Sharjah city, UAE. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(25), 20626-20633.
- Han, C.M. (2017). Individualism, collectivism, and consumer animosity in emerging Asia: Evidence from Korea. *Journal of Consumer Marketing*, 34(4), 359-370.
- Henseler, J., Ringle, C.M. & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modelling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- Joshi, Y., Sangroya, D., Srivastava, A.P. & Yadav, M. (2019). Modelling the predictors of young consumers' sustainable consumption intention. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 24, 1-14.
- Kautish, P., Paul, J. & Sharma, R. (2019). The moderating influence of environmental consciousness and recycling intentions on green purchase behavior. *Journal of Cleaner Production*, 228, 1425-1436.
- Kautish, P. & Sharma, R. (2020). Determinants of pro-environmental behavior and environmentally conscious consumer behavior: An empirical investigation from emerging market. *Business Strategy & Development*, 3(1), 112-127.
- Kollmuss, A. & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.
- Korhonen, J., Honkasalo, A. & Seppaelae, J. (2018). Circular economy: the concept and its limitations. *Ecological Economics*, 143, 37-46.
- Lucarelli, C., Mazzoli, C. & Severini, S. (2020). Applying the theory of planned behavior to examine pro-environmental behavior: the moderating effect of COVID-19 beliefs. *Sustainability*, 12(24), 1-17.
- Magnier, L. & Schoormans, J. (2015). Consumer reactions to sustainable packaging: the interplay of visual appearance, verbal claim and environmental concern. *Journal of Environmental Psychology*, 44, 53-62.
- Masud, M.M., Akhtar, R., Afroz, R., Al-Amin, A.Q. & Kari, F.B. (2015) Proenvironmental behavior and public understanding of climate change. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 20(4), 591-600.
- Moon, C.K., Travaglino, G.A. & Uskul, A.K. (2018). Social value orientation and endorsement of horizontal and vertical individualism and collectivism: An exploratory study comparing individuals from north America and South Korea. *Frontiers in Psychology*, 9: 2262, 1-12.
- Moon, D.W., Wang, H.H. & Hao, N. (2023). Consumer behavior in choosing microplastic contaminated seafood across different countries: The role of cultural and attitudinal factors. *Economic Analysis and Policy*, 78, 290-306.
- Nagaraj, S. (2021). Role of consumer health consciousness, food safety & attitude on organic food purchase in emerging market: A serial mediation model. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59, 10242.

- Nisbet, E.K.L. & Gick, M.L. (2008). Can health psychology help the planet? Applying theory and models of health behaviour to environmental actions. *Canadian Psychology / Psychologie Canadienne*, 49(4), 296-303.
- Oleksiuk, K., Krupa-Kotara, K., Wypych-Slusarska, A., Głogowska-Ligus, J., Spychała, A. & Słowinski, J. (2022). Microplastic in food and water: Current knowledge and awareness of consumers. *Nutrients*, 14(22), 4857.
- Palacios-González, M.M. & Chamorro-Mera, A. (2020). Analysis of socially responsible consumption: A segmentation of spanish consumers. *Sustainability*, 12(20), 8418.
- Phipps, M., Ozanne, L.K., Luchs, M.G., Subrahmanyam, S., Kapitan, S., Catlin, J.R. & Weaver, T. (2013). Understanding the inherent complexity of sustainable consumption: A social cognitive framework. *Journal of Business Research*, 66(8), 1227-1234.
- Plastics Europe (2022). *Plastics—the fast Facts 2023* <https://plasticseurope.org/knowledge-hub/plastics-the-fast-facts-2023/>
- Prakash, G., Singh, P.K. & Yadav, R. (2018). Application of consumer style inventory (CSI) to predict young Indian consumer's intention to purchase organic food products. *Food Quality and Preference*, 68, 90-97.
- Raab, P. & Bogner, F.X. (2021). Knowledge acquisition and environmental values in a microplastic learning module: Does the learning environment matter? *Studies in Educational Evaluation*, 71, 101091, 1-11.
- Rhein, S. & Schmid, M. (2020). Consumers' awareness of plastic packaging: More than just environmental concerns. *Resources, Conservation and Recycling*, 162, 105063.
- Rousseau, G.G. & Venter, D.J.L. (1992). Measuring identified criteria of consumer awareness for various demographic categories amongst two independent samples. *SA Journal of Industrial Psychology*, 18(3), 18-24.
- Soares, J., Miguel, I., Venancio, C., Lopes, I. & Oliveira, M. (2021). Public views on plastic pollution: knowledge, perceived impacts, and pro-environmental behaviours. *Journal of Hazardous Materials*, 412, 125227.
- Sun, Y., Wang, S., Li, J., Zhao, D. & Fan, J. (2017). Understanding consumers' intention to use plastic bags: using an extended theory of planned behaviour model. *Natural Hazards*, 89(3), 1327-1342.
- Tobler, C., Visschers, V.H.M. & Siegrist, M. (2011). Eating green. Consumers' willingness to adopt ecological food consumption behaviors. *Appetite*, 57(3), 674-682,
- Tsarenko, Y., Ferraro, C., Sands, S. & McLeod, C. (2013). Environmentally conscious consumption: the role of retailers and peers as external influences. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 20(3), 302-310.
- Wang, J., Pham, T.L. & Dang, V.T. (2020). Environmental consciousness and organic food purchase intention: a moderated mediation model of perceived food quality and price sensitivity. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17, 850, 1-18.
- Webb, D.J., Mohr, L.A. & Harris, K.E. (2008). A re-examination of socially responsible consumption and its measurement. *Journal of Business Research*, 61(2), 91-98.
- Zelezny, L.C. & Schultz, P.W. (2000). Promoting environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56(3), 365-371.

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-06

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-30

DOI No: 10.35343/kosbed.1479446

Ayobolawole Adewale
OGUNDIPE¹

Ednan AYVAZ²

Kurumlar Vergisi Planlamasının Finansal Performans Üzerindeki Etkisinin Araştırılması: Türkiye'de Borsaya Kote Firmalardan Kanıtlar

*Investigating the Impact of Corporate Tax Planning
On Financial Performance: Evidence from Listed Firms
in Turkey*

Özet

Bu çalışma, vergi planlamasının işletmelerin finansal performansını etkileyip etkilemediğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, şirketlerin kurumlar vergisi planlama stratejileri ve finansal performansına odaklanılmıştır. Çalışmada 128 finansal firmanın 1062'den oluşan panel veri kullanılmıştır. Vergi planlaması ile ilgili tahminlerde Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanılmıştır. Kurumsal vergi planlaması ile finansal performans arasında pozitif ve anlamlı ilişkinin olduğuna dair kanıtlar bulunmuştur. Özellikle, efektif vergi oranı ve vergi planlama stratejilerinin riskliliği, seçilen firmaların kârlılığı, büyüme ve piyasa değeri ile, defter-vergi açığı, kârlılık ve piyasa değeri ile, çok ulusluluk, seçilen firmaların kârlılığı ve likidite pozisyonu ile, örtülü sermaye ve maddi duran varlıkların piyasa değeri ve likidite ile anlamlı bir şekilde ilişkilidir. Kurumlar vergisi planlama stratejilerinin finansal performansı etkilediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Borsa İstanbul, Finansal performans, Vergi planlaması, Genelleştirilmiş momentler metodu

JEL Kodu: M410

Abstract

This study investigates whether the financial performance of the tax planing is effective or not. In this context, we focus on corporate tax planning strategies and financial performance. The study uses panel data consisting of 1062 firms. The model is estimated using Generalized Method of Moments (GMM). We find that corporate tax planning variables have positive and significant relationships with financial performance, depending on the dimension of financial performance considered. In particular, the effective tax rate and the riskiness of tax planning strategies are significantly related to profitability, growth, and market capitalization of the selected firms. The book-tax gap is significantly related to profitability and market capitalization. Multinationality is significantly related to profitability and liquidity position of the selected firms, while thin capitalization and tangibility are significantly related to market capitalization and liquidity. It is concluded that corporate tax planning strategies affect financial performance.

Keywords: Borsa Istanbul, Financial performance, Tax planning, Generalized method of moments

JEL Code: M410

¹ Ayobolawole Adewale Ogundipe, Tasmanian School of Business and Economics, ayobolawole.ogundipe@utas.edu.au, ORCID: 0000-0001-6862-8732

²Ednan AYVAZ, Kocaeli Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Doç. Dr., ednan.ayvaz@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5328-1884

GİRİŞ

GİRİŞ

Kurumlar vergisi planlamasının önemi, dış borç finansmanı ile vergi planlamasından kaynaklanan iç nakit tasarrufları arasındaki teorik ilişki ile motive edilmiştir. Bir yandan, vergi ödemeleri firmaların gelirlerinin büyük bir kısmını alıp götürmektedir (Chen et al., 2022). Dolayısıyla firmalar vergi yükümlülüklerini en aza indirmek için vergiden tamamen kaçınmaya veya ertelemeye yardımcı olacak yasal veya yasal olmayan yollar tasarlamışlardır. Diğer yandan vergi planlaması ve vergi kaçakçılığı her zaman bir vergi sisteminin idaresinden kaynaklanan evrensel bir gerçeklik olmuştur (Slemrod, 2004; Hasan et al., 2017; Akhtar et al., 2019). Bu çalışmada, vergi yükünü azaltmanın yasal bir yolu olan vergi planlamasına odaklanılmaktadır.

Araştırmacılar kurumlar vergisi planlaması ve finansal performans üzerine çalışmışlardır. Ancak bu çalışmaların sonuçları tutarlı değildir. Örneğin, literatürün bir bölümü vergi planlamasının finansal performans arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Vržina, 2018; Kim & Im, 2017; Lestari & Wardhani, 2015; Taylor & Richardson, 2013). Diğer bir grup ise negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır (Moore et al., 2017; Chen et al., 2016; Assidi et al., 2016). Bu grupların dışındakiler ise anlamlı bir ilişki olmadığını ileri sürmüştürler (Olajide, 2017; Kawor & Kportorgbi, 2014). Bulgulardaki bu heterojenlik, kurumlar vergisi planlaması ve finansal performansın çok boyutlu doğasından kaynaklanıyor olabilir (Vržina, 2018; Moore et al., 2017; Kim & Im, 2017; Lestari & Wardhani, 2015; Taylor & Richardson, 2013). Bu çalışmada, kurumlar vergisi planlaması ve finansal performansın tüm göstergelerini dikkate alarak bu sınırlamayı ortadan kaldırmaktadır.

Dahası, kurumlar vergisi planlaması ve finansal performansa ilişkin mevcut kanıtlar yalnızca ABD, Sirbistan, Avustralya, Kore, Nijerya ve Endonezya'daki firmalara dayanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmaları Türkiye'ye genellemek en az iki nedenden ötürü risklidir. Birincisi, kurumlar vergisi kanunlarındaki farklılıktır. Dolayısıyla, bu çalışma vergi planlaması ve finansal performansı Türkiye bağlamına genişletmektedir. İkincisi, mevcut literatür, düzenlemelerin finansal firmalar üzerindeki varsayılan etkisi nedeniyle finans sektörünü dışarıda bırakmaktadır. Bu nedenle, bu çalışma kurumlar vergisi planlamasının finansal firmaların finansal performansı (kârlılık, büyüme, piyasa değeri, likidite) üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu araştırma amacına ulaşmak için, vergi planlaması çalışmalarında GMM kullanımını öneren Annuar et al. (2014) çalışmasıyla uyumlu olan dinamik panel GMM tahmincisini kullanmaktadır. Çünkü bu tahminci hem belirli firma etkilerini hem de zamanla değişmeyen etkileri ortadan kaldırma eğilimindedir. Bu çalışma, Sargan testini kullanarak araçların geçerliliğini doğrulamaktadır. Yukarıdaki metodoloji, yüksek değişen varyanstan büyük ölçüde etkilenen bir teknik olan havuzlanmış OLS (Ordinary least Square) kullanan kurumlar vergisi planlaması üzerine yapılan ampirik çalışmaların büyük bir kısmından farklıdır.

Bu çalışmanın temel katkısı, vergi planlamasının Türkiye'de borsada işlem gören finans şirketlerinin finansal performansı üzerindeki etkisine ışık tutmasıdır. Diğer ampirik çalışmalardan farklı olarak, bu çalışma vergi planlaması ve finansal performansın daha fazla boyutunu kapsamaktadır. Bu çalışma ayrıca, finansal firmaların düzenlemeye tabi olduğu gerekçesiyle mevcut çalışmalara dahil edilmeyen borsaya kote finansal firmaları da kapsamaktadır. Ampirik sonuçlara dayanarak, bu çalışma vergi otoriteleri, düzenleyiciler ve genel olarak finansal kurumlar için politika önerileri sunmaktadır.

Bu çalışmanın sonraki bölümleri aşağıdaki gibidir: Birinci bölümde, kurumlar vergisi planlaması ve finansal performansın kavramsal açıklamalarını, teorik incelemeleri, ampirik incelemeyi ve araştırma hipotezinin formülasyonunu içeren literatür taraması sunulmaktadır. Bölüm 2'de metodoloji ve değişkenlerin tanımı sunulmaktadır. Bölüm 3 sonuçların tartışılmasını sunmaktadır. Son bölümde ise çalışma sonuçlandırılmaktadır.

1. Literatür Taraması

1.1. Kurumlar vergisi planlaması

Kurumlar vergi planlamasının net bir şekilde anlaşılabilmesi için vergiden kaçırma ve vergiden kaçınma kavramlarının birbirinden ayrılması zorunludur (Hoffman, 1961). Çünkü bu kavramların birbirinden ayrılmaması vergi planlama stratejisinin itibarını zedeleyebilir. Örneğin, vergi kaçırmanın aksine vergiden kaçınmaya yasalar çerçevesinde izin verilmektedir (Abdul Wahab, 2010). Murphy (2004) Vergi planlamasının vergi kanunları ve yasaları kapsamında kabul edilebilir olduğunu savunmaktadır. Vergi literatüründe vergi yönetimi; vergiden kaçınma, vergi agresifliği, vergi sığınağı, vergi planlaması ile eş anlamlıdır (örneğin bkz: Annuar et al., 2014; Lanis & Richardson, 2011; Chen et al., 2010; Minnick & Noga, 2010). Dolayısıyla, vergiden kaçınma, vergi yönetimi, vergi barınağı ve vergi agresifliği vergi planlamasıyla özdeştir.

Vergi planlaması, vergi mükelleflerinin vergi yükümlülüklerini azaltmak amacıyla mali profillerini değerlendirmek için kullandıkları bir süreçtir (Mgammal & Ismail, 2015). Kurumsal şirketler vergi planlamasının dışında bırakılmamaktadır. Bu nedenle, kurumlar vergisi planlaması, tüzel kişiler tarafından vergi yüklerini azaltmak için benimsenen yasal bir stratejidir (Hanlon & Heitzman, 2010; Dyreng et al., 2008). Chen et al. (2016) kurumlar vergisi planlamasını, devletten hissedarlara fayda aktarımını kolaylaştıran bir vergi stratejisi olarak kavramsallaştırmaktadır. Nwaobia et al. (2016) vergi planlamasının, bir vergi mükellefinin (bireysel veya kurumsal) vergi yükünü en aza indirmek için gösterdiği sürekli bir yasal çaba olduğunu savunmaktadır. Vergi planlaması, efektif vergi oranının düşürülmesi gibi meşru yöntemlerin kullanılması yoluyla vergilendirilebilir tutarın aşağı yönlü yönetimini içerir (Sabli & Noor, 2012; Abdul-Wahab, 2010). Sonuç olarak, bu çalışma kurumlar vergisi planlamasını, vergi yükümlülüğünü hesaplarken vergi kanunlarındaki boşluklardan yararlanmak için kurumsal düzeyde bir strateji olarak kavramsallaştırmaktadır.

1.2. Vergi planlaması stratejileri

Vergi planlaması stratejileri olarak, gelirin yer değitirmesi, gelir özelliklerinin ayarlanması, yeniden yapılanma, vergi muafiyeti, zarar yaratma ve vergi avantajlı varlıklara yatırım yapma stratejisi olarak sıralanmaktadır.

Gelirin yer değitirmesi stratejisi, kârların daha yüksek vergili yetki alanlarından daha düşük vergili yetki alanlarına aktarılmasını içerir (Akakpo, 2008). Abdul Wahab (2010), vergi mükelleflerinin gelirlerini daha yüksek vergili yetki alanlarındaki taraflardan daha düşük vergili yetki alanlarındaki taraflara transfer ettiklerini savunmaktadır. Bu strateji, kârın bir sektörden farklı ve elverişli vergi yasalarına sahip başka bir sektöre kaydırılmasını içerir. Scholes-Wolfson çerçevesi, vergi planlaması faaliyetlerinde bulunmak için firmaların gelir veya kârlarını bir şubeden diğerine kaydırıldığını veya iş gelirini daha yüksek vergi oranlarına sahip bir coğrafi konumdaki şubelerden daha düşük vergi yetki alanındaki başka bir şubeye aktardığını belirtmektedir. Dharmapala & Riedel (2012), fark içinde fark tekniğini kullanarak, çok uluslu firmalar arasında vergi motivasyonlu gelirin bir şubeden diğerine kaydırılması önermesini desteklemektedir. Bu fark içinde fark tekniği, vergi planlama faaliyetlerinde bulunan firmalar arasında gelir kaydırma argümanını güçlendirmektedir. Çalışma, gelir kaydırmanın düşük vergili bağlı şirket için ana ülke kârının ortalama yüzde ikilik bir marjını oluşturduğunu bulmuştur. Bu, gelir kaydırmanın bir firmanın vergi planlama faaliyetleri üzerindeki önemli etkisini göstermektedir. Dharmapala & Riedel (2012) transfer fiyatlandırması kuralları ve örtülü sermaye kurallarındaki yasal ve ekonomik farklılıkların gelir kaydırma üzerindeki etkisinin önemli olduğunu bulmuştur.

Gelir özelliklerinin ayarlanması stratejisi, kurumlar vergisi yükünü azaltmak amacıyla ticari gelirin ticari olmayan gelir olarak yeniden sınıflandırılmasını ve bu gelirin daha sonra başka bir ülkedeki düşük veya sıfır vergili bir yargı bölgesine aktarılmasını içermektedir (Bruce et al., 2007). Mgammal & Ismail (2015), firmaların ticari olmayan gelirlerini ticari gelire dönüştürerek vergi planlama faaliyetlerinde bulunabileceklerini ve bu şekilde yeniden sınıflandırılan gelirin sermaye indirimi ve ticari zarar gibi vergi indirimlerine tabi olabileceğini ileri sürmektedir. Bu stratejinin gelir kaydırma stratejisiyle ilişkili olduğunu, çünkü firmanın söz konusu gelirin niteliğini yurt içi faaliyetlerden elde edilen gelirden yurt dışı faaliyetlerden elde edilen gelire yeniden sınıflandırma kabiliyetine sahip olduğunu belirtmektedirler. Firmalar, sermaye kazancı vergisinin daha düşük olduğu veya birçok indirilebilir giderin olduğu durumlarda, gelirin niteliğini bir gelirden sermaye kazancı gibi bir sermaye gelirene değiştirebilir. Firmalar ayrıca, sermaye kazancı vergisinin daha yüksek olması veya sermaye kalemindeki indirilemeyen giderlerin elden çıkarılması halinde sermaye gelirini cari gelire dönüştürebilir.

Yeniden yapılandırma stratejisini, Mgammal & Ismail (2015) bir kuruluş tarafından benimsenebilecek bir vergi planlama stratejisi olduğunu belirtmektedir. Vergi planlaması ve öz sermaye teşvikleri arasındaki anlamlı ilişki kurumsal yapıya bağlıdır (Desai & Dharmapala, 2006). Stonham (1997) şirketlerin, hisse senedi temettülerinin hisse sahiplerine vergisiz olarak dağıtılmasına yol açan bölünme stratejisini kullanarak vergi planlama faaliyetlerinden faydalandığını ortaya koymaktadır. Kurumsal yeniden yapılanma, firmaların vergi muafiyeti, vergi kalkını ve daha düşük vergiler gibi bazı vergi avantajlarından yararlanmasını sağlar (Mgammal & Ismail, 2015). Bununla birlikte, bölünmeye dahil olan firmalar, kendi yetki alanlarındaki mevcut bölünme yasaları (vergi yasaları ve kodları dahil) hakkında tam bilgiye sahiptir.

Abdul Wahab (2011), hem yerel hem de uluslararası firmaların bir vergi planlama stratejisi olarak ters işlem yapabileceğini belirtmektedir. Yerli firmalar bunu hisse yeniden yapılandırmaları, birleşme ve bölünmeler, satın almalar ve hisse alımları yoluyla gerçekleştirebilirken, uluslararası firmalar bir şubeyi bağlı ortaklığa dönüştürebilir veya tam tersini yapabilir. Henderson ve Accenture gibi şirketler vergi planlama avantajlarından yararlanmak için operasyonlarını Amerika Birleşik Devletleri'nden İrlanda'ya taşımıştır (A&L Goodbody, 2012). Vergi planlaması yapan şirketler tarafından kullanılan bir başka yeniden yapılanma stratejisi de şirketin ikametgâh statüsünü değiştirmektir ki bu da kurumsal inversiyon olarak bilinmektedir (A&L Goodbody, 2012). Abdul Wahab (2010), şirketlerin vergi planlamasının faydalarından yararlanmak için şirket evlilikleri yaptıklarını belirtmektedir.

Vergi muafiyetleri, şirketlere ve bireylere, aksi takdirde vergilendirilecek olan ticari gelirler üzerinden vergi kredilerinden yararlanma imkânı sağlar. Mgammal & Ismail (2015), bazı ülkelerin vergi sistemlerinde ticari kuruluşlar, mülkler, vergilendirilebilir gelir ve diğerleri için vergi muafiyetleri sağlayan hükümler olduğunu belirtmiştir. Bazı vergi kanunlarının yeni kurulan işletmeler ve coğrafi olarak dezavantajlı konumlardaki işletmeler için vergi muafiyetleri sağladığı unutulmamalıdır. Scholes et al. (2008), bu muafiyetlerin tamamen ya da kısmen işletme gelirlerine uygulanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, vergi avantajlı yatırımların bir firmanın vergi kredilerinden ve tam vergi muafiyeti statüsünden yararlanmasına imkân verebileceği belirtilmiştir.

Mevcut vergi kanunları, ticari zararlar için vergi kredilerine izin vermektedir. Sonuç olarak, tüzel kişiler vergi yükümlülüklerini azaltmak için zarar oluşturmayı kullanmaktadır. İş zararlarına ilişkin bu teşvik, yüksek faiz giderleri, piyasa durumundaki değişikliklerden kaynaklanan zararlar, uzak bölgelere iş genişletme gibi bazı meşru nedenlerden dolayı tüzel kişilere verilmektedir. Ancak, bu zararların nasıl oluştuğuna dair ampirik ve pratik bir kontrol bulunmamaktadır. Şirketler, gelir tablosundaki vergilendirilebilir kârı azaltmak için varlıkların değer düşüklüğünü ve büyük zarar

yazmalarını kullanırlar. Bu strateji genellikle petrol şirketleri, telekomünikasyon devleri, teknoloji ve elektronik şirketleri gibi büyük sermaye harcamaları olan şirketler tarafından kullanılır. Bu şirketler, vergi kanunlarının izin verdiği gecikme sürelerinden yararlanarak, ticari gelirden daha ağır basacak daha fazla harcama yapmakta ve şirketin zarar bildirmesine neden olmaktadır. Bu strateji aynı zamanda şirketlerin gelecekteki vergi yüklerini azaltmak için zararlarını en üst düzeye çıkarmalarına olanak tanır.

Scholes et al. (2005) vergi kanunlarının firmaların düşük vergili ya da vergisiz varlıklara yatırım yapmasına olanak sağladığını belirtmektedir. Hükümet, mevcut ve potansiyel yatırımcıların ekonomiye yatırım yapmaları için teşvikler sağlamaktadır. Bu da bazı vergiden muaf yatırımlar yaratmaktadır (Ali-Nakyea, 2008). Bu teşvikler hem mevcut hem de potansiyel yatırımcılar için ekonomik olarak gelişen bir ortam sağlar (Rohaya et al., 2008). Firmalar vergi avantajlı varlıklara yatırım yaparak bu teşvikleri en üst düzeye çıkarırlar (Abdul-Wahab, 2010).

1.3. Finansal performans

Organizasyonel performans, gerçekleşen çıktının planlanan çıktıya oranıdır (Mosota, 2014). Performans, hedeflere ulaşıldığında ortaya çıkar (Cascio, 2006). Performans, finansal ve finansal olmayan olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Richard et al. (2009) performansın finansal performans, piyasa performansı ve hissedar getirisi olmak üzere üç türden oluştuğunu belirtmektedir. Bu çalışma finansal firmaların finansal performansına odaklanmaktadır. Mevcut çalışmalar (Kosmidou, 2008; Pasiouras & Kosmidou, 2007) bankaların finansal performansını vergi sonrası net gelir, aktif kârlılığı, net gelir ve özkaynak kârlılığı olarak ölçmektedir. Okafor et al. (2010) bankaların performansının bankanın yıllık cirosu, şubelerin yerel bölgelere yayılması, net kâr, kredi piyasasındaki yüzde payı ve hisse senedi fiyatları temelinde değerlendirilebileceğini savunmaktadır. Riske göre ayarlanmış sermaye getirisi banka performansı için bir vekildir. Çünkü sermayeyi bireysel iş birimlerine tahsis ederken bir banka biriminin iş riskini dikkate alır (Avrupa Merkez Bankası, 2010).

Bu çalışmada finansal firmaların finansal performans göstergeleri olarak kârlılık, firma büyümesi, piyasa performansı ve likidite kullanılmıştır. Glick et al. (2005) kârlılığın, bir firmanın getiri üretme geçmişi açısından performansını gösterdiğini belirtmektedir. Kim & Im (2017) kârlılığın bir firmanın kâr üretme kabiliyetini gösterdiğine inanmaktadır. Mevcut çalışmalar, bir firmanın varlıklarının kullanımındaki verimlilik ve etkinliğin bir ölçüsü olan aktif kârlılığını kullanmaktadır (Amankwah, 2014; Kportorgbi, 2013). Öz sermaye kârlılığı, hissedarların sermayesi başına düşen kârı göstermektedir (Fagbemi et al., 2019; Kutsienyo, 2011).

Firma büyümesi, firmaların geçmiş performanslarının boyut olarak artma yeteneğini temsil eder (Whetten, 1987). Bu çalışmada, firma büyümesi satış artışı ve net gelir artışı ile ölçülmektedir. Jang & Park (2011), Serrasqueiro (2009), Brush et al. (2000) gibi mevcut literatür firma büyümesinin ölçüsü olarak satış artışını kullanmaktadır. Wang & You (2012) satış artışının firma büyümesinin güvenilir bir ölçütü olduğunu savunmaktadır. Net gelir, bir firma kârının artış oranını gösterir (Chen et al., 2016). Büyüme, firmanın rekabet gücünü ve gelecekte kâr elde etme kabiliyetini gösterir (Kim & Im, 2017).

Piyasa performansı, bir firmanın hisse senedi fiyatının hisse başına defter değerine oranını (Brealey & Myers, 2000), bir firmanın borç ve özkaynaklarının piyasa değerinin toplam varlıklarına oranını (Yu, 2013; Desai & Dharmapala, 2009) ve bir firmanın hisse senedi piyasasının değerlemesini kapsar (Abdolmohammadi, 2005).

1.4. Hipotez geliştirme

Vergi planlaması ve firma performansı üzerine yapılan mevcut çalışmaların sonuçları karışıktır. Bir grup çalışma (Fagbemi et al., 2019; Ogundipe, 2019; Schwab et al., 2018; Vržina, 2018; Zhang et al., 2018) vergi planlama faaliyetlerinin firma performansını artırdığını göstermektedir. Performans ölçütü

olarak kârlılığa odaklanan Vrzina (2018), etkin vergi planlamasının kârlılığı artırdığını göstermektedir. Mohd Razali et al., (2018), Assidi et al. (2016), Nwaobia et al. (2016) ve Lestari & Wardhani (2015) Malezya'da efektif vergi oranı ile firma değeri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu, defter vergi farkının ise firma değeri ile anlamlı bir ilişkisi olmadığını ortaya koymuştur. Alduneibat et al. (2017) vergi planlaması ile Amman Borsası'nda işlem gören sanayi firmalarının performansı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Buna karşın, Chen et al. (2016) kurumlar vergisinden kaçınma ile piyasa değeri arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Ogundajo & Onakoya (2016), Gatsi et al. (2013) ve Abdul-Wahab & Holland (2012) gibi çalışmalar Nijerya'da efektif vergi oranının firma performansı üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Chen et al. (2014) firma değeri ile negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Katz et al. (2015) vergiden kaçınma ile gelecekteki firma performansı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Diğer çalışma grupları (Ifurueze et al., 2018; Olajide, 2017; Kawor & Kportorgbi, 2014) vergi planlama faaliyetleri ile firma performansı arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır.

Ho: Vergi planlama stratejileri finansal firmaların finansal performansını (kârlılık, piyasa performansı, büyüme ve likidite) etkiler.

2. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmayı 2006-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören finansal şirketler ile sınırlandırılmıştır. Yeni vergi rejiminin (yüzde 33'ten yüzde 20'ye) 2006 yılında yürürlüğe girmesi nedeniyle, bu yılı baz yıl olarak seçilmek suretiyle 2018 yılı zaman serisi dönemini sona erdirmiyor. BIST'te 26 Haziran 2019 itibarıyla 128 finansal şirket işlem görmektedir. Çalışmada çok aşamalı örnekleme tekniği kullanılarak, 1 Ocak 2006'dan sonra BIST'e kote olan finans firmaları ve kote olma tarihi geçersiz olan firmalar hariç tutulmuştur. Çalışmada, BIST'te geçerli ve uzun süreli listelemeye sahip 95 firma arasından 82 firma (%86) seçilmiştir. Bu çalışma, geçmiş finansal performansın mevcut performansa neden olduğunu varsayan dinamik bir ampirik model oluşturmaktadır. Firma performansını etkileyen faktörler kontrol edilmektedir. Bu kontrol değişkenleri şunlardır: firma büyüklüğü, sermaye yoğunluğu, reklam yoğunluğu, stok yönetimi ve firma yaşı (Nwaobia et al., 2016; Lee, 2009; Pasiouras & Kosmidou, 2007; Amato & Amato, 2004; Mueller, 1990).

Bu çalışmanın ampirik modelleri aşağıda belirtilmiştir;
Fonksiyonel model;

$$\text{FINPERF}_{it} = f(\text{CTP}_{it}, \mu) \quad (1)$$

Burada FINPERF aşağıdaki PRFT, GRTH, MRKV ve LIQD'den oluşurken, CTP GAAPETR, CETF, BTG, DIFT, TBTG, RKTP, MULN, TINCAP ve TANG'dan oluşur.

Panel veri modellerinin özellikleri şunlardır:

$$\text{FINPERF}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{FINPERF}_{it-1} + \beta_2 \text{CTP}_{it} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{PRFT}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{PRFT}_{it-1} + \beta_2 \text{GAAPETR}_{it} + \beta_3 \text{ETR}_{it} + \beta_4 \text{BTG}_{it} + \beta_5 \text{DIFT}_{it} + \beta_6 \text{TBTG}_{it} + \beta_7 \text{RKTP}_{it} + \beta_8 \text{MULN}_{it} + \beta_9 \text{TINCAP}_{it} + \beta_{10} \text{TANG}_{it} + \beta_{11} \text{FIRMSZ}_{it} + \beta_{12} \text{CAPINT}_{it} + \beta_{13} \text{ADVINT}_{it} + \beta_{14} \text{FIRMAG}_{it} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\text{GRTH}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{GRTH}_{it-1} + \beta_2 \text{GAAPETR}_{it} + \beta_3 \text{ETR}_{it} + \beta_4 \text{BTG}_{it} + \beta_5 \text{DIFT}_{it} + \beta_6 \text{TBTG}_{it} + \beta_7 \text{RKTP}_{it} + \beta_8 \text{MULN}_{it} + \beta_9 \text{TINCAP}_{it} + \beta_{10} \text{TANG}_{it} + \beta_{11} \text{FIRMSZ}_{it} + \beta_{12} \text{CAPINT}_{it} + \beta_{13} \text{ADVINT}_{it} + \beta_{14} \text{FIRMAG}_{it} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$\text{MRKV}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{MRKV}_{it-1} + \beta_2 \text{GAAPETR}_{it} + \beta_3 \text{ETR}_{it} + \beta_4 \text{BTG}_{it} + \beta_5 \text{DIFT}_{it} + \beta_6 \text{TBTG}_{it} + \beta_7 \text{RKTP}_{it} + \beta_8 \text{MULN}_{it} + \beta_9 \text{TINCAP}_{it} + \beta_{10} \text{TANG}_{it} + \beta_{11} \text{FIRMSZ}_{it} + \beta_{12} \text{CAPINT}_{it} + \beta_{13} \text{ADVINT}_{it} + \beta_{14} \text{FIRMAG}_{it} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$LIQD_{it} = \alpha_0 + \beta_1 LIQD_{it-1} + \beta_2 GAAPETR_{it} + \beta_3 CETR_{it} + \beta_4 BTG_{it} + \beta_5 DIFT_{it} + \beta_6 TBTG_{it} + \beta_7 RKTP_{it} + \beta_8 MULN_{it} + \beta_9 TINCAP_{it} + \beta_{10} TANG_{it} + \beta_{11} FIRMSZ_{it} + \beta_{12} CAPINT_{it} + \beta_{13} ADVINT_{it} + \beta_{14} FIRMAG_{it} + \epsilon_t \quad (6)$$

Burada FINPERF- finansal performans, PRFT- kârlılık, GRTH-büyüme, MRKV- piyasa değeri ve LIQD-likidite ile ölçülen finansal performansı temsil etmektedir. PRFT; net gelirin toplam varlığa oranı olan aktif kârlılığı (ROA), kâr marjı \times aktif devir hızı \times finansal kaldıraç olan Dupont, net gelirin özsermayeye oranı olan özsermaye kârlılığı (ROE) ve brüt gelirin net gelire oranı olan kâr marjı (PRFM) ile gösterilmektedir. GRTH'yi gelir (revenue income_t - revenue income_{t-1})/revenue income_{t-1} ve net gelir (Net income_t - Net income_{t-1})/Net income_{t-1} cinsinden ölçülmüştür. Piyasa değerinin ölçüsü olarak Tobin'in q'sunu kullanılmıştır. Bu çalışma likiditeyi dönen varlıkların kısa vadeli yabancı kaynaklara oranı olarak ölçmektedir.

Vergi planlaması, kurumlar vergisi planlaması anlamına gelmektedir ve GAAPETR- GAAP efektif vergi oranı, örnekleme dahil edilen şirketlerin vergi öncesi kârına ödenen verginin yüzdesi (Mohd Razali et al., 2018; Zhang et al., 2018; Ogundajo & Onakoya, 2016; Nwaobia et al., 2016), CETR- nakit efektif vergi oranı, ödenen verginin (vergi gideri eksi ertelenmiş vergi) vergi öncesi kâra yüzdesi (Zhang et al., 2018; Dyreng et al., 2017), BTG- defter vergi açığı, vergi giderinin yasal vergi oranına göre brütleştirilip vergi öncesi kârdan düşülmesi (Mohd Razali et al., 2018; Dyreng et al., 2017), BTG- defter vergi açığı, vergi giderinin yasal vergi oranına göre brütleştirilip vergi öncesi kârdan düşülmesi (Mohd Razali et al., 2018; Dyreng et al., 2017), BTG-defter vergi açığı, yasal vergi oranı kadar brüt vergi gideri ve daha az vergi öncesi kâr (Mohd Razali et al., 2018; McClure et al., 2016; Kim et al., 2011), DIFT- farklı vergi, yasal vergi oranı ile efektif vergi oranı arasındaki fark (Katz et al., 2015; Awor & Kportorgbi, 2014; Armstrong et al., 2012), TBTG-geçici defter vergi açığı, ertelenmiş vergilerin firmaların yasal vergi oranına oranı, RKTP-vergi planlama riski, efektif vergi oranının standart sapmaları (Moore et al., 2017), MULN-çok ulusluluk, TINCAP-örtülü sermaye, 1 ve 0 ölçekli bir kukla. Kayıtlı oldukları ülke dışında en az bir bağlı ortaklığı olan firmalar 1, aksi takdirde 0 ölçeklidir.

Yukarıdaki modeller Blundell & Bond (1998) tarafından önerilen sistem GMM kullanılarak tahmin edilmiştir. Çalışma, Sargan testini kullanarak araçların geçerliliğini belirlemektedir. GMM sistemini seçmeden önce, ön testler (Wald grupsal değişen varyans testi ve Pesaran'ın Yatay Kesit Bağımlılığı (CD) testi), çoklu doğrusallık testi ve normallik testi yapılmıştır.

3. Analizler ve Yorumlama

3.1. Özet istatistikler

Tablo 1'de, bu çalışmada kullanılan ampirik değişkenlerin bazı istatistiksel özelliklerini göstermektedir. Tablo 1'de, Türkiye'de listelenen finansal firmaların Du Pont ortalamasının 0,80 ve standart sapmasının 13,96 olduğunu göstermektedir. ROE'nin ortalaması ve standart sapması sırasıyla yüzde 0.803 ve yüzde 13.96'dır. Tablo 1'de, ROA'nın ortalama değerinin yüzde 24,73 olduğunu göstermektedir. Bu da finans şirketlerinin incelenen dönem boyunca ortalama olarak varlıklara yapılan yatırım miktarını etkin bir şekilde kâra dönüştürdüğünü göstermektedir. Standart sapmanın 479.204 olması, her bir finans şirketinin etkinlik düzeyinin ortalama ROA'dan çok farklı olduğunu göstermektedir.

138 finans şirketlerinin satış artışı yüzde 348 ve net kâr artışı yüzde 324'tür. Borsada işlem gören şirketlerin piyasa değeri (Tobin Q) ortalama yüzde 2,412 ve likidite pozisyonu ortalama yüzde 25'tir. İki efektif vergi oranı (GAAPETR ve CETR) sırasıyla ortalama yüzde 6 ve yüzde -3'tür. Bu oranlar yasal oran olan yüzde 20-22'nin altındadır. Bu durum finans şirketlerinin vergi planlaması yaptıklarını göstermektedir. Defter-vergi açığının ortalama -76.392.964 TL olması, finans şirketlerinin vergi yükümlülüklerini 76.392.964 TL azaltan vergi planlama faaliyetlerinde bulduklarını göstermektedir.

Tablo 1'de DIFT ortalama 14,71 değerine sahiptir. Vergi planlama faaliyetlerinin riskliliği-RKTP ve RKCTP sırasıyla yüzde 288,29 ve 307,35'lik ortalama değerlere sahiptir. Bunlar kurumlar vergisi planlamasında yüksek düzeyde risk olduğunu göstermektedir. Geçici defter vergi açığı yüzde 46,80 ortalama değere sahiptir.

Örtülü sermaye, maddi duran varlık ve sermaye yoğunluğu sırasıyla yüzde 40,14, yüzde 40,14 ve yüzde 844,91'lik bir ortalama değer göstermektedir. Reklam yoğunluğu ise yüzde 4,26'dır. Finansal şirketlerin ortalama büyüklüğü 18,27 ve standart sapması yüzde 2,53'tür. Bu standart sapma sonucu firmaların benzerliğini göstermektedir. Tablo 1'deki sonuçlar finans firmalarının ortalama yaşının 25 olduğunu göstermektedir. Jarque-Bera istatistiği, bu çalışmada kullanılan değişkenlerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Std. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jaque-Bera	Olasılık	Ortak Gözlem
Du Pont	0.8044	13.96	17.04	398.85	6426102	0.0000	977
ROE	0.803	13.96	17.03	398.84	6425926	0.0000	977
ROA	24.73	479.204	22.904	572.016	13265956	0.0000	977
PRFM	0.2808	8.676	-13.483	357.3795	5141950	0.0000	977
REG	348.09	4645.311	19.98	422.34	7223302	0.0000	977
NINGRTH	324.44	5569.804	21.54	474.69	9132913	0.0000	977
TOBINQ	2.412	42.68	22.03	486.42	9592535	0.0000	977
CURR	25.574	99.82	11.27	118.25	1417689	0.0000	977
GAAPETR	5.45	1677.703	1.69	169.77	1132878	0.0000	977
CETR	-3.934	1741.89	-0.49	165.77	1078604	0.0000	977
BTG	-76392964	1.80	-30.72	955.77	37108122	0.0000	977
DIFT	14.71	1677.7-4	-1.689	169.79	1132883	0.0000	977
RKTP	288.29	1627.922	6.57	45.86	818811	0.0000	977
RKCTP	307.35	1621.944	6.54	45.63	80933	0.0000	977
TBTG	46.80	759.92	9.03	140.62	784344	0.0000	977
TINCAP	17.28	23.96	2.27	9.35	2482	0.0000	977
TANG	40.14	56.14	11.15	201.23	1619925	0.0000	977
MULN		0.46	0.85	1.717	183.78	0.0000	977
CAPINT	844.91	3989978	7.44	74.32	216072	0.0000	977
ADVINT	4.264	48.81	13.96	198.52	1587926	0.0000	977
FIMSZ	18.27	2.53	-0.53	2.92	46.50	0.0000	977
FIRMAG	25.37	17.01	1.32	3.90	314.51	0.0000	977

Not: ROE-öz kaynak kârlılığı, ROA-aktif kârlılığı, PRFM-kâr marjı, REG-gelir, NINGRTH-gelir artışı, CUR-cari oran, GAAPETR-GAAP efektif vergi oranı, CETR-nakit efektif vergi oranı, BTG- defter vergi açığı, DIFT-farklı vergi, RKTP-vergi planlamasının riskliliği, RKCTP-nakit vergi planlamasının riskliliği, TBTG-geçici defter vergi açığı, MULN-çok ulusluluk, TINCAP- örtülü sermaye, TANG- maddi duran varlık, FIRMAG- firma büyüklüğü, CAPINT- sermaye yoğunluğu, ADINV-reklam yoğunluğu ve FIRMAG- firma yaşı

3.2. Çoklu doğrusallık testi

Varyans büyütme faktörleri (VIF) testi, bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olup olmadığını belirler. Tablo 2'de VIF (1), bağımsız değişkenler arasında güçlü doğrusal ilişkinin varlığına işaret eden 10'un üzerinde VIF'e sahip GAAPETR, CETF, DIFT, TBTG, RKTP ve RKCTP hariç tüm değişkenlerin 10'dan küçük bir VIF'e sahip olduğunu göstermektedir. CEFR, DIFT, TBTG ve RKCTP çıkarıldıktan sonraki VIF sonuçları, kalan değişkenler arasında yüksek doğrusal bağlantı olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, VIF (2)'de gösterilen açıklayıcı değişkenler tahmin edilmiştir.

Tablo 2: Varyans Büyütme Faktörü

Değişkenler	VIF (Variance inflation factors) Varyans Büyütme Faktörü	
	VIF (1)	VIF (2)
GAAPETR	12928540.849	1.183
CEFR	3853931.717	Removed
BTG	1.010	1.010
DIFT	10470896.080	Removed
TBTG	98140.735	Removed
RKTP	704.816	1.605
RKCTP	706.801	Removed
MULN	1.227	1.203
TINCAP	1.133	1.078
TANG	1.114	1.112
FIMSZ	1.279	1.172
CAPINT	1.119	1.095
AVDINT	1.759	1.752
FIRMAG	1.269	1.231

Not: GAAPETR- GAAP efektif vergi oranı, CEFR- nakit efektif vergi oranı, BTG- defter vergi açığı, DIFT- DIFT-farklı vergi, TBTG- geçici defter vergi açığı, RKTP- vergi planlamasının riskliliği, RKCTP- nakit vergi planlamasının riskliliği, MULN- çok ulusluluk, TINCAP- örtülü sermaye, TANG- maddi duran varlık, FIMSZ- firma büyüklüğü, CAPINT- sermaye yoğunluğu, ADINV-reklam yoğunluğu ve FIRMAG- firma yaşı

3.3. Ön tanısal testler

Dinamik panel GMM tahmincisi uygulamadan önce, tanısal testler yapılmaktadır. Tablo 3'te, Wald test modellerdeki tüm hataların heteroskedastik olduğunu göstermektedir. Pesaran'ın CD testi, Dupont ve ROE modellerinde artıkların yatay kesite bağımlı olmadığını göstermektedir. ROA, PRFM, REG, NINGRTH, CUR ve Tobin Q modellerinde ise yatay kesite bağımlıdır.

Tablo 3: Ön Tanısal Sonuçlar

Test	Null Hypotheses	Dupont	ROE	ROA	PRFM	REG	NINGRTH	CUR	Tobin Q
Wald Test	No heteroskedasticity	790.8 4*	790. 36*	2202. 17	261.8 6*	125. 92	135.57	84.80	24170 .46
Pesaran's CD Test	No cross-sectional dependence	0.660 4	0.37 71	43.48 9*	6.634 08*	8.80 72*	0.395*	42.39 15*	5.806 2*

Notlar: ROE-özsermaye kârlılığı, ROA-aktif kârlılığı, PRFM-kâr marjı, REG-gelir büyümesi, NINGRTH-gelir artışı, CUR-cari oran, * %1 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

3.4. Hipotez testi

Tablo 4'te bir dönem gecikmeli açıklanan değişkenler-finansal performans değişkenlerinin (FINPERF) %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olması dinamik panel veri tahmincisinin kullanılmasını haklı çıkarmaktadır.

3.4.1. Kurumlar vergisi planlaması değişkenleri ile kârlılık arasındaki ilişki

Dupont'un kârlılık göstergesi olarak kullanıldığı GAAP-GAAPETR efektif vergi oranı, firmaların finansal performansı üzerinde 0.0034'lük (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyinde) anlamlı bir pozitif etki göstermiştir. Bu, GAAP efektif vergi oranındaki bir artışın finansal performans üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde yüzde 0.0034'lük pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Defter-vergi açığı, borsada işlem gören firmaların Dupont'u ile pozitif ve anlamlı bir ilişki göstermiştir. Bu bulgu, BTG'deki bir artışın bu firmaların Dupont'unu yüzde 1.88e-09 oranında

(yüzde 1 anlamlılık düzeyinde) etkilediğini göstermektedir. Aynı şekilde, RKTP-vergi planlamasının riskliliği ve MULN- çok ulusluluk, Dupont ile temsil edilen firmaların kârlılığı ile yüzde 5 anlamlılık düzeyinde yüzde 0,0032 ve yüzde 1 anlamlılık düzeyinde yüzde 30,5318 oranında pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu, Türkiye'de vergi planlamasının riskliliği ne kadar yüksekse, borsada işlem gören firmaların kârlılığının da o kadar yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Türkiye'de borsada işlem gören finansal firmaların çok ulusluluğu arttıkça Dupont açısından kârlılıkları da artmaktadır. Ayrıca, Tablo 4'teki -20.9491 sabit değeri, Türkiye'de kayıtlı olduğu ülke dışında hiçbir yan kuruluşu olmayan finansal firmaların ortalama Dupont'unu gösterirken, kayıtlı olduğu ülke dışında en az bir yan kuruluşu olan firmaların ortalama Dupont'u 9.5827'dir [-20.9491+30.5318].

Kârlılık göstergesi olarak ROE kullanıldığında, Tablo 4'te gösterilen sonuç, hem örtülü sermaye hem de maddi duran varlıkların seçilen firmaların ROE-özsermaye getirisi üzerinde önemsiz bir etki gösterdiğini ortaya koymuştur.

İlaveten, GAAPETR, ROE ile yüzde 0.0035'lik (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) anlamlı ve pozitif bir ilişki göstermiştir. Bu, GAAPETR'deki bir yüzdelik artışın, listelenen firmaların ROE'si üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde yüzde 0,0035'lik pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olacağını göstermektedir. BTG, borsada işlem gören firmaların ROE'si üzerinde yüzde 1.88e-09'luk (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyinde) pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu, BTG'deki yüzdelik bir artışın seçilen firmaların ROE'sini yüzde 1.88e-09 oranında etkilediğini ortaya koymaktadır (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi). Vergi planlamasının riskliliği, ROE ile yüzde 0,0034 oranında anlamlı ve pozitif bir ilişkiye sahiptir (p-değeri <%5 anlamlılık düzeyi). Dolayısıyla, RKTP'deki yüzde bir değişim, seçilen firmaların ROE'sinde yüzde 0.0034'lük bir değişime yol açmaktadır. MULN-çokulusluluk, listelenen firmaların ROE'si üzerinde yüzde 28.0007'lik (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu, daha yüksek çok ulusluluğun daha yüksek ROE'ye yol açtığını göstermektedir. Ayrıca, Tablo 4'teki -20.8876 sabit değeri, Türkiye dışında bir yan kuruluşu olmayan borsaya kayıtlı finansal firmaların ortalama ROE'sini gösterirken, kayıtlı olduğu ülke dışında en az bir yan kuruluşu olan firmaların ortalama ROE'si 7.1131'dir [-20.8876+28.0007].

ROA açısından, Tablo 4'teki sonuçlar defter-vergi açığı ve vergi planlama stratejilerinin riskliliğinin ROA üzerinde sırasıyla yüzde 1,41e-07 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyinde) ve yüzde 1,0533 (p-değeri <%5 anlamlılık düzeyinde) oranında anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğunu gösterirken, diğer kurumsal vergi planlama stratejileri ölçütleri (GAAPETR, MULN, TINCAP ve TANG) ROA üzerinde anlamsız bir etki göstermiştir; bu da bu değişkenlerden herhangi birindeki artış veya azalışın borsaya kayıtlı finansal firmaların ROA'sı üzerinde etkili olmadığını ima etmektedir. PRFM- kâr marjı ile ilgili olarak, Tablo 4'te gösterilen sonuçlar GAAPETR'nin PRFM ile %1 anlamlılık düzeyinde yüzde 0,0022 oranında pozitif ve anlamlı bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu, borsada işlem gören finansal firmaların GAAPETR'sindeki bir artışın PRFM üzerinde yüzde 0,0022'lik önemli bir etkiye sahip olacağı anlamına gelmektedir. Defter-vergi açığı, seçilen firmaların kâr marjı ile %1 anlamlılık düzeyinde yüzde -1.09e-09'luk negatif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu durum, yasal vergi oranı ile brütleştirilen vergi gideri ile firmaların vergi öncesi kârı arasındaki farkın artmasının, kâr marjlarında bir azalmaya yol açtığını göstermektedir. Aynı şekilde, kurumlar vergisi planlama stratejileriyle ilişkilendirilen risklilik, Türkiye'de borsada işlem gören finans şirketlerinin RKY'si ile yüzde -0,003 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) negatif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla, RKTP'deki bir yüzdelik artışın -0.003'lük ters bir etkisi olacaktır.

3.4.2. Kurumlar vergisi planlaması değişkenleri ile firma büyümesi arasındaki ilişki

Tablo 4'te, firma büyümesinin bir göstergesi olarak gelir büyümesi-REG kullanıldığında, hem GAAPETR hem de kurumlar vergisi planlama stratejilerindeki risklilik-RKTP, seçilen firmaların gelirlerindeki büyüme ile sırasıyla yüzde 0,4407 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyinde) ve yüzde 0,9425

(%5 anlamlılık düzeyinde) pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu da, bu iki değişkenden herhangi birindeki yüzdelik artışın, Türkiye'de borsaya kayıtlı finans şirketlerinin gelir büyümesi üzerinde sırasıyla yüzde 0,4407 ve yüzde 0,9425 oranında pozitif bir etkiye sahip olacağı anlamına gelmektedir. Defter-vergi açığı, çok ulusluluk, örtülü sermaye ve maddi duran varlıklar gibi kurumlar vergisi planlaması değişkenleri borsada işlem gören finansal firmaların gelir büyümesi üzerinde anlamlı değildir. Aynı şekilde, sadece efektif vergi oranı ve KTP stratejilerindeki risklilik, Türkiye'de borsaya kayıtlı seçilmiş finans firmalarının net gelir büyümesi üzerinde yüzde 0,5493 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) ve yüzde 1,6675 (p-değeri <%5 anlamlılık düzeyi) pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir; bu da GAAPETR ve RKTP'deki yüzdelik bir artışın net gelir büyümesi üzerinde sırasıyla yüzde 0,5493 ve yüzde 1,6675 pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olacağını göstermektedir. Defter-vergi açığı, çok ulusluluk, örtülü sermaye ve maddi duran varlık gibi kurumlar vergisi planlama stratejilerini açıklayan diğer değişkenler, borsada işlem gören finansal firmaların net gelir büyümesi üzerinde anlamlı değildir.

3.4.3. Kurumlar vergisi planlaması değişkenleri ile piyasa performansı arasındaki ilişki

Tablo 4'te GAAPETR, firmaların piyasa performansı üzerinde yüzde 10 anlamlılık düzeyinde yüzde 0,0006'lık pozitif ve anlamlı bir etkiye işaret etmektedir. Bu, efektif vergi oranındaki bir artışın piyasa performansı (Tobin Q) üzerinde yüzde 0.0006'lık önemli bir etkiye sahip olacağını göstermektedir. BTG, piyasa performansı üzerinde yüzde 1.22e-09'luk (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) negatif ve anlamlı bir etki göstermiştir. Bu bulgu, BTG oranındaki artışın borsaya kayıtlı firmaların piyasa performansını olumsuz etkilediği anlamına gelmektedir. CTP stratejilerinin riskliliği-RKTP, borsada işlem gören firmaların piyasa performansı ile -0.0045 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) negatif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu, Türkiye'de CTP stratejilerinin uygulanmasında risk ne kadar yüksekse piyasa performansının o kadar düşük olduğu anlamına gelmektedir. Hem örtülü sermaye-TINCAP hem de maddi duran varlık-TANG, Türkiye'de listelenen seçilmiş finansal firmaların Tobin Q'su ile yüzde 0,1765 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) ve yüzde 0,8883 (p-değeri <%5 anlamlılık düzeyi) pozitif ve anlamlı bir ilişki ortaya koymaktadır. Ayrıca, tüm kontrol değişkenleri (firma büyüklüğü, sermaye yoğunluğu, reklam yoğunluğu ve firma yaşı) firmaların piyasa performansındaki değişimi açıklamada anlamlıdır.

3.4.4. Kurumlar vergisi planlaması değişkenleri ile likidite arasındaki ilişki

Tablo 4'teki ampirik sonuç, kurumlar vergisi planlaması yapılarından çokulus luluğun, örtülü sermayenin ve maddi duran varlıkların Türkiye'de borsada işlem gören finansal firmaların likiditesi üzerinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Çok ulusluluk, ülkedeki seçilmiş firmaların likiditesi ile -211.1336'lık (p-değeri <%10 anlamlılık düzeyi) ters bir ilişki göstermiştir. Bu, bir firmanın ne kadar çok uluslu olma eğilimindeyse likiditesinin o kadar düşük olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca, Tablo 4'teki 235.0369 puanlık sabit değer, Türkiye dışında bir yan kuruluşu olmayan borsaya kayıtlı finansal firmaların ortalama likiditesini gösterirken, Türkiye dışında en az bir yan kuruluşu olan finansal firmaların ortalama likiditesi 23.9033'tür [235.0369-211.1336]. TINCAP, firmaların likidite pozisyonu üzerinde yüzde 0,8816'lık (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyinde) anlamlı bir pozitif etkiye sahiptir. Bu, finansal firmaların örtülü sermaye yüzdesindeki bir artışın likidite pozisyonu üzerinde 0,8816'lık pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olacağını göstermektedir. Seçilen firmaların TANG-maddi duran varlıklarının likidite pozisyonu ile yüzde -0.4521 (p-değeri <%1 anlamlılık düzeyi) negatif bir ilişkiye sahiptir.

3.5. Modellerin teşhisi

Tablo 4'teki tüm modellerin Sargan testi, araçların ortogonalite koşulunu sağlamadığını göstermektedir. Tablo 4'teki modellerin Wald testi, bu çalışmadaki ampirik modelin istatistiksel anlamlılığını yüzde 1 anlamlılık düzeyinde teyit etmektedir.

Tablo 4: Model Tahmini

Bağımlı değişken: Finansal Performans								
Değişkenler	Kârlılık				Büyüme		Pazar değeri	Likidite
	Dupont _{t-1}	ROE _{t-1}	ROA _{t-1}	PRFM _{t-1}	REG _{t-1}	NINGRTH _{t-1}	Tobin Q _{t-1}	CUR _{t-1}
Constant	-20.9491***	-20.8876***	-709.3929*	-1.865733	189.8502	286.8173	31.3645*	235.0369**
Du Pont _t	0.0529*							
ROE _t		0.05243*						
ROA _t			0.0210					
PRFM _t				-0.234*				
REG _t					-0.07*			
NINGRTH _t						-0.0764*		
TOBINQ _t							0.1318*	
CUR _t								-0.0857*
GAAPETR	0.0034*	0.0035*	-0.0014	0.0022*	0.4407*	0.5493*	0.0006**	0.0011
BTG	1.88e-09*	1.88e-09*	1.41e-07*	-1.09e-09*	-8.39e-08	-5.05e-08	-1.22e-09*	-1.71e-10
RKTP	0.0032**	0.0034**	1.0533**	-0.003*	0.9425**	1.6675*	-0.0045*	-0.0009
MULN	30.5318*	28.0007*	-354.5285	54.4297*	7423.248	1116.923	11.9112	-211.1336***
TINCAP	-0.0202	-0.0216	0.0061	-0.0553***	-5.4733	3.1434	0.1765*	0.8816*
TANG	-0.0014	-0.0005	0.2976	-0.0028	0.1493	.3742	0.8883*	-0.4521*
FIMSZ	0.94061	0.9388	27.0526*	-0.5668	9.8627	113.7564	-3.462*	-6.0847
CAPINT	0.0027*	0.0027*	0.1353	0.0003**	-0.0116	-0.0422	0.0005*	-0.0006
AVDINT	-0.0138	-0.0139	0.3248	-0.0203**	-	-43.6318*	-0.0437*	-0.0890
FIRMAG	-0.2930**	-0.2642**	-2.7988*	-0.0923	-88.22238	-105.0236***	-0.2933*	-1.1041
Model teşhisleri								
Sargan	chi2(74) = 557.7563*	chi2(74) = 561.9883*	chi2(74) = 179.5728*	chi2(74) = 967.5732	chi2(62) = 791.9206*	chi2(62) = 871.8026	chi2(74) = 575.4498*	chi2(74) = 658.1444
Wald	790.84*	790.36*	2202.17*	261.86*	125.92*	135.57*	24170.46*	84.80*
No. of Groups	82	82	82	82	82	82	82	82

Notlar: ***, ** ve * sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. ROA_{t-1}- özkaynak kârlılığı, ROA_{t-1}-aktif kârlılığı, PRFM_{t-1}-kâr marjı, REG_{t-1}-gelir artışı, NINGRTH_{t-1} -gelir büyümesi, CUR_{t-1}-cari oran, GAAPETR- GAAP efektif vergi oranı, BTG- defter vergi açığı, RKTP-vergi planlamasının riskliliği, MULN-çok ulusluluk, TINCAP- örtülü sermaye, TANG- maddi duran varlık, -FIRMSZ- firma büyüklüğü, CAPINT- sermaye yoğunluğu, ADINV- reklam yoğunluğu ve FIRMAG- firma yaşı

3.6. Bulguların tartışılması

Ampirik sonuçlar, Vergi planlamasının FINPERF üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum Alduneibat et al. (2017) vergi planlamasının Ürdünlü firmaların performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu yönündeki bulgularıyla tutarlıdır, ancak Ifurueze et al. (2018) ve Olajide (2017) CTP'nin Nijeryalı firmaların performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığı yönündeki bulguları ile ayrışmaktadır. Bulgulardaki bu tutarsızlık, Türkiye ile Nijerya arasındaki vergi politikalarındaki farklılıktan kaynaklanıyor olabilir. Örneğin, Türkiye'deki kurumlar vergisi oranı yüzde 20-22'dir. Bu oran Ürdün'deki kurumlar vergisi oranıyla aynıdır. Öte yandan Nijerya'da kurumlar vergisi oranı yüzde 30'dur.

Efektif vergi oranının kârlılık ile pozitif ve anlamlı bir ilişkisi vardır. Bu durum, örnekleme dahil edilen şirketlerin vergi öncesi kârlarına oranla ödedikleri vergi oranındaki artışın kârlılıklarını doğrudan artırdığını göstermektedir. Bu durum, efektif vergi oranının finansal performans üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi olduğunu tespit eden Fagbemi et al. (2019) bulgularını çürütmektedir. Defter-vergi açığı, kâr marjı üzerindeki negatif ve anlamlı etkisi dışında, şirketlerin kârlılığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Kârlılık göstergeleriyle olan bu anlamlı ve pozitif ilişki, ödenen vergi tutarı ile raporlanan kârlara yasal vergi oranı uygulansaydı ödenecek olan vergi tutarı arasındaki fark arttıkça kârlılık göstergelerinin de arttığı anlamına gelmektedir.

Vergi planlama faaliyetlerinin riskliliği, firmaların kârlılığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla, vergi planlama faaliyetlerinin içerdiği risk ne kadar yüksekse, finansal firmaların kârlılığının da o kadar yüksek olacağı anlamına gelmektedir. Çok ulusluluk durumu kârlılık üzerinde anlamlı ve pozitif bir etki göstermiştir. Bu durum, Türkiye'de borsaya kayıtlı finansal firmaların ülke

dışında sahip oldukları iştirak sayısı arttıkça, firmaların kârlılığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olan vergi planlaması faaliyetlerinde bulunma olasılığının da arttığını göstermektedir. Bunun nedeni, çok uluslu firmaların, ödenecek vergi miktarını azaltan ve vergi sonrası kârları artıran gelir kaydırma, transfer fiyatlandırması ve gelir özelliklerinin ayarlanması gibi vergi planlaması faaliyetlerinde bulunmalarıdır. Bu durum, Abdul Wahab (2010) çok uluslu firmaların, vergilendirmenin kârlılık üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için bir coğrafi konumdan daha düşük vergi oranlarına sahip başka bir coğrafi konuma gelir kaydırma faaliyetinde buldukları yönündeki argümanıyla tutarlıdır.

Örtülü sermaye, kâr marjı üzerindeki negatif anlamlı etkisi dışında, seçilen firmaların kârlılığı üzerinde anlamlı bir etki göstermemiştir. Bu sonuç, genel olarak, bir vergi planlaması stratejisi olarak örtülü sermayenin Türkiye'de borsada işlem gören finansal firmaların kârlılığı üzerinde önemli bir etkisi olmadığını göstermektedir. Bu durum, Fagbemi et al. (2019) örtülü sermayenin finansal performansla pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu yönündeki bulgularıyla çelişmektedir. Bulgulardaki bu farklılık, Türkiye ile Nijerya arasındaki vergi politikalarındaki farklılıktan kaynaklanıyor olabilir. Türk vergi sistemi, borçlanma yoluyla katlanılan finansman maliyetlerinin indirilebilirliğini sınırlamaktadır (Türk Vergi Sistemi, 2016; KPMG, 2014). Nijerya'da ise borçlanma faizlerinin indirilebilirliği konusunda herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır. Aynı şekilde, elle tutulabilirlik seçilen firmaların kârlılığı üzerinde önemsizdir.

Bu çalışmada kullanılan vergi planlaması değişkenleri arasında sadece efektif vergi oranı ve vergi planlama stratejilerinin riskliliği firma büyümesi ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahipken, defter-vergi açığı, çok ulusluluk, örtülü sermaye ve maddi duran varlık finansal firmaların büyümesini açıklamada anlamlı değildir. Bu durum, Ifurueze et al. (2018) kurumlar vergisi agresifliği stratejilerinin firma büyümesi üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı yönündeki bulgularıyla tutarlıdır. Kontrol değişkenleri açısından, yalnızca reklam yoğunluğu ve firma yaşı ülkedeki borsaya kayıtlı finansal firmaların büyümesi ile anlamlı ancak ters yönlü bir ilişkiye sahipken, firma büyüklüğü ve sermaye yoğunluğu seçilen firmaların büyümesinin önemli belirleyicileri değildir.

Tablo 4'te gösterilen ampirik sonuçlar, kurumlar vergisi planlaması değişkenleri ile piyasa değeri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, Assidi et al. (2016); Chen et al. (2016); Lestari & Wardhani (2015); Abdul-Wahab & Holland (2012) vergi optimizasyonu ile firma değeri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu yönündeki bulgularıyla tutarlıdır.

Özellikle, efektif vergi oranı ve piyasa değeri pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkilidir. Bu, Türkiye'de yüksek efektif vergi oranının yüksek piyasa değerini çektiği anlamına gelmektedir. Bu, Ghazali et al. (2018) ile Nwaobia et al. (2016) efektif vergi oranının firma değeri ile pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu sonucuyla tutarlıdır. Öte yandan, defter vergi açığı piyasa değeri ile negatif ve anlamlı bir şekilde ilişkilidir. Bu durum, ödenen vergi tutarı ile yasal vergi oranı kullanılarak ödenmesi gereken tutar arasındaki fark ne kadar yüksekse, seçilen firmaların piyasa değerinin o kadar düşük olduğunu göstermektedir. Bu durum, Ghazali et al. (2018) defter vergi açığının Malezya'daki firmaların değeri üzerinde önemsiz olduğu yönündeki bulgularıyla çelişmektedir.

Kurumsal vergi planlaması faaliyetlerinde bulunma riski, seçilen firmaların piyasa değeri üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu, borsada işlem gören finans firmalarının vergi planlama stratejilerini uygularken karşılaştıkları risk düzeyi arttıkça piyasa değerlerinin düştüğü anlamına gelmektedir. Yani, Türkiye'de vergi planlamasının yasal komplikasyonlar gibi risk faktörleri arttıkça, firmalar vergi planlama faaliyetlerini sınırlandırmakta ve bu da piyasa değerlerini düşürmektedir. Çok ulusluluk, Türkiye'de borsaya kayıtlı finans şirketlerinin piyasa değeri ile anlamlı olmayan bir ilişki göstermiştir. Bu durum, Türkiye'de borsada işlem gören finans şirketlerinin ülke dışında sahip oldukları iştirak sayısının piyasa değerlerinin bir belirleyicisi olmadığını göstermektedir. Çok uluslu firmaların gelir kaydırma, transfer fiyatlandırması, ödenecek vergiyi azaltmak için gelir

özelliklerinin ayarlanması gibi faaliyetlerde bulunma olasılığı olmasına rağmen. Bununla birlikte, çok ulusluluk Türkiye'deki finansal firmaların piyasa değerini etkileyen faktörlerin dışındadır.

Örtülü sermaye, firmaların piyasa değeri ile pozitif ve anlamlı bir ilişki göstermiştir. Bu durum, firmaların vergilendirilebilir kârdan düşülebilen borç faizlerinden yararlanmak için borçlanmaya gittiği bir vergi planlama stratejisi olan örtülü sermayenin piyasa değeri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu da finansal firmaların örtülü sermayeden ne kadar yüksek oranda yararlanırsa piyasa değerinin de o kadar yüksek olacağını göstermektedir. Firmaların cari olmayan bir varlığa yatırım yapma düzeyini açıklayan elle tutulurluk, seçilen firmaların piyasa değeri ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla, finansal firmaların cari olmayan varlıklarının cari varlıklarına oranı ne kadar yüksekse, piyasa değerleri de o kadar yüksek olmaktadır.

Bu çalışmadaki tüm kontrol değişkenleri Tablo 4'te gösterildiği gibi piyasa değeri üzerinde anlamlıdır. Bu durum, seçilen firmaların piyasa değerindeki değişimin açıklanmasındaki önemlerine işaret etmektedir. Özellikle, seçilen firmaların büyüklüğü, reklam yoğunluğu ve yaşı piyasa değeri ile negatif ilişkiliyken, sermaye yoğunluğu piyasa değeri ile pozitif ilişkilidir.

Kurumlar vergisi planlaması değişkenleri olan çok ulusluluk, örtülü sermaye ve maddi duran varlık, Türkiye'deki finansal firmaların likiditesinin değişimini açıklamada anlamlıdır. Özellikle, çok ulusluluk seçilen firmaların likidite pozisyonu ile negatif bir ilişkiye sahiptir. Bu, bir firmanın ne kadar çok uluslu olma eğilimindeyse likiditesinin o kadar düşük olacağı anlamına gelmektedir. Örtülü sermaye, finansal firmaların likiditesi ile pozitif bir ilişkiye sahiptir, bu da borç faizlerinin vergiden muaf tutulmasından elde edilen faydanın seçilen firmaların likidite pozisyonunu artırdığını ima etmektedir. Finansal firmalar borç faizi olarak ödedikleri tutarı vergi yükümlülüklerini azaltmak için kullanacak ve böylece seçilen firmaların vergi yükümlülüklerini ödemek için gereken nakit miktarını azaltacaktır. Bu nedenle, finansal firmalar tarafından indirilebilen borç faizi miktarı ne kadar yüksekse, likidite pozisyonları da o kadar yüksek olacaktır. Finansal firmaların duran varlıklara yaptıkları yatırım tutarı olan elle tutulabilirlik, likidite pozisyonları ile negatif ilişkilidir. Bu, firmaların duran varlık edinimi için yaptıkları harcama ne kadar yüksekse, firmaların mevcut likiditesinin o kadar düşük olduğu anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Şirketler öncelikle kâr maksimizasyonunu öncelikler. Buna ek olarak, tüzel kişilerin yasalar gereği yürürlükteki kanunlara uymaları gerekmektedir, örneğin vergi ödeyerek vergi kanunlarına mutlak uyum sağlamak gibi. Vergi yapılarının çeşitliliği nedeniyle, şirketler faaliyetleri üzerindeki vergi yükünü azaltmak için yasal veya yasadışı stratejiler geliştirirler. Bu çalışma, kurumsal vergi planlama stratejileri ile finansal firmaların performansı arasındaki ilişkinin niteliğini araştırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterildiği üzere, yasal bir vergi stratejisi olan kurumlar vergisi planlamasının firmalar tarafından devletten hissedarlara fayda aktarmak için kullanıldığı ve firma performansını etkilediği sonucuna varılmıştır.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Araştırma etik bazu izin gerektirmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Fikir/kavram: Yazar 1 & Yazar 2 ; Tasarım: Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri toplama; Yazar 1 & Yazar 2 ; Veri işleme: Yazar 1; Analiz ve/veya Yorum: Yazar 1 & Yazar 2 ; Kaynak tarama: Yazar 1 & Yazar 2 ; Makalenin Yazımı: Yazar 1 & Yazar 2 ; Eleştirel İnceleme: Yazar 1 & Yazar 2.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Bu çalışma mali açıdan desteklenmemiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI/ CONFLICT OF INTEREST

Çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- A&L Goodbody. (2012). *Corporate migration to Ireland. Legal News*. Retrieved 28 March, 2012, from http://www.algoodbody.com/en_nl/legal-news-2012.aspx
- Abdolmohammadi, M.J. (2005). Intellectual capital disclosure and market capitalization. *Journal of Intellectual Capital*, 6(3), 397-416.
- Abdul-Wahab, S. N., & Holland, K. (2012). Tax planning, corporate governance and equity value. *The British Accounting Review*, 44(2), 111-124.
- AICPA. (2015). *Introduction to personal income tax planning*. Retrieved 27 August, 2015, from http://www.aicpa.org/interestareas/personal_financial_planning/cpe_and_events/pages/tax-events.aspx
- Akakpo, V. K. (2008). *Principles, concepts and practice of taxation*. Unpublished.
- Akhtar, S., Akhtar, F., John, K., & Wong, S. W. (2019). Multinationals' tax evasion: A financial and governance perspective. *Journal of Corporate Finance*, 57, 35-62.
- Alduneibat, K. A. A., Altawalbeh, M. A. fayad, & Rawhi Hashem, F. N. (2017). The Impact of Tax Planning in Industrial Public Joint Stock Companies upon the Performance of the Industrial Companies Listed in the Amman Stock Exchange Market. *Accounting and Finance Research*, 6(2), 12.
- Ali-Nakyea, A. (2008). *Taxation in Ghana, principles, practice and planning* (2nded.). Accra: Black Mask Ltd.
- Amankwah, C. (2014). *Tax planning practices of small and medium enterprise*. Unpublished master's study, University of Ghana, Legon.
- Amato, L.J. & Amato, C.H. (2004). Firm size, strategic advantage, and profit rates in US retailing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 11(3), 181-193.
- Annur, H. A., Salihu, I. A., Normala, S., & Obid, S. (2014). Corporate ownership, governance and tax avoidance : An interactive effects. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 164, 150-160.
- Armstrong, C. S., Blouin, J. L., & Larcker, D. F. (2012). The incentives for tax planning. *Journal of Accounting and Economics*, 53(1-2), 391-411.
- Assidi, S., Aliani, K., & Omri, M. A. (2016). Tax optimization and the firm's value: Evidence from the Tunisian context. *Borsa Istanbul Review*, 16(3), 177-184.
- Brealey, R.A., & Myers, S.C. (2000). *Principles of corporate finance*. Boston: McGraw-Hill
- Bruce, D., Deskins, J., & Fox, W. F. (2007). On the extent, growth, and efficiency consequences of state business tax planning. In A. J. Auerbach, J. R. J. Hines & J. Slemrod (Eds.), *Taxing Corporate Income in the 21st Century*. Cambridge United Kingdom: Cambridge University Press, 226-256.
- Brush, T.H., Bromiley, P., & Hendrickx, M. (2000). The free cash flow hypothesis for sales growth and firm performance. *Strategic Management Journal*, 21(4), 455-472.

- Cascio, W. F. (2006). *Managing human resources: Productivity, quality of life, profits*. McGraw-Hill Irwin.
- Chen, S., Chen, X., Cheng, Q., & Shevlin, T. (2010). Are family firms more tax aggressive than non-family firms?, *Journal of Financial Economics*, 95(1), 41–61.
- Chen, S., Ma, H., Teng, H., Wu, Q. (2022). Banking liberalization and corporate tax planning: Evidence from natural experiments, *Journal of Corporate Finance*, 76, 102264.
- Chen, X., Hu, N., Wang, X., & Tang, X. (2014). Tax avoidance and firm value: evidence from China. *Nankai Business Review International*, 5(1), 25–42.
- Chen, Z., Cheok, C. K., & Rasiah, R. (2016). Corporate tax avoidance and performance: Evidence from China's listed companies. *Institutions and Economies*, 8(3), 61–83.
- Desai, M. & Hines, J. (2002). Expectations and expatriations: Tracing the causes and consequences of corporate inversions. *National Tax Journal*, 55, 409-440.
- Desai, M. A. & Dharmapala, D. (2006). Corporate tax avoidance and high-powered incentives. *Journal of Financial Economics*, 79, 145-179.
- Desai, M.A., & Dharmapala, D. (2009). Corporate tax avoidance and firm value. *The Review of Economics and Statistics*, 91(3), 537-546.
- Dharmapala, D., & Riedel, N. (2012). Earnings shocks and tax-motivated income shifting: Evidence from European multinationals. *Journal of Public Economics*, 97(11-12), 95-107.
- Dyreng, S. D., Hanlon, M., Maydew, E. L., & Thornock, J. R. (2017). Changes in corporate effective tax rates over the past 25 years. *Journal of Financial Economics*, 124(3), 441–463.
- Dyreng, S.D., Hanlon, M., & Maydew, E.L. (2008). Long-run corporate tax avoidance. *Accounting Review*, 83(1), 61-82.
- Eroğlu, O., & Eftekin, Ö. Ö. (2015). Türk Vergi Hukukunda Uzlaşma Kurumu. *Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 233–250.
- European Central Bank. (2010). *Beyond ROE-How to measure bank performance*. European Central Bank.
- EY Global Financial Services Institute. (2015). Analyzing bank performance – linking RoE, RoA and RAROC: U.S. commercial banks 1992-2014. *The Journal of Financial Perspectives*, 3(2), 1-25.
- Fagbemi, T. O., Olaniyi, T. A., & Ogundipe, A. A. (2019). The corporate tax planning and financial performance of systemically important banks in Nigeria. 21(1), 15–27.
- Gatsi, J. G., Gadzo, S. G., & Kportorgbi, H. K. (2013). The Effect of Corporate Income Tax on Financial Performance of Listed Manufacturing Firms in Ghana. *Research Journal of Finance and Accounting*, 4(15), 118–125.
- Glick, W.H., Washburn, N.T., & Miller, C.C. (2005). The myth of firm performance. *Organization Science*, 24(3), 948-964.
- Hanlon, M., & Heitzman, S. (2010). A review of tax research. *Journal of Accounting and Economics*, 50(2), 127-178.
- Hasan, I., Hoi, C.K., Wu, Q., Zhang, H., 2017. Does social capital matter in corporate decisions? Evidence from corporate tax avoidance. *J. Account. Res.* 55 (3), 629–668.
- Hoffman, W. H. (1961). The theory of tax planning. *The Accounting Review*, 36(2), 274-281.

- Ifurueze, M. S., John-Akamelu, R. C., Iyidiobi, F. C. (2018). Effect of Corporate Tax Aggressiveness on Firm Growth in Nigeria An Empirical Analysis. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 2(6), 1628-1639.
- Jang, S., & Park, K. (2011). Inter-relationship between firm growth and profitability. *International Journal of Hospitality Management*, 30(4), 1027-1035.
- Katz, S. P., Khan, U., & Schmidt, A. (2015). Tax Avoidance and Dupont Measures of Future Performance. *SSRN Electronic Journal*.
- Kawor, S., & Kpportorgbi, H. K. (2014). Effect of Tax Planning on Firms Market Performance: Evidence from Listed Firms in Ghana. *International Journal of Economics and Finance*, 6(3).
- Kim, J.-B., Li, Y., & Zhang, L. (2011). Corporate tax avoidance and stock price crash risk: Firm-level analysis. *Journal of Financial Economics*, 100(3), 639-662.
- Kosmidou, K. (2008). The determinants of banks' profit in Greece during the period of EU financial integration. *Managerial Finance*, 34(3), 146-159.
- Kpportorgbi, H. (2013). *Tax planning, corporate governance and performance of listed firms in Ghana*. Unpublished master's study. University of Cape Coast. Ghana.
- Lanis, R. & Richardson, G. (2011). The effect of board of director composition on corporate tax aggressiveness. *Journal of Accounting and Public Policy*, 30(1), 50-70.
- Lee, J (2009) Does Size Matter in Firm Performance? Evidence from US Public Firms. *International Journal of the Economics of Business*, 16(2), 189-203.
- Lestari, N., & Wardhani, R. (2015). The Effect of the Tax Planning to Firm Value with Moderating Board Diversity. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1S), 315-323.
- McClure, R., Lanis, R., & Govendir, B. (2016). Analysis of Tax Avoidance Strategies of Top Foreign Multinationals Operating in Australia : An Expose. *Working Paper*, 29.
- Mgammal, M. H., & Ku Ismail, K. N. I. (2015). Corporate Tax Planning Activities: Overview of Concepts, Theories, Restrictions, Motivations and Approaches. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6), 350-358.
- Minnick, K., & Noga, T. (2010). Do corporate governance characteristics influence tax management? *Journal of Corporate Finance*, 16(5), 703-718.
- Mohd Razali, W. M., Ghazali, S. S., Lunyai, J., Yau, J., Hwang, T., Waliuddin, M., ... Hwang, T. (2018). Tax Planning and Firm Value : Evidence from Malaysia Tax Planning and Firm Value : Evidence from Malaysia. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(11), 210-222.
- Moore, J. A., Suh, S. H., & Werner, E. M. (2017). Dual entrenchment and tax management: Classified boards and family firms. *Journal of Business Research*, 79, 161-172.
- Mosota, J. R. (2014). the Effect of Tax Avoidance on the Financial Performance of Listed Companies At the Nairobi Securities Exchange. (October).
- Mueller, D.C. (1990). The persistence of profits in the United States, in: D.C. Mueller (Ed.), *The Dynamics of Company Profits: An International Comparison*, Chapter 4, 35-58 (Cambridge: Cambridge University Press).
- Murphy, K. (2004). Aggressive tax planning: Differentiating those playing the game from those who don't. *Journal of Economic Psychology*, 25(3), 307-329.

- Noor, R. M., Fadzillah, N. S. M., & Mastuki, N. A. (2010). Corporate tax planning: A study on corporate effective tax rates of Malaysian listed companies. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 1(2), 1238-1242.
- Nwaobia A.N, kwarbai, J.D. & Ogundajo, G.O. (2016). Tax planning and firm value: empirical evidence from Nigerian consumer goods industrial sector. *Research Journal of Finance and Accounting*, 7(12), 172-183.
- Ogundajo, G. O., & Onakoya, A. B. (2016). Tax planning and financial Performance of Nigerian manufacturing companies. *International Journal on Advance Academic Research, Social and Management Sciences*, 2(7), 64-80.
- Okafor, C., Ikechukwu, K., & Adebimpe, U. (2010). The effect of capital adequacy on banks' performance: Evidence from Nigeria. *Journal of Business Research*, 4(1-2), 1-17.
- Olajide., D. (2017). Tax Planning and Firms Performance in Nigeria. *International Journal of Advanced Research*, 5(5), 1950-1956.
- Ongore, V. O., & Kusa, G. B. (2013). Determinants of financial performance of commercial banks in Kenya. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 237-252.
- Pasiouras, F., & Kosmidou, K. (2007). Factors influencing the profitability of domestic and foreign commercial banks in the European Union. *Research in International Business Finance*, 21(2), 222-237.
- Richard, P. J., Devinney, Y., & Johnson, G. (2009). Measuring Organizational Performance: Towards Methodological Best Practice. *Journal of Management*, 35(1), 113-133.
- Rohaya, M. N. Nor' Azam, M., & Bardai, B. (2008). Corporate tax rate: A study on Malaysian public listed companies. *Malaysian Accounting Review*, 7(1), 1-20.
- Sabli, N. & Md Noor, R. (2012). *Tax planning and corporate governance*, 3rd International Conference on Business and Economic Research (3rd ICBER 2012) Proceedings, March 12 - 13.
- Scholes, M. S., Wolfson, M. A. Erickson, M., Maydew, E. L., & Shevlin, T. (2005). *Taxes and business strategy: A Planning Approach* (2nd ed.). New Jersey: Prentice Hall.
- Scholes, M. S., Wolfson, M. A., Erickson, M., Maydew, E. L., & Shevlin, T. (2008). *Taxes and Business Strategy: A Planning Approach* (4th ed.). New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Serrasqueiro, Z. (2009). Growth and profitability in Portuguese companies: a dynamic panel data approach. *Economic Interferences*, 11(26), 265-279.
- Slemrod, J., 2004. The economics of corporate tax selfishness. *Natl. Tax J.* 57 (4), 877-899.
- Stonham, P. (1997). Demergers and the Hanson experience. Part two: Demerger tactics. *European Management Journal*, 15(4), 413- 422.
- Taylor, G., & Richardson, G. (2013). The determinants of thinly capitalized tax avoidance structures: Evidence from Australian firms. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 22(1), 12-25.
- Vržina, S. (2018). Corporate Income Tax Planning and Financial Performance : Evidence from Serbia. *Contemporary Issues in Economics, Business and Management*, 463-471.
- Wang, Y., & You, J. (2012). Corruption and firm growth: Evidence from China. *China Economic Review*, 23(2), 415-433.

- Whetten, D.A. (1987). Organizational Growth and decline processes. *Annual Review of Sociol* , 335-358.
- Yu, M. (2013). State ownership and firm performance: empirical evidence from Chinese listed companies. *China Journal of Accounting Research*, 6(2), 75-87.
- Zhang, C., Cheok, C. K., & Rasiah, R. (2018). The extreme outcomes of corporate tax management: Evidence from Chinese listed enterprises. *Institutions and Economies*, 10(1), 19-52.

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-07

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-30

DOI No: 10.35343/kosbed.1480210

Mustafa AKAL¹

İmalat Sanayii Toplam Dolaylı Arz ve Kâr Fonksiyonlarının Modellemesi ve Tahmini

Modeling and Estimation of Indirect Manufacturing Aggregate Supply and Profit Functions

Özet

Bu çalışmada imalat sanayi toplam arz ve kâr eğrilerinin mal ve faktör fiyatları ile teknoloji seviyesinin bir fonksiyonu olarak elde edilebileceği gösterilmiştir. Ulaşılan imalat sanayii toplam dolaylı arz ve kâr eğrileri tahmin edilmiş ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Gerek korelasyon analizi sonuçları gerekse model tahmin sonuçları imalat sanayii toplam arz ve kârı ile teknoloji seviyesinin, mal ve faktör fiyatlarının yakın ilişkili olduğunu göstermiştir. Tahmin edilen modellerin belirlilik katsayıları ve F istatistikleri anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla, alternatif imalat sanayii üretimi ve kârı fiziki üretim faktörleri yerine sözü edilen değişkenlerle dolaylı olarak açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Model1'e göre ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi arzı % 0.129, Model2'ye göre kârın ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi kârı % 0.096 artar. ARGE'nin GSYH payı %1 artınca imalat sanayi arzı %0.499, kârı da % 0.222 kadar artar. Bütün değişkenlerde %1'lik bir artışın imalat sanayii arzını toplamda %1.86, kârını da % 1.209 kadar artırdığı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İmalat sanayii, arz, kâr, tahmin, model türetme.

JEL Sınıflaması: B21, B22, B41, C51, D24, E23

Abstract

This study aims to show that the supply and profit curves of the manufacturing industry can be obtained as a function of commodity and factor prices and technology level. Both correlation and model estimation results showed that both total supply and profit are closely related to the level of technology, commodity and factor prices. Therefore, the manufacturing industry production and profit can be explained by the variables mentioned above. According to Model1, when the average price of goods increases by 1%, the manufacturing industry supply increases by 0.129%, and according to Model2, when the average price of goods increases by 1%, the manufacturing profit increases by 0.096%. When the share of R&D in GDP increases by 1%, the manufacturing supply increases by 0.499% and its profit increases by 0.222%. A 1% increase in all variables increases the manufacturing supply and profits by 1.86% and 1.209% respectively in total.

Keywords: Manufacturing, Supply, Profit, Estimation, Model deduction.

JEL Codes: B21, B22, B41, C51, D24, E23.

¹Mustafa Akal, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Prof. Dr., akal@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0504-100X.

GİRİŞ

Mikroekonomi kitaplarında firma talep, arz ve kâr eğrilerini mal ve üretim faktörü fiyatları cinsinden ifade edilmesi faktör kullanımı cinsinden kâr maksimizasyonu analizinde yer bulmaktadır (Hendersen and Quandt 1980; Nicholson 1989; Silberberg 1990; Akal 2022). Ancak firma arz ve kâr denklemleri parametrik olarak genel bir formül çerçevesinde ifade edilmemiş ve makro seviyede arz ve kâr denklemleri türetilmemiştir. Bu çalışmada hem firma hem de imalat sanayii toplam arz eğrilerinin faktör ve mal fiyatları cinsinden nasıl türetileceği, modelleneceği üzerinde durulmuş ve türetilen modeller tahmin edilmiştir. Yapılan literatür araştırmasında imalat sanayii veya toplam dolaylı arz ve kâr eğrilerini fiyatlar cinsinden çıkarsayan, belirleyen ve tahminini yapan çalışmalar bulunamamıştır.

Ancak çalışma ile ilgili dolaylı da olsa bazı makalelere ulaşılmıştır. Epple et al. (2010) fiyatlar cinsinden ev üretim fonksiyonu geliştirmişler ve tahmin etmişlerdir. Hilmer and Holt (2005) ürün maksimizasyonuna dayalı Amerikan toplam tarım arzının faktör fiyatları ve toplam maliyet ile açıklanabileceğini göstermişlerdir. Paravastu et al. (2021) çok girdili tek çıktılı üretim modelinde fiziki sermaye ve emek miktarlarını kullanmışlardır. Petrin et al. (2004) bir üretim faktörü kullanımını kâr maksimizasyonu modeline katmak için üretim ile girdi seviyeleri arasında önce korelasyon ilişkisinin dikkate alınması gerektiğini belirtmişler ve bu ilişki teyit edildikten mavi ve beyaz yakalı işçi, elektrik ve sermaye girdileriyle üretim (brüt katma değerler) fonksiyonunu Şile için 1986-1997 dönemi için tahmin etmişlerdir. Kim (1988) sermaye, emek, enerji, enerji dışı aramalı fiziki girdi değişkenlerini kullanarak firma kâr maksimizasyonu varsayımından hareketle Amerikan imalat sanayii üretimini translog fonksiyonu ile modellemiş, tahmin etmiştir ve üretici teorisi beklentilerine uygun sonuçlar bulmuşlardır.

Bhaduri et al. (1998) neoklasik yoruma göre mal talep fazlası mal fiyatlarını yükselterek reel ücretin azalmasına ve kâr maksimizasyonu amaçlayan firmanın arzın artmasına neden olduğunu, alternatif görüş olarak ta talep fazlasının stokların biriktirilmesi gibi fiyat dışı sinyal olarak algılanıp firmanın daha fazla üretmesine yol açtığını belirtir. Her iki görüşe göre fiyat yükselmesi firma arzını; dolayısıyla da toplam arz artırmaktadır. Paul Davidson tarafından aşağıdaki duruma işaret edilmiştir⁹:

Bir neoklasikçiye göre Post Keynesçilerin neoklasik analizin yerini alacak teorik bir yapısı yoktur. Bir Post Keynesçiyeye göre neoklasik bilim adamlarının teorik yapısı uygulanamaz aksiyomlara dayanmaktadır ve gerçek dünya sorunlarını çözemez (Fazzari et al. (1998: 555).

Bu durumu çözmeye katkıda bulunmak için Fazzari et al. (1998) monopolistik rekabet varsayımı altında toplam talep ve toplam arz eşitliği modeli geliştirmişlerdir. Hein (2015: 3) parasal ekonomide talep sistematik olarak toplam arzdan sapabildiğini, bu nedenle de çıktı ve büyüme toplam talebe göre belirlendiğini, dolayısıyla kısa ve uzun vadede arzın toplam talebe yaklaştığını belirtir. Bu gibi teorik tartışmalar mevcuttur. Bu çalışmada tam rekabetçi piyasa yapısı varsayımı altında neoklasik firma kâr maksimizasyonu yaklaşımından toplam faktör talebi, toplam mal arzı, toplam kâr denklemleri üretilerek ve gerçeği açıklayıp açıklanamayacağı sınanacaktır. Gerek firmanın malına olan talep gerekse de toplam talebin yeterli olduğu ve arzın bu fiili talebi karşıladığı varsayılmıştır.

Öncelikle firma arz ve kâr denklemleri kalıpları oluşturulacak, bu kalıplara bağlı olarak da imalat sanayii toplam dolaylı arz ve kâr eğrilerinin çıkarımı yapılacak. Dolaylı arz ve kâr eğrilerinin

⁹ Yazar Davidson, Paul, *Controversies in Post Keynesian Economics*. Aldershot, UK: Edward Elgar, 1991 çalışmasını referans vermiştir.

açıklayıcı değişkenleri ile korelasyon ilişkisi analizi yapılacaktır. Sonuçta da elde edilen modellerin tahmini yapılacak, tahmincilerin teorik tutarlılıkları değerlendirilecektir.

1. Mikroekonomik Firma Kâr Maksimizasyonu Modeli

Bu kısımda belirli bir dönemde veri teknoloji (a) ile üç adet üretim faktörü kullanan, Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonuna sahip bir firmanın kâr maksimizasyonu analizi yapılacaktır. Bu kâr maksimizasyonu modelinden firma kârını maksimize eden faktör talep, arz ve kâr denklemleri elde edilecektir. Elde edilen bu denklem yapılarından üç ve iki üretim faktörü kullanımında Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonlarına karşılık gelen faktör talebi, arz ve kâr denklemleri elde edilecektir. Bu eğriler toplam faktör talebi, arzı ve kârın türetilmesine temel oluşturacaktır.

1.1. Üç Üretim Faktörü Kullanımında Mikroekonomik Firma Kâr Maksimizasyonu Modeli

Burada üç faktör kullanımlı bir Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu varsayılarak *tam rekabetçi* firmanın dolaylı arz ve kâr denklemleri elde edilecektir. İkinci aşamada üç üretim faktörlü durumda elde edilen faktör talep, arz ve kâr denklemleri iki üretim faktörlü; emek ve sermaye kullanımı durumuna uyarlanarak dolaylı arz ve kâr denklemleri elde edilecektir. Teknolojik boyut katsayısının herhangi bir dönem için kısa dönem kâr maksimizasyonu_ dışsal çarpan olarak girdiği modelde arz ve kâra etkileri belirtilecektir. Bir sonraki kısımda mikroekonomik temelden makro modele geçiş; firma arzları toplanıp dolaylı imalat sanayi üretimini ve firma kârları toplanıp toplam kâr denklemi fiyatlar cinsinden türetilcek ve sonra da model tahminleri yapılacaktır.

Firma üretim fonksiyonu (denklem 1);

$$q = aI_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}, \quad \sum_{i=1}^3 \beta_i < 1 \quad (1)$$

olmak kaydıyla toplam maliyet fonksiyonu; $TC = w_1 I_1 + w_2 I_2 + w_3 I_3$ olarak varsayıldığında kâr maksimizasyonu denklemi(denklem 2):

$$Mak. \pi(I_1, I_2, I_3) = p(aI_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}) - (w_1 I_1 + w_2 I_2 + w_3 I_3) \quad (2)$$

$I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}$

Ve kâr maksimizasyonu gereklilik şartları (denklem 3):

$$\left. \begin{cases} \frac{\partial \pi}{\partial I_1} = \beta_1 p a I_1^{\beta_1-1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3} - w_1 = 0 \Leftrightarrow paMP_1 = w_1 \\ \frac{\partial \pi}{\partial I_2} = \beta_2 p a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2-1} I_3^{\beta_3} - w_2 = 0 \Leftrightarrow paMP_2 = w_2 \\ \frac{\partial \pi}{\partial I_3} = \beta_3 p a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3-1} - w_3 = 0 \Leftrightarrow paMP_3 = w_3 \end{cases} \right\} \Rightarrow p = \frac{w_1}{MP_1} = \frac{w_2}{MP_2} = \frac{w_3}{MP_3} \quad (3)$$

olup, marjinal ürün değeri (VMP_i) ile marjinal alım maliyeti (MBE_i) eşitliklerinden şu bağıntılara ulaşılır¹⁰. Bu bağıntılar birinci veya diğer herhangi bir denklemde yerine konursa kârı maksimize eden faktör talep eğrileri fiyatlar cinsinden bulunur >>>>>>>>>>(denklem 4)¹¹:

$$^{10} p = \frac{w_1}{\beta_1 a I_1^{\beta_1-1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}} = \frac{w_2}{\beta_2 a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2-1} I_3^{\beta_3}} \Rightarrow I_2 = \frac{\beta_2 w_1}{\beta_1 w_2} I_1$$

$$p = \frac{w_1}{\beta_1 a I_1^{\beta_1-1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}} = \frac{w_3}{\beta_3 a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3-1}} \Rightarrow I_3 = \frac{\beta_3 w_1}{\beta_1 w_3} I_1$$

$$^{11} \beta_1 a p I_1^{\beta_1-1} \left(\frac{\beta_2 w_1}{\beta_1 w_2} I_1 \right)^{\beta_2} \left(\frac{\beta_3 w_1}{\beta_1 w_3} I_1 \right)^{\beta_3} = w_1$$

$$\begin{aligned}
I_1 &= \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\
I_2 &= \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\
I_3 &= \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}
\end{aligned} \quad (4)$$

Kârı maksimize eden bu faktör talepleri kendi fiyatı ve diğer faktör talepleri ile negatif ilişkilidir.

Örneğin, $I_1(w_1, w_2, w_3, p, a)$ için $\beta_2 + \beta_3 < 1$ ve $\beta_1 + \beta_2 + \beta_3 < 1$ olduğundan $\frac{\partial I_1}{\partial w_1} < 0$ dır. Yani $\forall \frac{\partial I_i}{\partial w_i} < 0, i = 1, 2, 3$ ve $\forall \frac{\partial I_i}{\partial w_j} < 0, i \neq j, i = 1, 2, 3, j = 1, 2, 3$. Ve $\forall \frac{\partial I_i}{\partial a} > 0, \forall \frac{\partial I_i}{\partial p} > 0$.

Kârı maksimize eden bu faktör talepleri mal ve faktör fiyat değişimlerinde sıfırcı dereceden homojendir. Söz konusu olan malın fiyatı ile üretiminde kullanılan faktör fiyatları aynı seviyede artarsa faktör talebi değişmeyecektir. Dolayısıyla mal arzı da sıfırcı dereceden homojen olup aynı seviyedeki mal ve faktör fiyat değişimlerinde arz aynı kalacaktır. Ancak toplulaştırma yapıldığında bu varsayımlara gerek kalmayacaktır. Fakat toplam faktör talebi ile açıklayıcıları arasındaki ilişki beklentileri geçerli olacaktır.

Kârı maksimize eden bu faktör talep eğrileri arz denkleminde yerine konursa firmanın dolaylı arz eğrisi elde edilir (denklem 5)¹²:

$$\begin{aligned}
q &= \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\
q &= b w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(\beta_1+\beta_2+\beta_3)/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\
b &= \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}
\end{aligned} \quad (5)$$

Bu arz denkleminde $\beta_1 + \beta_2 + \beta_3 < 1$, $\frac{\partial q}{\partial p} > 0$, $\frac{\partial q}{\partial w_1} < 0$, $\frac{\partial q}{\partial w_2} < 0$, $\frac{\partial q}{\partial w_3} < 0$, $\frac{\partial q}{\partial a} > 0$. Eğer üretim fonksiyonu burada varsayıldığı gibi Solow (1957) artığı olarak bilinen "a" gibi bir teknoloji boyut çarpanı içeriyorsa $\frac{\partial q}{\partial a} > 0$ ilişkisi oluşur. Yani teknik ilerleme ile aynı faktör kullanım seviyesinde firma arzı artar.

Diğer taraftan, kârı maksimize eden bu faktör talep eğrileri kâr denkleminde yerine konursa dolaylı kâr eğrisi mal fiyatları ve faktör fiyatları cinsinden elde edilir. Kâr denklemi veya fonksiyonu olarak adlandırılan bu eğri mal ve faktör fiyatları cinsinden birinci dereceden homojendir. Bu da mal

¹² $q = a \left[\beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-(\beta_1+\beta_2-\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} a^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right]^{\beta}$

ve faktör fiyatları hep birlikte aynı oranda artarsa firmanın kârının ikiye katlanacağını işaret eder (denklem 6) ¹³:

$$\begin{aligned} \pi &= (1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)\beta_1^{\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}\beta_2^{\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}\beta_3^{\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}w_1^{-\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\ \pi &= bw_1^{-\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}, \beta_1+\beta_2+\beta_3 < 1 \\ b' &= (1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)\beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}\beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}\beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \quad (6) \end{aligned}$$

Bu kâr denkleminde $\beta_1 + \beta_2 + \beta_3 < 1$, ve teorik beklentiler $\frac{\partial \pi}{\partial p} > 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial w_1} < 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial w_2} < 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial w_3} < 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial a} > 0$. Eğer üretim fonksiyonun "a" gibi bir teknoloji boyut çarpanı içeriyorsa $\frac{\partial \pi}{\partial a} > 0$ ilişkisi de oluşur. Yani teknik ilerleme ile üretim artışı ve maliyet düşmesi sonucu firma kârı artar.

Ancak toplulaştırma yapıldığında ölçüğe azalan getiri varsayımının, faktör talebi ve mal arzının fiyatlardan sıfırıncı dereceden, kârın da birinci dereceden homojen olma özellikleri önemini yitirecektir. Hatta firmanın tam rekabetçi piyasada bulunma varsayımı da önem arz etmeyecektir. Fakat toplam faktör talebi, arz ve kâr ile açıklayıcıları arasındaki ilişkilerde teorik beklentiler geçerli olacaktır.

1.2. Toplam Arz Modelinin Çıkarsaması

Buraya kadar tek bir firmanın belirli bir j döneminde ($t=1, \dots, j, \dots, T$) kârı maksimize eden talep, dolaylı arz ve kâr eğrisi mal ve faktör fiyatları cinsinden elde edilmiştir. Diğer taraftan, bu çalışmanın hedeflerinden biri olarak firma dolaylı arz ve kâr eğrisinden her bir "t" dönemine ait toplam arz ve kâr denklemleri elde edilir. Şöyle ki;

$$Q_t = \sum_{i=1}^N q_{it}(a_{it}, p_{it}, w_{1it}, w_{2it}, w_{3it})' \text{ den } Q_t = f(P_t, W_t): \text{ "t" döneminde ülke içinde üretim yapan}$$

firma(i)ların toplam arzı olup dönemler itibarıyla sanayii toplam üretimini oluşturacaktır. Bu dolaylı arz eğrisi firmaların sattıkları mal ve kullandıkları üretim faktörlerinin ortalama olarak fiyatları (W_{it} ,

13

$$\begin{aligned} \pi &= a \left[\beta_1^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right]^T \\ &= \left[\beta_1^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right]^T \\ &= \left[\beta_1^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right]^T \\ &= \left[w_1^{\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_1^{\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right] \\ &= a \left[\beta_1^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right] \\ &= \left[\beta_1^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_1^{-(\beta_1+\beta_2+\beta_3)(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right] \\ &= \left(w_1^{-\beta_1(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_2^{-\beta_2(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} w_3^{-\beta_3(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} p^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} d^{(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \right) \end{aligned}$$

$$\pi(p, w) = pq(p, w) - TC(p, w)$$

$$\pi(p, w) = p [a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2} I_3^{\beta_3}] - [w_1 I_1 + w_2 I_2 + w_3 I_3]$$

$i=1,2,3$)nın bir fonksiyonu olarak elde edilir. Teknoloji boyut katsayısı da ilave edilince fonksiyonel yapı $GDP_t=f(P_t, W_t, A_t)$ şeklini alır(denklem 7)¹⁴:

$$Q = B W_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_3^{-\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} P^{(\beta_1+\beta_2+\beta_3)/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} A^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}$$

$$B = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \quad (7)$$

Bu modelin çift taraflı tabii logaritmik değerlerle aşağıdaki(denklem 8):

$$\begin{aligned} \ln Q_t = \ln B - \frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \ln W_{1t} - \frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \ln W_{2t} - \frac{\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \ln W_{3t} \\ + \frac{\beta_1+\beta_2+\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \ln P_t + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \ln A_t + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (8)$$

gibi ekonometrik modele dönüştürülüp tahmin edilerek teori ile tutarlılığı test edilebilir ve değerlendirmeler yapılabilir. $\ln B$ sabit otonom değerdir. İstatistiksel olarak anlamlı bulunduğu modelde kullanılan diğer faktörlerin toplam arz üzerindeki toplam sistematik etkisini gösterir.

Burada her bir değişkenin önünde bulunan katsayılar sırasıyla, GDP' nin ücret, faiz, aramalı fiyat, mal fiyat (imalat sanayii deflatörü veya GDP deflatörü) ve teknoloji esnekliklerini verir. Bu esneklik katsayıları; dolayısıyla da teorik beklentileri:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \ln Q}{\partial \ln W_1} = -\frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \quad \frac{\partial \ln Q}{\partial \ln W_2} = -\frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \quad \frac{\partial \ln Q}{\partial \ln W_3} = -\frac{\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \\ \frac{\partial \ln Q}{\partial \ln P} = \frac{\beta_1+\beta_2+\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} > 0, \quad \frac{\partial \ln Q}{\partial \ln A} = \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} > 0 \end{aligned}$$

şeklinindedir.

1.3. Makro Kâr Modelinin Çıkarılması

Diğer taraftan kâr; $\pi_t = \sum_{i=1}^N \pi_{it}(a_{it}, p_{it}, W_{1it}, W_{2it}, \dots, W_{nit}) \rightarrow \pi_t = f(P_t, W_t)$: Her bir t döneminde kâr maksimizasyonu yapan firma(i)ların "t" dönemi toplam kârları sattıkları mal ve kullandıkları üretim

14

$$Q = \sum_{i=1}^N \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{1it}^{-\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{2it}^{-\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{3it}^{-\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} P_t^{(\beta_{1it}+\beta_{2it}+\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} A_t^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}$$

$$Q(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}) = \sum_{i=1}^N b_{it} W_{1it}^{-\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{2it}^{-\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{3it}^{-\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} P_t^{(\beta_{1it}+\beta_{2it}+\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} A_t^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}$$

$$b_{it} = \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}$$

$$B = \frac{\sum_{i=1}^T B_t}{T} = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{i=1}^N b_{it}}{T} = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{i=1}^N \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}}{T}$$

$$B = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}$$

faktörlerinin fiyatlarının bir fonksiyonu olarak elde edilir. π_t Teknoloji boyut katsayısı da ilave edilince fonksiyonel yapı $\pi_t=f(A_t,P_t,W_t)$ şeklini alır(denklem 9, 10)¹⁵:

$$\begin{aligned}\pi &= B' W_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_3^{-\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} P^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} A^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\ B' &= (1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)\beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \quad (9) \\ \text{Ln}\pi_t &= \text{Ln}B' - \frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \text{Ln}W_{1t} - \frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \text{Ln}W_{2t} - \frac{\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \text{Ln}W_{3t} \quad (10) \\ &\quad + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \text{Ln}P_t + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} \text{Ln}A_t + \varepsilon_t\end{aligned}$$

olur. $\text{Ln}B'$ sabit otonom değerdir. İstatistiksel olarak anlamlı bulunduğu modelde kullanılmayan diğer faktörlerin kâr üzerindeki toplam sistematik etkisini gösterir.

Burada her bir değişkenin önünde bulunan katsayılar sırasıyla, kârın ücret, faiz, aramalı fiyat, mal fiyat ve teknoloji esnekliklerini verir. Bu esneklik katsayıları; dolayısıyla da teorik beklentileri

$$\begin{aligned}\frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}W_1} &= -\frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \quad \frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}W_2} = -\frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \quad \frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}W_3} = -\frac{\beta_3}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} < 0, \\ \frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}P} &= \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} > 0, \quad \frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}A} = \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2-\beta_3} > 0\end{aligned}$$

şeklinindedir.

Makro arz ve kâr modelleri toplulaştırma olduğundan mal fiyatı yerine ortalama fiyatlar olarak yıllık deflatör, faktör fiyatları yerine de her bir faktörün yıllık ortalama fiyatı kullanılma gereği oluşur. Herhangi bir sektör, örneğin imalat sanayii sektörü için eğer mevcutsa imalat sanayii deflatörü, eğer veriler mevcutsa ilgili sektörün ücretleri ve/veya üretim faktörleri ortalama fiyatları tercih edilmesiyle araştırma konusu ile ilgili; ölçüm açısından daha ilintili değişkenler seçilmiş olur. Arz ve kârın teorik beklentileri yukarıda bahsedildiği şekildedir. Ancak, toplulaştırma sorunlarında, değişken tanımlama ve ölçüm sorunlarından dolayı ölçüğe azalan getiri ve tam rekabet varsayımları esnekleştirilmelidir.

2. İki Üretim Faktörlü Durumda Makroekonomik Modelin Çıkarılması

Bu kısımda ampirik model tahminleri için firmaların üretim faktörü olarak sadece emek ve sermaye kullandığı, sadece bu iki faktöre ödeme yaptığı, her bir firmanın teknoloji seviyesinin farklı olduğu durumu dikkate alınıp firma kâr maksimizasyonu modeline bağlı kalınarak imalat sanayii sektörü toplam faktör talebi, toplam arz ve kâr eğrileri oluşturulacaktır. Toplulaştırma sorunları göz ardı edilerek sanayii sektörü arz modeli firma arzları toplamından, kâr modeli de firma kârları toplamında oluşturulacaktır.

2.1. Emek ve Sermaye Kullanımı Firma Kâr Maksimizasyonu Modeli

$$\begin{aligned}\pi &= \sum_{i=1}^N \left\{ a_{it}^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{1it}^{-\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{2it}^{-\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} W_{3it}^{-\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} p_{it}^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{jit} \right\} \\ \beta_{jit} &= (\beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \\ &\quad - \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{(1-\beta_{1it}-\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \\ &\quad - \beta_{1it}^{(1-\beta_{2it}-\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \\ &\quad - \beta_{1it}^{(1-\beta_{2it}-\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{(1-\beta_{1it}-\beta_{3it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}) \\ \pi &= B' W_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} W_3^{-\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} P^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} A^{1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \\ B' &= \frac{\sum_{i=1}^T B'_i}{T} = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{j=1}^N b_{jit}}{T} = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{j=1}^N (1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})\beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})} \beta_{3it}^{\beta_{3it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it}-\beta_{3it})}}{T} \\ B' &= (1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)\beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)} \beta_3^{\beta_3/(1-\beta_1-\beta_2-\beta_3)}.\end{aligned}$$

Firma arz denkleminin $q = aI_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2}$, $a > 0$ ve $\beta_1 + \beta_2 < 1$ (10) olup ölçüğe azalan getiri olduğu varsayımından hareketle her iki piyasada da tam rekabetçi firmanın dolaylı arz denklemi (denklem 11)¹⁶; $q = f(p, w_1, w_2)$:

$$q(a, p, w_1, w_2) = b w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{(\beta_1+\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}, \quad (11)$$

$$b = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

dir.

Kârı maksimize eden bu faktör denklemleri kâr denkleminde yerine konursa dolaylı kâr denklemi elde edilir. Diğer taraftan kâr denklemi (denklem 11)¹⁷;

$$\pi(a, p, w_1, w_2) = b' w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} \quad (11)$$

$$b' = (1 - \beta_1 - \beta_2) \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}.$$

Dolaylı kâr fonksiyonundan teorik beklentiler; $\frac{\partial \pi}{\partial p} > 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial w_1} < 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial w_2} < 0$, $\frac{\partial \pi}{\partial a} > 0$.

Burada firmanın belirli kâr maksimizasyonunun gerçekleşebilmesi; kârı maksimize eden bir faktör talebi ve arzının, dolayısıyla maksimum kârın oluşması için $\beta_1 + \beta_2 < 1$ şartı aranır. Eğer üretim fonksiyonu $a > 0$ teknik katsayısını içeriyorsa, faktör talep (I_1 ve I_2) denklemlerinde $p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$ ye benzer $a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$ olarak yer alacak ve $\beta_1 + \beta_2 < 1$ varsayımı altında $1 - \beta_1 - \beta_2 > 0$ ve $1 / (1 - \beta_1 - \beta_2) > 0$ değerleri pozitif olacaktır. Dolaylı arz denkleminde "p", $p^{(\beta_1+\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)}$ biçiminde, "a" ise $a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$ olarak yer alacaktır. Kâr denkleminde de dolayısıyla teknik ilerleme katsayısı "a" kârı maksimize eden faktör talebini, arz ve kârı artırma yönünde etki edecektir. Fiyat artışları hem arz hem de kârı motive edecektir, $c.p$.

2.2. Toplam Arz

Bu kısımda buraya kadarki analizden bir "i" firmasının "t" döneminde sattığı malı için karşılaştığı fiyatı küçük p_{it} , ödediği ücreti küçük w_{1it} ve faizi de küçük w_{2it} ile tanımlanmıştır. Diğer taraftan; makro model için "t" dönemindeki toplam imalat arzını büyük Q_t (imalat sanayii için imalat sanayii üretimi), ortalama ücreti büyük W_{1t} , ortalama faizi W_{2t} , ve Deflatörü (ortalama mal fiyatı) P_t notasyonları ile tanımlayalım. Ekonominin bütünü için teknoloji boyutu da A olsun.

16

$$P = \frac{w_1}{M P_1} = \frac{w_2}{M P_2} \Leftrightarrow \frac{w_1}{\beta_1 a I_1^{\beta_1-1} I_2^{\beta_2}} = \frac{w_2}{\beta_2 a I_1^{\beta_1} I_2^{\beta_2-1}} \Rightarrow I_1 = \frac{\beta_1 w_2}{\beta_2 w_1} I_2$$

$$I_2 = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{(1-\beta_1)/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{(\beta_1-1)/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

$$I_1 = \beta_1^{(1-\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{(\beta_2-1)/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

$$q = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{(\beta_1+\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

$$^{17} \pi(p, w_1, w_2) = p q - (w_1 I_1 + w_2 I_2)$$

$$\pi(a, p, w_1, w_2) = p(\beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{(\beta_1+\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)})$$

$$- w_1(\beta_1^{(1-\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{(\beta_2-1)/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)})$$

$$- w_2(\beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{(1-\beta_1)/(1-\beta_1-\beta_2)} w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{(\beta_1-1)/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)})$$

$$\pi(a, p, w_1, w_2) = b' w_1^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} w_2^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} p^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} a^{1/(1-\beta_1-\beta_2)},$$

$$b' = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} - \beta_1^{(1-\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} - \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{(1-\beta_1)/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

Bu durumda toplam dolaysız arz eğrisi $Q_t = A_t K_t^{\beta_1} L_t^{\beta_2}$ veya $Q_t = A_t I_t^{\beta_1} I_{2t}^{\beta_2}$ tahmin edilecek dolaylı toplam arz;

$$Q_t = \sum_{i=1}^N q_i(a_{1it}, p_{1it}, w_{1it}, w_{2it}) \Rightarrow Q_t = f(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}): \text{"t" döneminde ülke içinde üretim}$$

yapan firmaların katma değerleri cinsinden imalat sanayii gayrisafi yurtiçi hasılası olacaktır¹⁸. Toplulaştırma yapılrsa mikroekonomik temellerden hareketle "t" dönemine ait toplam dolaylı üretim denklemi(denklem 12):

$$Q(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}) = B W_{1t}^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} W_{2t}^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} P_t^{(\beta_1+\beta_2)/(1-\beta_1-\beta_2)} A_t^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} \quad (12)$$

$$B = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

olarak denklemsel ve/veya fonksiyonel şekilde türetilir. Bu durumda tahmin edilecek makro ekonometrik denklem de stokastik hata terimin de ilavesiyle (denklem 13):

$$\text{Ln}Q_t = \text{Ln}B - \frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}W_{1t} - \frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}W_{2t} + \frac{\beta_1+\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}P_t + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}A_t + \varepsilon_t \quad (13) \text{ olur}^{19}.$$

Burada her bir değişkenin önünde bulunan katsayılar sırasıyla; sırasıyla imalat sanayii arzının faiz, ücret, mal fiyat (imalat sanayii deflatörü veya yerine GDP deflatörü) imalat sanayiinin teknoloji (patent sayısı, ar-ge harcaması veya payı) esnekliklerini verir. Bu modelin esneklik katsayıları;

$$\text{dolayısıyla da teorik beklentileri } \frac{\partial \text{Ln}Q}{\partial \text{Ln}W_1} = -\frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2} < 0, \quad \frac{\partial \text{Ln}Q}{\partial \text{Ln}W_2} = -\frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} < 0, \quad \text{şeklinde dir.}$$

$$\frac{\partial \text{Ln}Q}{\partial \text{Ln}P} = \frac{\beta_1+\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} > 0, \quad \frac{\partial \text{Ln}Q}{\partial \text{Ln}A} = \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} > 0.$$

2.3. Toplam Kâr

Bir "i" firmasının "t" dönemindeki kârı $\pi_{it}(p_{it}, w_{1it}, w_{2it})$, farklı fiyatlarda karşılaştığı mal fiyatını küçük p_{it} , ödediği ücreti küçük w_{1it} ve faizi de küçük w_{2it} ile tanımlanmıştır. Diğer taraftan; ülkenin "t" dönemindeki kârını π_t , ücreti büyük W_{1t} , faizi W_{2t} , ve mal fiyatını P_t , teknolojik boyutunun da A_t notasyonları ile tanımlayalım. Bu durumda toplam dolaysız kâr eğrisi (denklem 14):

$$\pi_t(I_{1t}, I_{2t}) = \sum_{i=1}^N \pi_{it}(I_{1it}, I_{2it}) = \sum_{i=1}^N \left\{ p_{it} (a_{it} I_{1it}^{\beta_{1it}} I_{2it}^{\beta_{2it}}) - (w_{1it} I_{1it} + w_{2it} I_{2it}) \right\} \quad (14)$$

$$Q_t = \sum_{i=1}^N \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} w_{1it}^{-\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} w_{2it}^{-\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} p_{it}^{(\beta_{1it}+\beta_{2it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} a_{it}^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})}$$

18

$$Q(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}) = \sum_{i=1}^N b_{it} w_{1it}^{-\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} w_{2it}^{-\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} p_{it}^{(\beta_{1it}+\beta_{2it})/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} a_{it}^{1/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})}$$

$$b_{it} = \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})}$$

$$B = \frac{\sum_{t=1}^T \sum_{i=1}^N b_{it}}{T} = \frac{\sum_{t=1}^T \sum_{i=1}^N \beta_{1it}^{\beta_{1it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})} \beta_{2it}^{\beta_{2it}/(1-\beta_{1it}-\beta_{2it})}}{T} = \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}. \text{ Burada firmanın her bir dönem için}$$

kâr maksimizasyonu amacıyla olduğu düşünülerek firmaya özel β_i' ler her bir "t" dönemi için ayrı kabul edilmiş, toplam arz eğrisinde dönem ortalaması olarak β_1 ve β_2 olduğu kabul edilmiştir. Bu durumda B ele alınan tahmin dönemi süresince otonom ortalama arz olacaktır.

¹⁹ Ancak, firma temelinde firmaların teknoloji seviyesi, yapmış olduğu girdi ödemeleri, verimlilikleri, faktör fiyatları ve sattıkları malların fiyatları farklılık gösterebilir. Her bir firma için bu verileri bulmak mümkün değildir. Önemli olan burada ülke arzının firma arzları cinsinden nasıl elde edildiğidir.

Diğer taraftan teknoloji boyutunun ilavesiyle tahmin edilecek dolaylı toplam kâr;

$$\pi_t = \sum_{i=1}^N \pi_{it}(a_{it}, p_{it}, w_{1it}, w_{2it})' \text{ dir. Yani } \pi_t = f(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}) \text{ olarak tahmin edilecektir}^{20}. \text{ Bu}$$

kâr, her bir "t" döneminde kâr maksimizasyonu yapan firmaların toplam kârlarıdır. Topulaştırma yapılırsa mikroekonomik temellerden hareketle "t" dönemine ait toplam dolaylı kâr denklemi (denklem 15)dir:

$$\pi_t(A_t, P_t, W_{1t}, W_{2t}) = B' W_{1t}^{-\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} W_{2t}^{-\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)} P_t^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} A_t^{1/(1-\beta_1-\beta_2)} \quad (15)$$

$$B' = (1 - \beta_1 - \beta_2) \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

olarak denklemsel ve/veya fonksiyonel ifade edilebilir²¹. Bu durumda imalat sanayii için tahmin edilecek denklem de stokastik hata terimin de ilavesiyle denklem (denklem 16):

$$\text{Ln}\pi_t = \text{Ln}B' - \frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}W_{1t} - \frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}W_{2t} + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}P_t + \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} \text{Ln}A_t + \varepsilon_t \quad (16)$$

olur²². $\text{Ln}B'$ sabit otonom değerdir. İstatistiksel olarak anlamlı bulunduğu modelde kullanılmayan diğer faktörlerin kâr (imalat sanayii kârı) üzerindeki sistematik etkisini gösterir. Burada her bir değişkenin önünde bulunan katsayılar sırasıyla, kârın faiz, ücret, mal fiyat (imalat sanayii fiyat endeksini; GDP deflatörü) ve teknoloji esnekliklerini verir. Bu modelin esneklik katsayıları; dolayısıyla

da teorik beklentileri $\frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}W_1} = -\frac{\beta_1}{1-\beta_1-\beta_2} < 0$, $\frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}W_2} = -\frac{\beta_2}{1-\beta_1-\beta_2} < 0$, şeklinde $\frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}P} = \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} > 0$, $\frac{\partial \text{Ln}\pi}{\partial \text{Ln}A} = \frac{1}{1-\beta_1-\beta_2} > 0$

olur.

İmalat sanayii kâr verileri mevcut olduğundan imalat sanayii toplam kâr denklemi tahmin edilecektir. Tahminlerde mevcut veriler dikkate alınmakla birlikte imalat sanayii kârını ve arzını açıklayıcı en uygun değişkenler seçilecektir. Verilerin ölçüm sorunu varken, örneğin sermaye fiyatı bulunamazken yerine nakdi faiz değişkeni kullanma zorunluluğu ortaya çıkar. Yine teknoloji boyut seviyesi değişkenini ölçmede sorunlar vardır. Zira firmanın sattığı mal fiyatı ülke ortalamasından farklıdır. Bazı firmalar ölçeğe azalan getiri gösterir, bazıları sabit bazıları artan getiri gösterir. Firmalar

$$^{20} \pi_t = \sum_{i=1}^N \left(\beta_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} - \beta_{1i}^{(1-\beta_{1i})/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} - \beta_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{(1-\beta_{1i})/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \right) \left\{ \frac{1}{w_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} w_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} p_i^{1/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} a_i^{1/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})}} \right\}$$

²¹ Ancak kâr denkleminde bulunan $\sum_{i=1}^N$ sembolü ile aynı işlevi görmesi kaydıyla; i. firmanın karşılaştığı fiyatlara

ve kısmi faktör esnekliklerine karşılık gelmesi kaydıyla B' in ifadesine $\sum_{i=1}^N$ toplam işareti kullanılabilir.

$$B = \sum_{i=1}^N b_i' = \sum_{i=1}^N \left(\beta_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} - \beta_{1i}^{(1-\beta_{1i})/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} - \beta_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{(1-\beta_{1i})/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \right) \text{ olup, ifade edilebilir. Burada firmanın}$$

$$B = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{t=1}^N b_i'}{T} = \frac{\sum_{i=1}^T \sum_{t=1}^N (1-\beta_{1i}-\beta_{2i}) \beta_{1i}^{\beta_{1i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})} \beta_{2i}^{\beta_{2i}/(1-\beta_{1i}-\beta_{2i})}}{T}, B = (1-\beta_1-\beta_2) \beta_1^{\beta_1/(1-\beta_1-\beta_2)} \beta_2^{\beta_2/(1-\beta_1-\beta_2)}$$

her bir dönem için kâr maksimizasyonu amacıyla olduğu düşünülerek firmaya özel β_i' ler her bir "t" dönemi için ayrı kabul edilmiştir. B' model tahmininde otonom kârı oluşturacaktır.

²² Ancak, firma temelinde firmaların teknoloji seviyesi, yapmış olduğu girdi ödemeleri, verimlilikleri, faktör fiyatları ve sattıkları malların fiyatları farklılık gösterebilir. Her bir firma için bu verileri bulmak mümkün değildir. Önemli olan burada imalat sanayii toplam kârının firma kârları cinsinden nasıl elde edildiğidir.

arası verim farklılıkları görünür. İmalat sanayii (veya diğer endüstriler) için kurulacak modellerde ücret belirlemede de hesaplama gerekmektedir. İmalat sanayii ortalama fiyat endeksi bulunmadığında, bu çalışmada olduğu gibi yerine deflatörün kullanımı tercih edilebilir. Bunlar gibi sorunlar mevcuttur.

3. Model Tahmini

Model tahmini olarak toplam imalat sanayii dolaylı arz eğrisi ve kâr denklemi tahminleri yapılacaktır. Faktör maliyetiyle imalat sanayii katma değeri verisi mevcut olup, bu verilerden imalat sanayii kârı hesaplanabilmektedir²³. Genel imalat sanayii arzı her bir firmanın bir dönem için kâr maksimizasyonunu sağlayan malların arzları temelli toplam arz olup katma değerler toplamıdır.

İmalat Sanayii; Gıda içki ve tütün sanayii + tekstil, giyim ve deri sanayii + kereste ve kereste ürünleri sanayii + kağıt, kağıt ürünleri ve sanayii basım + kimya sanayii + taş ve toprağa dayalı sanayii + metal ana sanayii + metal eşya, makine ve teçhizat + diğer imalat sanayiinden oluşmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2022). Her bir firmanın her bir dönem için kâr maksimizasyonunu sağlayan malların bu sektörler bazında arzların toplamının reel parasal değeridir. Kâr ise bu reel parasal değerinin deflatör fiyatı ile çarpımı sonucu oluşan toplam gelirden toplam maliyetin çıkarılması sonucu kalan değerdir. İmalat sanayii kârı= İmalat sanayii gelirleri - İmalat sanayii toplam faktör (aramalı dahil) ödemeleri.

3.1. Değişkenlerin Oluşturulması

Çalışmada kullanılan veriler 1990-1920 yıllarını kapsar. Uygulamada değişkenlerin ölçüm ve tanımlanmasında sorunlar görülmektedir. Örneğin, sermaye kira ödemesi veya faiz ödemeleri verileri istatistik kaynaklarında bulunamamıştır. Yerine nakdi mevduat faiz ödemesi uyarlanmıştır. *Bu çalışmanın ilk olması ile birlikte değişken ölçüm sorunlarından dolayı bu kısımda değişken tanımı ve formülasyonuna ayrıca önem verilmiştir.* Veri kaynakları da değişken tanımlamasında belirtilmiştir.

3.1.1. Reel Modellerde Kullanılan Değişkenler

LY15: $\ln(Q)=\ln(\text{Reel imalat sanayii arzı})$. İmalat Sanayii Toplam (Kamu + Özel) Reel Üretim Değeri, Milyon TL. TÜRKSTAT. Reel imalat sanayii arz değeri. Reel İmalat Sanayii Arzı = 1987 bazlı Deflatöre göre uyarlanmış İmalat Sanayii Toplam (Kamu + Özel) Reel Üretim Değeri; $LY15=\ln(100*(Y1/X5))$.

LY25: $\ln(\pi)=\ln(\text{İmalat sanayii kârı})$. Faktör Maliyetiyle İmalat Sanayii Katma Değeri Toplamı, Milyon TL. TÜRKSTAT. Reel imalat sanayii kârı= 1987 bazlı Deflatöre göre uyarlanmış İmalat Sanayii Toplam (Kamu + Özel) Reel Kâr Değeri; $LY25=\ln(100*(Y2/X5))$.

LX106: $\ln(W_1)=\ln(\text{Reel faiz ödemesi})$:1 TL'nin dönem sonu reel faiz ödemesi= $1+((1+\text{Nominal Mevduat Faiz Oranı})/(1+\text{TÜFE Enflasyon Oranı})-1)$. TL tasarruf mevduatı faiz oranı: TCMB, TÜFE,1932=100: TÜRKSTAT. Faiz ödemesi veya sermaye kira bedeli ödemesini temsilen kullanılmıştır.

Reel modellerin tahmininde I_1 üretim faktörünün Reel W_1 fiyatı-değeridir.

LX36: $\ln(W_2)=\ln(\text{Reel ücret})$. Reel Ücret=100(İmalat Sanayii Nominal Ücret/TÜFE). (İmalat Sanayii Nominal Ücret=Cari Fiyatlarıyla Özel + Kamu İşgücü ödemeleri, milyon TL)/(İmalat Sanayii İstihdam bin kişi). TÜFE,1932=100 ve İstihdam ve kümülatif işgücü ödemeleri: TÜRKSTAT. İmalat sanayiinde ortalama reel ücreti temsilen kullanılmıştır.

²³ Faktör maliyetiyle imalat sanayii katma değeri verileri TÜİK'te mevcuttur (TÜİK (2022). İstatistik Göstergeler, 1923-2022. <https://data.tuik.gov.tr>)

Reel modellerin tahmininde I_2 üretim faktörünün Reel W_2 fiyatı-değeridir.

LX46: $\ln(W_3)=\ln(\text{Reel ara malı birim maliyeti})$. Reel ara malı birim maliyeti =100(Üretici Fiyat endeksi/TÜFE). Burada nominal aramalı birim fiyatı 2003 Temel Yıllı Üretici Fiyat Endeksidir. TÜFE değerleri 1932 temel yıllıdır. Reel ara malı birim fiyatını temsilen kullanılmıştır.

Reel modellerin tahmininde I_3 üretim faktörünün Reel W_3 fiyatı-değeridir.

LX5: $\ln(P)=\ln(\text{GSYH Deflatörü})$. 1987 temel yıllık deflatör: TÜRKSTAT. Ortalama mal fiyatları yerine kullanılmıştır. İmalat sanayii mal satış fiyatının yaklaşığıdır.

LX150: $\ln(A): \ln(\% \text{ ARGE/GSYH})$. Ülkede yıllık AR-GE harcama oranı (%): www.sbb.gov.tr. Teknoloji seviyesini temsil için kullanılmıştır.

LX14: $\ln(A): \ln(\text{Kabul edilen yıllık patent sayısı})$. Ülkede yerli ve yabancı toplam kabul edilen yıllık patent sayısı. www.sbb.gov.tr. Teknoloji seviyesini temsil için sadece korelasyon ilişkisinde kullanılmıştır. Modellerde koşulduğunda AR-GE oranına benzer sonuçlar vermiştir.

3.1.2. Nominal Modellerde Kullanılan İlave Değişkenler

LY1: $\ln(Q)=\ln(\text{İmalat sanayii arzı})$. İmalat Sanayii Toplam (Kamu + Özel) Nominal Üretim Değeri, Toplam, Milyon TL. TÜRKSTAT. *Nominal imalat sanayii arzı.*

LY2: $\ln(\pi)=\ln(\text{İmalat sanayii kârı})$. Faktör Maliyetiyle İmalat Sanayii (Kamu + Özel) Katma Değeri Toplamı, Milyon TL. TÜRKSTAT. *Nominal imalat sanayii kârı.*

LX1001: $\ln(W_1)=\ln(\text{Nominal faiz ödemesi})$. 1 TL'nin dönem sonu nominal faiz ödemesi= 1+ Nominal Mevduat Faiz Oranı/100. TL tasarruf mevduatı faiz oranı: TCMB.

Nominal modellerde I_1 'in fiyatı W_1 yerine nominal değer olarak kullanılmıştır.

LX3: $\ln(W_2)=\ln(\text{Nominal ortalama imalat sanayii ücret})$. Nominal ortalama imalat sanayii ücreti=

(Ücretle Çalışanlara Yapılan Yıllık Ödeme, milyon TL)/ (İmalat Sanayiinde Ücretle Çalışanların Yıllık Ortalama Sayısı).

Nominal modellerde I_2 'nin fiyatı W_2 yerine nominal değer olarak kullanılmıştır.

LX4: $\ln(W_3)=\ln(\text{Nominal ara malı birim maliyeti})$. $W_3=$ 2003 Temel Yıllı Üretici Fiyat Endeksi, TÜRKSTAT. Ortalama ara malı nominal fiyatı olarak nominal modellerde kullanılmıştır. *Nominal modellerde üçüncü üretim faktörünün (I_3) nominal fiyatı W_3 yerine nominal değer olarak kullanılmıştır.*

3.2. Korelasyon Katsayıları

3.2.1. Reel Arz Modelinde Kullanılan Değişkenlerin İkili Korelasyonu

Tablo 1'den gözlemlendiği üzere, reel imalat sanayii arzı ile teknoloji (ARGE'nin GSYH payı ve izin verilen patent sayısı) ve GSYH deflatörü arasında anlamlı ve yüksek bir doğrusal ilişki vardır. Reel arzın üretim faktörlerinin reel fiyatları ile doğrusal ilişkisi %10 anlamlılık seviyesinin altında olup istatistiksel olarak anlamsızdır. Örneğin sanayii arzı ile aramalı fiyat (üretici fiyat endeksi) ilişkisi %11.96'dır. Sanayii arzı ile ücret ve aramalı fiyat ilişkisi işareti negatif olup ikili olarak teorik beklentiyi karşılamaktadır, faiz ile ilişkisi ise pozitif işaretli olup karşılamamaktadır. Arz teorik beklentilere uygun olarak deflatör ve teknoloji seviyesi ile doğru orantılıdır.

Benzer olarak, yine Tablo 1'den gözlemlendiği üzere, reel imalat sanayii kârı ile teknoloji (ARGE'nin GSYH payı ve izin verilen patent sayısı) ve GSYH deflatörü arasında anlamlı ve yüksek bir doğrusal ilişki vardır. Reel kârın üretim faktörlerinin reel fiyatları ile doğrusal ilişkisi %10 anlamlılık seviyesinin altında olup istatistiksel olarak anlamsızdır. Örneğin, sanayii toplam kârı ile aramalı fiyat

(üretici fiyat endeksi) ilişkisi %11.63' dür. Sanayii kârı ile faiz ve aramalı fiyat ilişkisi işaretleri negatif olup ikili olarak teorik beklentiyi karşılamaktadır, ücret ile ilişkisi ise pozitif işaretli olup teorik beklentiyi karşılamamaktadır. Kâr teorik beklentilere uygun olarak mal arzı, deflatör ve teknoloji seviyesi ile doğru orantılıdır.

Tablo 1: Basit Pearson Korelasyon Katsayıları: Reel Değerler

Variable	N	Simple Statistics				
		Mean	Std Dev	Sum	Minimum	Maximum
LY15	31	18.29163	0.59598	567.04039	16.61387	19.24620
LX106	31	0.02376	0.04461	0.73669	-0.11675	0.09900
LX36	31	-6.42366	0.13427	-199.13351	-6.61033	-6.09453
LX5	31	11.61043	2.34930	359.92327	6.15273	14.03305
LX46	31	-11.21742	0.07011	-347.73991	-11.32488	-11.04847
LX150	31	4.13418	0.33909	128.15958	3.40120	4.69135
LX14	31	7.92498	1.16238	245.67432	6.10925	9.53835
LY25	31	17.04089	0.29874	528.26747	16.60884	17.76331

Pearson Correlation Coefficients, N = 31								
Prob > r under H0: Rho=0								
	LY15	LX106	LX36	LX5	LX46	LX150	LX14	LY25
LY15	1.00000	0.04606	-0.23110	0.66854	-0.28540	0.67455	0.69394	0.56256
LX106	0.8056	1.00000	0.2110	<.0001	0.1196	<.0001	<.0001	0.0010
LX36	0.04606	0.8056	1.00000	-0.16009	0.06630	0.17810	-0.06043	-0.13493
LX5	0.8056	0.04606	-0.16009	1.00000	0.7231	0.3378	0.7468	0.9860
LX46	-0.23110	-0.16009	1.00000	-0.59747	0.43544	-0.15903	-0.27894	0.13352
LX150	0.67455	0.04606	-0.16009	0.7231	1.00000	0.0143	0.3928	0.1286
LX14	<.0001	0.7231	0.04606	0.0004	0.0143	1.00000	0.0036	0.0024
LY25	0.56256	0.9860	0.13352	0.9860	0.1286	0.0036	1.00000	<.0001

Ancak model tahminlerinde bu ikili ilişkilerin işareti modeldeki değişkenlerin önündeki katsayıların işaretlerince verildiğinden değişebilir; bu katsayılar kısmi korelasyon katsayılarının işaretini alırlar. Bundan dolayı model tahmin kısmında yeniden yorum gerekecektir.

3.2.2. Nominal Arz Modelinde Kullanılan Değişkenlerin İkili Korelasyonu

Tablo 2 imalat sanayii nominal arz ve kârının diğer değişkenlerle ikili doğal logaritmik doğrusal ilişkisini ve yönünü göstermektedir. Her bir ikili ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla arz ve kâr modelleri tahmininde kullanılması Petrin vd. (2004) önerilerine uygun olacaktır. Hem arz hem de kârın faiz ödemesi, deflatör ve teknoloji ilişkisi teoriye uygun pozitif yönde doğrusal, ancak ücret ile aramalı fiyat teorik beklentiye ters düşmüştür. Ancak bu ikili ilişkilerin işareti model tahminlerinde farklı olabilir. Çünkü bağımsız değişkenin önündeki parametre tahmincisinin işareti modelde kullanılan diğer bağımsız değişkenlerin etkisi arındırıldıktan sonra bağımlı ile ilgili bağımsız değişken arasındaki kısmi korelasyon ilişkisinin işaretince belirlenir.

3.3. Model Tahminleri

Tahmin modelleri incelendiğinde; doğrusal bağlantı varlığını test eden VIF değerleri reel modellerde kabul edilebilir seviyede bulunurken, nominal modellerde oldukça yüksek bulunmuştur. Fakat bu bulgu reel modelden nominal modele geçişte bazı değişkenlerin katsayılarının işaretlerinde ciddi bir yön değişmesine yol açmıştır.

İki üretim faktörlü reel arz modelinden nominal arz modeline geçişte faiz değişkeninin işareti artıdan eksiye dönüşmüş, reel kâr modelinden nominal kâr modeline geçişte faiz değişkeninin işareti eksiden artıya dönüşmüştür.

Üç üretim faktörlü reel arz ve kâr modelinden nominal arz ve kâr modellerine geçişte faiz değişkeninin işareti eksiden teorik beklentinin tersine artıya dönüşmüş, deflatör veya mal arzı fiyatı değişkeninin işareti ise artıdan teorik beklentinin tersine eksiye dönüşmüştür.

Tablo 2: Basit Pearson Korelasyon Katsayıları: Nominal Değerler

Simple Statistics							
Variable	N	Mean	Std Dev	Sum	Minimum	Maximum	
LY1	31	25.29688	2.78326	784.20338	19.09587	28.67408	
LX1001	31	0.30477	0.22419	9.44785	0.07603	0.67600	
LX3	31	8.44629	2.39398	261.83488	2.79423	11.03559	
LX5	31	11.61043	2.34930	359.92327	6.15273	14.03305	
LX4	31	3.65253	2.42068	113.22849	-1.89712	6.21495	
LX150	31	4.13418	0.33909	128.15958	3.40120	4.69135	
LX14	31	7.92498	1.16238	245.67432	6.10925	9.53835	
LY2	31	24.04614	2.53702	745.43046	18.15641	27.19119	

Pearson Correlation Coefficients, N = 31								
Prob > r under H0: Rho=0								
	LY1	LX1001	LX3	LX5	LX4	LX150	LX14	LY2
LY1	1.00000	-0.82566	0.98807	0.98724	0.98828	0.82610	0.86637	0.98701
LX1001	<.0001	<.0001	<.0001	<.0001	<.0001	<.0001	<.0001	<.0001
LX3	0.98807	-0.83102	1.00000	0.99880	0.99879	0.82591	0.86479	0.99732
LX5	0.98724	-0.82305	0.99880	1.00000	0.99979	0.80757	0.85036	0.99547
LX4	0.98828	-0.82829	0.99879	0.99979	1.00000	0.81093	0.85551	0.99558
LX150	0.82610	-0.77924	0.82591	0.80757	0.81093	1.00000	0.92131	0.83865
LX14	0.86637	-0.88206	0.86479	0.85036	0.85551	0.92131	1.00000	0.87158
LY2	0.98701	-0.81177	0.99732	0.99547	0.99558	0.83865	0.87158	1.00000

Gerek ikili gerekse üç faktör kullanımlı arz ve kâr modellerinde emek ödemesi olan ücret ve aramalı fiyatı olan üretici fiyat endeksi değişkenlerinin katsayıları işaretleri teorik beklentileri karşılamamış, negatif işaret beklerken pozitif işaretli olarak tahmin edilmiş, ve reel ile nominal model geçişlerinde işaretleri aynı kalmıştır. Ancak ÜFE ile deflatör arasında ciddi bir bağlantı olduğundan üçlü nominal arz ve kâr modellerinde (Model 7 ve Model 8) deflatörün işareti de teorik beklentilerle uyumsuzluk göstermiştir. Nitekim nominal değerler üzerinden bu iki değişken arası tabii logaritma tabanlı doğrusal basit korelasyon katsayısı 0.999 bulunmuştur (bkz. Tablo 2).

Tahmin modellerinin her birinin açıklama seviyesini gösteren belirlilik katsayılarının anlamlılığı F testi ile sınanmış ve 0.0001 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Ancak bazı bireysel parametreler anlamsız bulunmuştur. Geliştirilen modellerin orijinallikine bağlı kalarak bu modellerin uygulanabilirliğini göstermek için çoklu doğrusal bağlantı dışında diğer ekonometrik kriterlerin geçerliliği üzerinde durulmamıştır. Örneğin, anlamsız değişkenlerin katsayılarını anlamlandırmak için modelden çıkarıp daha az değişkenlerle alternatif alması, her bir değişkenin katsayısının anlamlı olabileceği model tahminlerine gidilmemiştir. Bunun yanında otokorelasyon ve değişen varyans testleri yapılmaksızın değişkenler sözkonusu geliştirilen modelleri açıklamaya yönelik olarak orijinal halinde kullanılmıştır.

Bu modellerde tahmin edilen katsayılar esneklik katsayılarıdır. Model1 reel arz, Model2'de reel kâr modelidir. Bunlardan Model1'de arzın deflatör esnekliğini veren 0.129 katsayısı; ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi arzı % 0.129 artacak şekilde yorumlanır. Diğer taraftan Model2'de kârın deflatör esnekliğini veren 0.096 katsayısı; ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi kârı % 0.096 artacak şekilde yorumlanır. ARGE'nin GSYH payı %1 artınca imalat sanayi arzı %0.499, kârı da % 0.222 kadar artar. Bütün değişkenlerde %1'lik bir artış imalat sanayii arzını toplamda %1.86, kârını da % 1.209 kadar artırır.

3.3.1. İki Üretim Faktörlü Reel Arz ve Kâr Modelleri

Tablo 3, iki üretim faktörlü imalat sanayii reel arz (Model1) ve kâr (Model2) modelleri tahminini göstermektedir. Bu modellerin VIF değerleri 10'un altında olduğundan çoklu doğrusal bağlantı göstermemiştir. Bireysel tahminler eğilimsiz olacağından bir önceki kısımda gösterildiği gibi yorumlanabilir. Model1 %5 anlamlılık seviyesinde otokorelasyon göstermezken ve Model2 pozitif otokorelasyon göstermiş ancak %1 anlamlılık seviyesinde $0.96 < d = 0.989 < 1.51$ alt ve üst kritik değerleri arasında olduğundan kararsız kalmıştır.

Tablo 3: İki Üretim Faktörlü İmalat Sanayii Reel Arz ve Kâr Modelleri Tahmini

Reel Arz Modeli		Model: MODEL1					
		Dependent Variable: LY15					
		Number of Observations Read				31	
		Number of Observations Used				31	
		Analysis of Variance					
			Sum of	Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	4	5.40123	1.35031	6.68	0.0008		
Error	26	5.25454	0.20210				
Corrected Total	30	10.65577					
		Root MSE	0.44955	R-Square	0.5069		
		Dependent Mean	18.29163	Adj R-Sq	0.4310		
		Coeff Var	2.45770				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	18.35444	7.46786	2.46	0.0210	0	0
LX106	1	0.66528	1.88020	0.35	0.7263	0.04979	1.04422
LX36	1	0.56867	1.04531	0.54	0.5911	0.12812	2.92413
LX5	1	0.12994	0.10045	1.29	0.2072	0.51221	8.26738
LX150	1	0.49966	0.56710	0.88	0.3864	0.28429	5.48921
		Durbin-Watson D					
						2.053	
		Number of Observations				31	
		1st Order Autocorrelation				-0.047	
Reel Kâr Modeli		Model: MODEL2					
		Dependent Variable: LY25					
		Number of Observations Read				31	
		Number of Observations Used				31	
		Analysis of Variance					
			Sum of	Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	4	1.96494	0.49123	17.93	<.0001		
Error	26	0.71242	0.02740				
Corrected Total	30	2.67736					
		Root MSE	0.16553	R-Square	0.7339		
		Dependent Mean	17.04089	Adj R-Sq	0.6930		
		Coeff Var	0.97138				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	23.80705	2.74977	8.66	<.0001	0	0
LX106	1	-0.47840	0.69232	-0.69	0.4957	-0.07143	1.04422
LX36	1	1.36903	0.38490	3.56	0.0015	0.61531	2.92413
LX5	1	0.09643	0.03699	2.61	0.0149	0.75830	8.26738
LX150	1	0.22249	0.20881	1.07	0.2964	0.25255	5.48921
		Durbin-Watson D					
						0.989	
		Number of Observations				31	
		1st Order Autocorrelation				0.444	

3.3.2. İki Üretim Faktörlü Nominal Arz Ve Kâr Modelleri

Tablo 4, iki üretim faktörlü imalat sanayii nominal arz (Model3) ve kâr (Model4) modelleri tahminini göstermektedir. LX3 (nominal ortalama imalat sanayii ücret) ve LX5 (GSYH deflatörü) değişkenlerine ait VIF değerleri çok yüksektir. Eğilimli tahminlere yol açması beklenir. Model3 %5 anlamlılık seviyesinde otokorelasyon sorunu göstermezken Model4 hem %5 hem de %1'da kararsız bölgeyi işaret etmiştir.

3.3.3. Üç Üretim Faktörlü Reel Arz Ve Kâr Modelleri

Tablo 5, üç üretim faktörlü imalat sanayii reel arz (Model5) ve kâr (Model6) modelleri tahminini göstermektedir. Model5 ve Model6'nın VIF değerleri kabul edilebilir seviyededir. Model5 otokorelasyon testinde hem %5 hem de %1'de, Model6 ise %1 anlamlılık seviyesinde kararsız bölgeyi, %5 anlamlılık seviyesinde $d=0.987 < 1.09$ olduğundan pozitif otokorelasyonun varlığını işaret etmiştir.

Tablo 4: İki Üretim Faktörlü İmalat Sanayii Nominal Arz ve Kâr Modelleri Tahmini

Nominal Arz Modeli		Model: MODEL3					
		Dependent Variable: LY1					
		Number of Observations Read		31			
		Number of Observations Used		31			
		Analysis of Variance					
		Sum of		Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	4	227.09474	56.77369	278.48	<.0001		
Error	26	5.30054	0.20387				
Corrected Total	30	232.39528					
		Root MSE	0.45152	R-Square	0.9772		
		Dependent Mean	25.29688	Adj R-Sq	0.9737		
		Coeff Var	1.7848				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	11.58458	4.44061	2.61	0.0149	0	0
LX1001	1	-0.12416	0.69517	-0.18	0.8596	-0.01000	3.57434
LX3	1	0.34370	0.95292	0.36	0.7212	0.29563	765.83106
LX5	1	0.74957	0.92407	0.81	0.4246	0.63270	693.53081
LX150	1	0.51869	0.56315	0.92	0.3655	0.06319	5.36608
		Durbin-Watson D		2.035			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		-0.035			
Nominal Kâr Modeli		Model: MODEL4					
		Dependent Variable: LY2					
		Number of Observations Read		31			
		Number of Observations Used		31			
		Analysis of Variance					
		Sum of		Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	4	192.50852	48.12713	2139.54	<.0001		
Error	26	0.58485	0.02249				
Corrected Total	30	193.09337					
		Root MSE	0.14998	R-Square	0.9970		
		Dependent Mean	24.04614	Adj R-Sq	0.9965		
		Coeff Var	0.62372				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	12.59787	1.47504	8.54	<.0001	0	0
LX1001	1	0.85666	0.23092	3.71	0.0010	0.07570	3.57434
LX3	1	1.04749	0.31653	3.31	0.0027	0.98843	765.83106
LX5	1	0.01515	0.30695	0.05	0.9610	0.01403	693.53081
LX150	1	0.52340	0.18706	2.80	0.0096	0.06996	5.36608
		Durbin-Watson D		1.335			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		0.156			

3.3.4. Üç Üretim Faktörlü Nominal Arz Ve Kâr Modelleri

Tablo 6, üç üretim faktörlü imalat sanayii reel arz (Model7) ve kâr (Model8) modelleri tahminini göstermektedir. Model7 ve Model8'in VIF değerleri kabul edilebilir seviyede değillerdir. Bu modeller mikro temellerden türetilmiş olduğundan çoklu doğrusal bağlantı sorununu gidermeye yönelik olarak sadeleştirmeye gidilmemiştir. Her iki model de otokorelasyon testinde hem %5 hem de %1 anlamlılık seviyesinde kararsız bölgeleri işaret etmiştir. Yani otokorelasyonun ne yokluğuna ne de varlığına karar verilebilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada amaç olarak firma kâr maksimizasyonundan toplam sanayii üretimi ve kâr fonksiyonlarının oluşturulması ve tahmin edilmesi, elde edilen tahmin modelleri ile toplam arz ve kârın ne derece açıklanabileceğini ortaya koymak hedeflenmiştir. Koşulan tüm modellerin ekonometrik kriterleri (anlamli bireysel t, çoklu doğrusal bağlantı, otokorelasyon ve değişen varyans yokluğu vb.) sağlayıp sağlamadığı dikkate alınmaksızın bütün olarak yüksek seviyede F değerleri anlamlı bulunmuştur. Ancak bazı; özellikle üretim faktörü fiyatı değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş olsa da işaret olarak teorik beklentileri karşılamamaktadır. Bunun nedeni çoklu doğrusal bağlantı sorunundan ziyade öncelikle üretim faktörlerinin fiyatlarının ölçümü ve tanımlama

sorunlarından gelebilir. Örneğin, faiz ödemesi yerine mevduat faizleri, aramalı girdi fiyatı yerine ÜFE kullanımı ilgili üretim faktörlerinin fiyatlarını yeterince yansıtmayabilir. Bu durum, diğer taraftan iktisat teorisi tanımlamasına uygun verilerin oluşturulmadığı; bundan dolayı da verilerin ilgili kurumlarca tanımlanıp hazırlanması gereğine işaret etmektedir. Diğer taraftan, üçlü nominal modellerde, üçlü reel ve ikili modellerin tersine arz ve kârın deflatör esnekliği ÜFE ve DEF arasındaki ciddi çoklu doğrusal bağlantı sorunundan dolayı teorik beklentilere ters düşmüştür.

Tablo 5: Üç Üretim Faktörlü İmalat Sanayii Reel Arz ve Kâr Modelleri Tahmini

Reel Arz Modeli		Model: MODEL5					
		Dependent Variable: LY15					
		Number of Observations Read				31	
		Number of Observations Used				31	
		Analysis of Variance					
		Sum of		Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	5	6.22185	1.24437	7.02	0.0003		
Error	25	4.43391	0.17736				
Corrected Total	30	10.65577					
		Root MSE	0.42114	R-Square	0.5839		
		Dependent Mean	18.29163	Adj R-Sq	0.5007		
		Coeff Var	2.30235				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	64.90507	22.74369	2.85	0.0086	0	0
LX106	1	-0.93523	1.91207	-0.49	0.6290	-0.07000	1.23057
LX36	1	1.00238	0.99978	1.00	0.3257	0.22583	3.04811
LX5	1	0.28047	0.11727	2.39	0.0246	1.10560	12.83955
LX46	1	3.89962	1.81290	2.15	0.0413	0.45877	2.73292
LX150	1	0.08103	0.56578	0.14	0.8873	0.04610	6.22587
		Durbin-Watson D		2.428			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		-0.215			
Reel Kâr Modeli		Model: MODEL6					
		Dependent Variable: LY25					
		Number of Observations Read				31	
		Number of Observations Used				31	
		Analysis of Variance					
		Sum of		Mean			
Source	DF	Squares	Square	F Value	Pr > F		
Model	5	2.10482	0.42096	18.38	<.0001		
Error	25	0.57253	0.02290				
Corrected Total	30	2.67736					
		Root MSE	0.15133	R-Square	0.7862		
		Dependent Mean	17.04089	Adj R-Sq	0.7434		
		Coeff Var	0.88805				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	43.02630	8.17274	5.26	<.0001	0	0
LX106	1	-1.13920	0.68709	-1.66	0.1098	-0.17011	1.23057
LX36	1	1.54809	0.35926	4.31	0.0002	0.69579	3.04811
LX5	1	0.15858	0.04214	3.76	0.0009	1.24705	12.83955
LX46	1	1.61003	0.65145	2.47	0.0206	0.37787	2.73292
LX150	1	0.04966	0.20331	0.24	0.8090	0.05636	6.22587
		Durbin-Watson D		0.987			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		0.495			

Yorum olarak; Model1'e göre ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi arzı % 0.129, Model2'ye göre ortalama mal fiyatı %1 artınca imalat sanayi kârının % 0.096 artması umulur. ARGE'nin GSYH payı %1 artınca imalat sanayi arzı %0.499, kârı da % 0.222 kadar artar. Bütün değişkenlerde %1'lik bir artışın imalat sanayii arzını toplamda %1.86, kârını da % 1.209 kadar artırdığı bulunmuştur.

Tahmin edilen modellerin her birinde otonom faktör anlamlı bulunmuştur. Bu ise modellere ilave edilmesi gereken değişkenler olduğuna işaret etmekle birlikte; bulunan yüksek ve anlamlı belirlilik katsayıları ve bulunan F istatistiği sonuçlarına göre imalat sanayi toplam arzı ve kârı firma kâr maksimizasyonu modeli temelli değişkenlerle açıklanabileceğini gösterir. Diğer taraftan, makro seviyede değişkenlerin doğru ölçülerek araştırmacıya sağlanması durumunda koşulacak olan modellerde anlamsız bulunan bireysel parametrelerin istatistiksel olarak anlamlı yapması ve

işaretlerinin teorik beklentilerle uyumluluk göstermesi beklenmelidir. Mikroekonomi firma kâr maksimizasyonu temelli türetilen bu makroekonomik toplam üretim faktörü, arz ve kâr modelleri tahminleri farklı sektör, ülke uygulamaları ile pekiştirilebilir; teknoloji boyutunun ve farklı versiyonlarının, üretim faktörlerinin fiziki kullanımı yerine fiyatlarının veya ortalama endeks değerlerinin, GSYH deflatörü veya sektörel ortalama fiyat endekslerinin kullanımı ile yeni çalışmalar yapılabilir.

Tablo 6: Üç Üretim Faktörlü İmalat Sanayii Nominal Arz ve Kâr Modelleri Tahmini

Nominal Arz Modeli		Model: MODEL7					
		Dependent Variable: LY1					
		Number of Observations Read		31			
		Number of Observations Used		31			
		Analysis of Variance					
		Sum of Squares		Mean Square		F Value Pr > F	
Source	DF						
Model	5	227.70646	45.54129	242.82	<.0001		
Error	25	4.68882	0.18755				
Corrected Total	30	232.39528					
		Root MSE	0.43307	R-Square	0.9798		
		Dependent Mean	25.29688	Adj R-Sq	0.9758		
		Coeff Var	1.71196				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	39.07832	15.80828	2.47	0.0206	0	0
LX1001	1	0.41570	0.73072	0.57	0.5745	0.03349	4.29276
LX3	1	0.43158	0.91530	0.47	0.6414	0.37122	768.00149
LX5	1	-2.67959	2.09545	-1.28	0.2127	-2.26180	3876.41312
LX4	1	3.30065	1.82762	1.81	0.0830	2.87068	3130.72183
LX150	1	0.36333	0.54696	0.66	0.5126	0.04427	5.50218
		Durbin-Watson D		2.353			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		-0.182			
Nominal Kâr Modeli		Model: MODEL8					
		Dependent Variable: LY2					
		Number of Observations Read		31			
		Number of Observations Used		31			
		Analysis of Variance					
		Sum of Squares		Mean Square		F Value Pr > F	
Source	DF						
Model	5	192.55910	38.51182	1802.08	<.0001		
Error	25	0.53427	0.02137				
Corrected Total	30	193.09337					
		Root MSE	0.14619	R-Square	0.9972		
		Dependent Mean	24.04614	Adj R-Sq	0.9967		
		Coeff Var	0.60794				
		Parameter Estimates					
Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t	Standardized Estimate	Variance Inflation
Intercept	1	20.50369	5.33620	3.84	0.0007	0	0
LX1001	1	1.01190	0.24666	4.10	0.0004	0.08942	4.29276
LX3	1	1.07276	0.30896	3.47	0.0019	1.01228	768.00149
LX5	1	-0.97090	0.70734	-1.37	0.1821	-0.89906	3876.41312
LX4	1	0.94910	0.61693	1.54	0.1365	0.90558	3130.72183
LX150	1	0.47873	0.18463	2.59	0.0157	0.06399	5.50218
		Durbin-Watson D		1.468			
		Number of Observations		31			
		1st Order Autocorrelation		0.117			

Geliştirilen bu model gelecek çalışmalarda farklı ülkeleri de içerecek şekilde panel modeller olarak koşulması sonucu teori-uygulama uyumluluğu daha da pekiştirilebilir.

ETİK BEYAN /ETHICAL STATEMENT

Bu çalışma etik beyanı gerektiren bir çalışma değildir.

YAZAR KATKI ORANI /AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK /FUNDING

Bu yayın için finansal destek yoktur.

ÇIKAR ÇATIŞMASI/ CONFLICT OF INTEREST

Tek yazarlı ve mali destek olmadığından ve diğer nedenlere bağlı bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Akal, M. (2022). *Mikroekonomi: Tüketici, üretici ve piyasa teorisi* (3.bs). Seçkin Yayınları.
- Bhaduri, A., Laski, K., & Riese, M. (1998). Effective demand versus profit maximization in aggregate demand/supply analysis from a dynamic perspective. *The Vienna Institute for Comparative Economic Studies (WIIW) Working Papers*, Article 9. <https://wiiw.ac.at/effective-demand-versus-profit-maximization-in-aggregate-demand-supply-analysis-from-a-dynamic-perspective-dlp-4554.pdf>.
- Epple, D., Gordon, B., & Sieg, H. (2010). A new approach to estimating the production function for housing. *American Economic Review*, 100, 905-924. <http://www.aeaweb.org/articles.php?doi=10.1257/aer.100.3.905>
- Fazzari, S. M., Ferri, P., & Greenberg, E. (1998). Aggregate demand and firm behavior: A new perspective on Keynesian microfoundations. *Journal of Post Keynesian Economics*, 20(4), 527-558. <https://www.jstor.org/stable/4538600>
- Hein, E. (2015). The principle of effective demand – Marx, Kalecki, Keynes and Beyond. *Institute for International Political Economy Berlin Working Paper*, Article 60/2015. https://www.ipe-berlin.org/fileadmin/institut-ipe/Dokumente/Working_Papers/ipe_working_paper_60.pdf
- Hendersen, J. M., & Quandt, R. E. (1980). *Microeconomic theory* (3th ed.). McGraw Hill Publishing Company.
- Hilmer, C. E., & Holt, M. T. (2005). Estimating indirect production functions with a more general specification: An application of the Lewbel model. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 37(3), 619-634. <https://doi.org/10.1017/S1074070800027127>
- Kim, H. Y. (1988). Analyzing the indirect production function for U. S. manufacturing. *Southern Economic Journal*, 55(2), 494-504. <https://www.jstor.org/stable/1059121>
- Nicholson, W. E. (1989). *Microeconomic theory* (4th ed.). The Dryden Press.
- Paravastu, S.A.V.B., Muehlen, P., & Chang, I-L. (2021). Coping with unobservables in estimating production functions: An example with US banking data. *Sustainable Futures* 3, Article 100058. <https://doi.org/10.1016/j.sfr.2021.100058>
- Petrin, A., Poi, B. P., & Levinsohn, J. (2004). Production function estimation in stata using inputs to control for unobservables. *The Stata Journal*, 4(2),113-123. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1536867X0400400202>
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). *Bilim ve teknoloji göstergeleri*. <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1669637640284-b60b923a-d4d7>
- Silberberg, E. (1990). *The structure of economics: A mathematical analysis* (2nd ed.). Mc-Graw Hill Inc.
- Solow, R. (1957). Technical change and the aggregate production function. *Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320. <https://doi.org/10.2307/1926047>.
- TCMB (Ağustos 2023). *İstatistikler*.

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Faiz+Istatistikleri/Azami+Mevduat+Faiz/>

TÜİK (2022). İstatistik göstergeler, 1923-2022. <https://data.tuik.gov.tr>)

TÜRKSTAT (2022). İstatistik göstergeler, 1923-2022. <https://data.tuik.gov.tr/>

Yayın Geliş Tarihi: 2024-05-14

Yayın Onay Tarihi: 2024-06-30

DOI No: 10.35343/kosbed.1483643

Ömer Faruk ASLAN¹

Hava Kirliliğinde Firmaların Etkisi: Marmara Bölgesi Üzerine Bir Araştırma*

*The Effect of Companies on Air Pollution: A Research
on the Marmara Region*

* Bu makale XXIII. Uluslararası İşletmecilik Kongresinde aynı adla sunulan bildiriden üretilmiştir.

Özet

Tarihsel olarak ekonominin ortaya çıkışında ülke ekonomisinin genişlemesini sağlamak için sahip olduğu firmaların daha fazla kar elde etmesi vardır. Ekonominin uğraştığı temel sorunların başında firmanın ne kadar ürün üreteceğidir. Bu doğrultuda birçok görüşler ortaya konulmuştur. Ancak firmalar üretimlerini gerçekleştirirken atıklarının çevreye zarar vermesini engelleyen tedbirleri almaması durumunda birçok çevresel kirlilikler ortaya çıkacaktır. Çevresel kirliliklerin giderilmesi ülkelerin gündeminde her zaman yer almaktadır. Çalışmada üretime bağlı çevresel kirliliklerinde firmaların rolü ele alınmaktadır. Bu kapsamda ülkemizin sanayi lokomotifini konumunda olan Marmara bölgesindeki hava kirliliğine ilişkin veriler Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'ndan elde edilmektedir. Yıllara göre ele alınan istatistiksel veriler yıl bazında artış veya azalışları verilmektedir. Elde edilen bulgulara göre politika önerilerinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Çevre, Marmara Bölgesi, Firmalar, Birleşmiş Milletler, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri.

Jel Kodu: E00.

Abstract

Historically, in the emergence of the economy, the aim of the country's economy to expand is for the companies it owns to make more profits. One of the main problems that the economy deals with is how much product the company will produce. Many opinions have been put forward in this direction. However, if companies do not take precautions to prevent their waste from harming the environment while carrying out their production, many environmental pollutions will occur. Elimination of environmental pollution is always on the agenda of countries. In the study, the role of companies in production-related environmental pollution is discussed. In this context, data on air pollution in the Marmara region, which is the industrial locomotive of our country, is obtained from the Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change. Statistical data considered by year are given as increases or decreases on a yearly basis. Policy recommendations are made according to the findings.

Keywords: Sustainable Environment, Marmara Region, Companies, United Nations, Sustainable Development Goals.

Jel Code: E00.

¹Ömer Faruk Aslan, Atatürk Üniversitesi İspir Hamza Polat Meslek Yüksek Okulu, Öğr. Gör., ofaruk.aslan@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7415-6049

GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar devlete atfedilen görevler farklılık göstererek günümüze kadar birçok görüş ortaya çıkmıştır. İktisatın temellerinin atıldığı dönem olan 1776 yılında Adam Smith'in çıkarmış olduğu "The Nation of Wealth" adlı çalışmada devletin yapacağı işlerin minimal seviyede tutulması gerektiği savunulurken devlete adalet, diploması ve güvenlik konularında görevler yüklenilmiştir. Sonrasında sosyal devlet geleneğinin gelişmesiyle birlikte devletin yapacağı görevler de artmaya başlamıştır. Özellikle refah seviyeleri artan ülkeler vatandaşlarının yaşam kalitesini artırmak amacıyla bazı alanları da kamusal alana dâhil etmiştir.

Devletler kendi vatandaşlarına sunmuş oldukları hizmetlerle (refah seviyesinin artırılması) rekabete girmiştir. Ülkeler birbirleriyle karşılaştırılırken nominal olarak Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'ya bakılmasının yanı sıra eğitim, sağlık ve kültür gibi alanları içersine alan kalkınma göstergelerine de bakılmaktadır. Böyle bir ortamda hükümetler ülke vatandaşlarının kalkınma göstergelerini geliştirmek amacıyla ülke vatandaşlarının yaşam alanlarının tamamına ilişkin politikalar izlemektedir.

Hükümetlere günümüzde atfedilen görevlerin başında ülke içerisinde çalışma potansiyel yaşına sahip 15-64 yaş aralığında olan nüfusun üretime dâhil edilmesi gelmektedir. Bu kapsamda hükümetler kamu kaynaklarını kullanarak üretim tesislerini kurmalarıyla bu işlevi yerine getirdiği gibi bu alanda özel teşebbüslerinde girmesini sağlayarak firmalara da yükleyebilmektedir. Bundan dolayı ülke içerisinde bulunan üretim tesisleri ekonominin lokomotifleri olarak değerlendirilmektedir. Zira firma hem kendi bünyesinde işçi çalıştırarak istihdam olanaklarının genişlemesini sağlamakta hem de makro ölçekte elde ettiği kazançlardan dolayı vergi vermesi ülke ekonomisine pozitif yönden katkı sağlamaktadır.

Eylül 2015'te Birleşmiş Milletler nezdinde üye ülkeler dünya kaynaklarının aşırı tüketilmesinden dolayı gelecek nesillerin açlıkla mücadele etmek zorunda kalacağını, üretim tesislerinin çevreye vermiş olduğu zararlar önlenememezse insanların da dâhil olduğu birçok canlı yok olma tehlikesi altında olduğunu belirterek 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ortaya konulmuştur. Belirlenen çoğu hedefte çevreye zarar verilmemesi anlayışı hâkimdir.

Üretim tesislerinin kurulmasında yerin pazara yakın olması, lojistik merkezlerinde konuşlanması, hammaddeye yakınlık, vb. önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Marmara Bölgesi bu kapsamda üretim tesisinin kurulması açısından en önemli lokasyonlardan biri olma özelliğine sahiptir. Bu da ülkemizin birçok büyük ve küçük ölçekli firmaların bu bölgede konuşlanmalarına neden olmaktadır. Ancak üretim tesislerin belirli alanlarda yığılması kurulduğu bölgeye olumsuz dışsalılık bağlamında hava ve çevresel kirlilikler, kirliliğe bağlı ölümcül hastalıkların artması gibi negatif etkileri bulunmaktadır.

Çalışmada Marmara Bölgesi'nde üretim tesislerinin yığıldığı alanlarda Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı programından alınan PM10 ve Hava Kalitesi İndeksi verileri esas alınmıştır. Ele alınan değerler yorumlanarak daha temiz bir çevre oluşturmak amacıyla bölgede yapılacak tedbirler hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışmada bölgeye yönelik politika yapıcılara önerilerde bulunulacaktır.

Çalışmada ilk olarak sürdürülebilir kalkınma kavramı ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında hava kirliliği kavramına değinilecektir. Alanda yapılan yerli ve yabancı kaynaklar özetlenerek çalışmanın literatüre katkısı hakkında bilgi verilecektir. Çalışmanın uygulama

bölümünde ise Marmara Bölgesi'nde üretim tesislerinin yoğun olduğu düşünülen alanlara ait hava kirliliğini ölçen değerler yıl bazında değerlendirilecektir. Yıllar içerisinde gerçekleşen artma/azalmalarının nedenleri hakkında görüş bildirilecektir. Son olarak elde edilen bulgular neticesinde politika önerilerinde bulunulacaktır.

1. Sürdürülebilir Kalkınma ve Tarihsel Gelişimi

Ülkelerin kalkınma sorunu geçmişten günümüze kadar gelen temel sorunların başında gelmektedir. Bu da alanda yapılan çalışmaların çeşitlenmesine ve alanın aktif olmasına neden olmaktadır. Ülkelerin kalkınma hamleleri bakış açılarına göre farklı olmaktadır. Ayrıca gelişmişlik seviyelerinin artmasıyla birlikte ülkelerin vatandaşlarına ücretsiz biçimde sunmuş olduğu imkânlar da genişlemeye başlamıştır.

Kalkınma kavramına yüklenen anlamlar tarihsel olarak farklılık içermektedir. Özellikle globalleşen dünyada ulusal sınırların hiçbir öneminin kalmadığı bugünlerde ülkeler, kalkınma konusunda yaşanan gelişmeleri yakından takip etmek zorunda kalmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri eskiye göre daha rahat karşılaştırma yapması, bilgi akışının bireyler arasında çok hızlı ve maliyetinin az olması ülkelerin bu alanda rekabet etmelerine sebep olmaktadır. Kalkınma sadece nominal olarak büyüme rakamlarıyla kalmamakta aynı zamanda sosyal ve kültürel alanları da içine almaktadır.

Ülkelerin kalkınmalarını sağlamada en büyük etken, sahip olunan beşeri kaynaklarının niteliğidir. Zira ülke ekonomisinin lokomotifi konumunda olan firmalarda nitelikli eleman ihtiyacı temel sorunların başında olduğu görülmektedir. Nitelikli elemanların yetiştirilmesinin gerek uzun zaman alması gerekse maliyetli olması firma ve ülke politikalarında her zaman üst konumunda olma özelliğini korumaktadır.

Kalkınma kavramına atfedilen anlam, önceleri ülke ekonomisindeki sektörel büyümeleri içerisine alırken günümüze kadar kavrama ekonomik anlamın yanı sıra sosyal, kültürel, çevresel, eğitim, sağlık, yaşam kalitesi gibi toplumun tüm alanlarını kapsamaya başlamıştır. Sektörel büyüme ve gelişmenin ötesinde olan kalkınma her geçen gün önemini bir kat daha artırmaktadır. Kalkınmanın son nihai sınırı olmadığı için ülkeler geliştikçe farklı alanlarda hamleler belirlemektedir. Ülkeler gelişmişlik seviyesi artsa da farklı kalkınma hedeflerini koymaktadır. Bu da kavramın dinamikliğini korumasına neden olmaktadır.

Kalkınma kavramı Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde belirli alan/larda gelişme göstermesi olarak ifade edilmektedir (Türk Dil Kurumu). Kalkınmayla alakalı literatürde çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Aşağıda bazı tanımlamalara yer verilerek genel olarak değerlendirilecektir. Bunlar:

1979'da Flammang kalkınmayı üretimdeki teknik ve kuramsal alanlarda yaşanan gelişmeler ile üretim tesisindeki çıktının daha fazla olmasını hedefleyen süreç olarak ifade etmektedir (Flammang, 1979: 50).

Yavilioğlu 2002'deki çalışmasında toplumun ekonomik boyutunun yanı sıra psikolojik, sosyolojik ve politik tüm alanlarını da içine alan geniş bir yelpazesinin olduğuna vurgu yapmaktadır (Yavilioğlu, 2002: 66).

Öztürk 2005 yılında yapmış olduğu çalışmasında kalkınma kavramının tanımlanmasının oldukça güç olduğunu, ancak gelişmiş ülkelere bakıldığında bir zürafanın görünümünde olduğunu ifade etmektedir. Yazar nihai bir tanımının yapılmasının ülkelerin gelişmişlik farklılıklarının olması,

sosyal ve kültürel açılardan aynı olmaması ile kavramın beşeri kaynakları da içine alan geniş tabanlı kapsamasına bağlamıştır (Öztürk, 2005: 9).

Sarıkaya ve Kara 2007'deki çalışmasında üretim tesislerinde çıktının artırılması gibi ekonomik olarak değerlendirilse de bireylerin sosyal ve kültürel olarak kalitesini de içine alan daha geniş bir alanının olduğuna vurgu yapmaktadır (Sarıkaya ve Kara, 2007: 222).

2008'de Alkin çalışmasında toplumdaki bireylerin yaşam kalitesinin artırılması, firmaların ürettikleri mal ve hizmetlerin niteliklerinin geliştirilmesi ile üretimin her aşamasında daha kaliteli olması için yapılan önlemlerin tamamı olarak tanımlamaktadır (Alkin, 2008: 465). Görüldüğü üzere toplumun bireylerinin yaşam kalitesi ile firmaların ürettiği mal ve hizmetlerin kalitesi olarak belirtilmektedir.

2012' de Yaylı kalkınma kavramının sadece ekonomik olarak düşünülse de hayatımızın her alanını kapsayan çok geniş bir yelpazesinin olduğunu belirterek kavramın ekonomik, sosyal, çevresel alanlarının tamamını içerdiğini ifade etmektedir (Yaylı, 2012: 153).

Genel olarak tanımlar dikkate alındığında kalkınma kavramının ülkelerin sadece ekonomik boyutuyla ilgilenmediğini bireylerin sosyal, kültürel, çevresel, vb. her alanındaki gelişmeleri içerisine aldığı görülmektedir. Kalkınmanın nihai bir sonuca varılmadığı, dinamik bir yapıda olduğunu ve her geçen gün daha fazla alanı da kapsayan geniş bir yelpazesinin olduğu görülmektedir. Bu da kavramda gelişmişlik seviyelerine farklı bakış açılarının olmasına neden olmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma ise son zamanlarda kalkınmanın yerine kullanılmaktadır. Sürdürülebilir kavramı, köken olarak 1980'li yıllarda gelişen bu kavram, "Sustinere" kelimesinden türetilmektedir (Tıraş, 2012: 59). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde kavram, bir kaynağın aynı seviyede ve şekilde devam etmesi olarak ifade edilmektedir (TDK, 2024: 1).

Sürdürülebilir her alanda kullanılsa da genel olarak bireylerin ekonomik, sosyal, çevresel, kültürel, doğal ve insan kaynakları gibi hayatımızda bulunan tüm unsurların tüketiminde sonraki nesilleri de düşünerek daha dikkatli kullanılmasına neden olan ve bu görüşe saygı duyulmasını sağlayan, katılımcı bir süreç olarak nitelendirilmektedir (Gladwin et.al., 1995: 877). Kavram 19. Yy. da tüm alanlarda yerini almaya başlamakla birlikte özellikle tarımsal, ormansal ve deniz ürünleri alanlarında belirli bir amaç doğrultusunda kendini göstermektedir (Tıraş, 2012: 59). Kavram tüm alanları kapsayan bir yapısı olmakla birlikte temel dayanağının kaynakların yok edilmesi engellemek üzere tüketilmesi anlayışına dayanmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı dünya kaynaklarının yok edilme pahasına tüketimin arttığı 20. yüzyılda çevresel kaygılarla ortaya çıkmıştır. 1960-1970'li yıllarda çağdaş çevresel akımla popüleritesi artmıştır. Bu akıma göre Dünya'daki çevresel sorunların temelinde ekonomik büyümeyi sağlamak amacıyla yapılan endüstrileşme hareketlerinin olduğu, orantısız nüfus artışlarının kaynakların tüketmesine neden olduğunu ileri sürmektedirler (Yeni, 2014: 183).

Ekonomik büyüme ile çevresel zararları hakkında ilk defa Roma Klubü tarafından bir grup bilim insanına hazırlattığı Massachusetts Institute of Technology (MIT) Limits to Growth (Büyümenin Sınırları) adlı raporla karşımıza çıkmaktadır (Golub and Townsend, 1977: 201). Raporla ülkelerin sonu olmayan ekonomik büyüme amacının dünyadaki kısıtlı olan kaynaklarla olan çelişkinin ortaya konulmaktadır.

Büyümenin Sınırları adlı raporun ortaya konulmasıyla birlikte uluslararası kamuoyunda çevresel sorunlar çok ciddi biçimde dikkat çekse de ülkelerin sorunlara karşı almış olduğu önlemler sınırlı olmuştur. Özellikle bu rapora karşı çıkanlar ile destekleyen birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu aşamada ülkeler kendi belirledikleri önlemleri uygulayarak konuyu geçiştirmeye çalıştığı görülmektedir (Cole, 2006: 241).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk defa Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından ortaya konulan World Conservation Strategy adlı raporla kaşımıza çıkmaktadır (Yeni, 2014: 184). Kavram tüm disiplinleri içermesinden dolayı birçok tanımı bulunmaktadır. Aşağıda birkaç tanım verilecektir ve sonrasında genel olarak tanım yapılacaktır. Bunlar:

Keleş'in 1998'deki çalışmasında doğal ve çevresel kaynakların yok etme anlayışına göre tüketilmeme unsurunu pragmatik mantıkla günümüz ihtiyaçları giderilirken gelecek nesilleri de göz önünde bulundurarak hareket eden ekonomik büyüme olarak tanımlamaktadır (Keleş, 1998: 112).

2008'de Beyhan çalışmasında çevresel kaynakların ve beşeri sermayenin kalitesini de göz önünde bulundurarak kaynakların en iyi biçimde kullanan uzun vadeli kalkınma modeli olarak tanımlamaktadır (Beyhan, 2008: 12).

Bir sonraki yıl olan 2009'da Güzel vd. çalışmasında beşerin sağlık koşullarını ve ekolojik dengeyi göz önünde bulundurarak daimi olarak ekonomik kalkınmaya imkan veren kaynakların mantıklı yönetimini sağlayan ve gelecek kuşaklara daha yaşanılabilir çevre bırakmayı hedefleyen bir yaklaşım olarak ifade etmektedir (Güzel vd., 2009: 61).

Tanımlar genel olarak değerlendirildiğinde "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramının uzun vadeli bir süreç olduğunu, Dünya Devletleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak için yapmış oldukları tüketimlerinde gelecek nesilleri de göz önünde bulundurarak hareket etmesi gerektiği, kaynak yönetimlerinde daha pragmatik bir anlayışına göre yok etmeme amacıyla hareket edilmesi ve ülkelerin ekonomik büyüme kaygısıyla yapmış oldukları endüstrileşme hareketlerinin çevresel kirliliğine neden olmamayı hedeflemesi olarak ifade edilebilir. Bu da kavramın yıllar boyunca Dünya gündeminde kalacağı anlamına gelmektedir.

2. Hava Kirliliği ve Ölçek Değerler

İnsanların yaşamını idame ettirmeleri için olmazsa olmazlarından biri de hava kalitesidir. Bundan dolayı hava kirliliği insanoğlunun geçmişten günümüze kadar gelen ve insanlığın yok olmasına kadar devam edegelen temel sorunların başında yer almaktadır. Birey olarak günlük 20-30 kg hava solunmaktadır (Çoşgun, 2008: 2). Bundan dolayı solunmuş olduğumuz havada bulunan maddelerin miktarları, insan sağlığının bozulmaması açısından önemli olmaktadır. Hava kirliliğine neden olan maddelerin (birincil kaynaklar) başında yanma reaksiyonu gösteren üretim tesislerin, motorlu araçların, ısınma ve enerji üretiminin çıkarmış olduğu zehirli gazlardır. Teorik olarak yanmanın gerçekleşmesi sonucunda kaynakta bulunan hidrojen ve karbonun havada bulunan oksijenle birleşerek ısı, ışık, karbondioksit ve su buharı meydana gelmektedir. Ayrıca yakıttaki safsızlıklar, ideal düzeyde olmayan yakıt/hava miktarları ve çok düşük/yüksek yanma sıcaklıkları SO_2 , PM_{10} , CO ve NO_x gibi zehirli atıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Özdemir, 2008: 1-2).

Çalışma kapsamında hava kirliliğini ölçen PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi ele alınmıştır. Partikül Madde olarak ifade edilen PM_{10} değeri atmosferde yayılan katı partiküller ve sıvı damlacıklar olarak ifade edilmektedir. Doğrudan atmosfere yayılan bu madde çap olarak 10 μm . Altında olan ve solunum

sisteminde birikim yapma özelliğine sahiptir. Zamanla biriken bu partiküller astım gibi solunum rahatsızlıklarını artırabilir. Ayrıca bu değerler havada yoğun bulunması durumunda ölümlere kadar insan sağlığına ciddi zarar verme özelliğine de sahiptir. Astım, kalp rahatsızlıkları, akciğer hastaları, yaşlılar vb. hassas kesimin bu maddeyle yoğun biçimde maruz kalması durumunda hastalıklarının daha da kötüleşmesine ve ölümlere neden olacaktır (Özdemir, 2008: 19).

Hava Kalitesi İndeksi (HKI), günlük ölçülen ve insan sağlığını olumsuz yönde etkileyen değerler olan *Partikül Maddeler (PM₁₀)*, *Karbon Monoksit (CO)*, *Kükürt Dioksit (SO₂)*,

Azot Dioksit (NO₂) ve *Ozon (O₃)* maddelerin toplamını vermektedir (Avşar, 2015: 71). Hava Kalitesi İndeksine ilişkin Avrupa Birliği eşik değerler baz alınmakta ve insan sağlığı açısından değerlendirilerek tablolaştırılmıştır. Bunlar aşağıda Tablo 1' de gösterilmektedir.

Tablo 1: Avrupa Birliği'nin PM₁₀ ve Hava Kalitesi Endeksi Eşik Değerleri

Hava Kalitesi İndeksi Değeri (µg/m ³)	İnsan Sağlığı Açısından Endişe Aşaması	Renkler	Manası
0-50	İyi	Yeşil	Bu ortamda hava kalitesi ideal seviyededir. Hava kirliliği az kirliliği veya risksizdir.
51-100	Orta	Sarı	Hava kalitesi kabul edilebilir seviyededir, fakat bu seviyedeki hava kirliliği çok hassas kesimdeki az sayıda kişi için orta seviyede sağlık endişesi düzeyindedir.
101-150	Hassas Gruplar İçin Sağlıksız	Turuncu	Bölgede bulunan kişilerin tamamının etkilenmesi söz konusu değildir, ancak hassas grupların sağlığına zarar verecek düzeydedir.
151-200	Sağlıksız	Kırmızı	Bölgedeki insanların tamamında sağlığını bozucu etki edebilir. Hassas gruplarda ise çok ciddi sağlığını olumsuz etkilemektedir.
201-300	Çok Sağlıksız	Mor	Sağlık açısından alarm seviyesindedir. Bu noktada bölgede bulunan tüm insanların sağlığı olumsuz etkilebilecektir.
301-500	Tehlikeli	Kahverengi	Sağlık açısından acil durum söz konusudur. Bölgedeki nüfusun tamamını olumsuz yönden etkilemesi söz konusudur.

Kaynak: Akbulut Z., vd., 2017: 31.

Çalışma kapsamında ele alınan PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi değerleri Avrupa Birliği tarafından belirlenen eşik değerlere göre yorumlanacaktır.

3. Literatür Taraması

Çalışma kapsamında ele alınan endüstri alanlarındaki hava kirliliğiyle alakalı yerli ve yabancı kaynaklar taranmıştır. Yerli ve yabancı kaynaklar; yazarın soyadı, çalışmanın yapıldığı yıl, çalışmanın amacı ve çalışmanın sonucu olmak üzere kategorize edilmiş ve özetlenerek aşağıda Tablo 2’de gösterilmektedir. Sonrasında ise çalışmanın literatüre katkısı hakkında bilgi verilecektir.

Tablo 2: Literatür Taraması

Yazarın Soyadı	Yapıldığı Yıl	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu
Kelkit	2003	Çanakkale’deki sanayi yerleşimlerin çevreye olan etkisinin ölçülmesi amaçlanmaktadır.	Çanakkale ilinde yaşanan çarpık şehirleşme politikası sonucunda yeşil alanların bozulmasına ve sanayilerin artmasıyla birlikte hava kirliliğine neden olduğu belirtilerek çözüm önerilerinde bulunulmuştur.
Korkankorkmaz	2012	İşletmelerin çevresel performanslarını etkileyen unsurların tespit edilmesi amaçlanmaktadır.	Marmara Bölgesi’nde bulunan 63 firmaya yapılan anket sonucunda çevre yönetim sistemiyle üst yönetim desteği arasında ilişki tespit edilmektedir.
Pusak	2014	İstanbul’da bulunan Türkiye’nin ilk 500 firmasına giren 14 firmanın raporları incelenerek Kurumsal Sosyal Sorumluluk düzeylerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.	İlgili unsurların raporlarda farklı farklı olduğunu ve genel olarak yeterli seviyede bulunduğu ifade edilmektedir.
Üstünbaş	2018	Marmara Bölgesi’nde bulunan lojistik firmaların yeşil lojistik uygulamalarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır.	Çalışma kapsamında anket yapılmıştır. Elde edilen bulgular yeşil lojistik uygulamalarının yeni olduğunu ve bilinçlendirme konusunda bir dizi önerilerde bulunulmaktadır.
Diksaç	2019	Tez kapsamında Marmara Üniversitesi Göztepe Kampüsü’nde 416 öğrencilerine çevre bilinci ve yaşam tarzının sürdürülebilir tüketim davranışları üzerindeki	Anketten elde edilen bulgular neticesinde çevre bilinci ve yaşam tarzının sürdürülebilir tüketim davranışı üzerinde etkisi bulunduğu belirtilmektedir.

		etkisinin tespit edilmesi temel amacıdır.	
Arslan ve Kurtoğlu	2021	Tüketicilerde sosyal sorumluluk ile demografik özellikler arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.	Tüketicilerin yaşının artmasıyla birlikte sosyal sorumluluk düzeyleri de arttığı, ayrıca kadınların erkeklere göre sosyal sorumluluk düzeylerinin daha yüksek olduğu, araç sahiplerinin ise arabası olmayanlara göre daha yüksek düzeyde sosyal sorumluluğa sahip oldukları tespit edilmiştir. Tüketicilerin eğitim durumları arttıkça sosyal sorumluluk düzeylerinin de arttığını, memleketinin bulunduğu bölge dikkate alındığında sırasıyla Güneydoğu Anadolu, Karadeniz ve Marmara bölgelerindeki tüketicilerin sosyal sorumluluk düzeylerinin diğer bölgelere göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Çalışmalara genel olarak bakıldığında, özellikle firmalar üzerinde yapılan analizlerde çevreye duyarlı uygulamaların yeni olmasına rağmen yeterli olduğu sonucuna varılırken tüketici açısından ise yaşa ve yaşanan bölgeye göre çevreye duyarlılığın arttığı belirtilmektedir. Çalışma özellikle Marmara Bölgesi’de fabrikaların yoğun biçimde konuşlandığı Dilovası, Başiskele ve Düzce yörelerindeki PM_{10} ve Hava Kalite İndeksini ele alması diğer çalışmalardan farklılığını oluşturmaktadır. Özellikle verilerin 2006-2024 arasında güncel olması mevcut durumun analiz edilmesinde önemli projeksiyon görevi üstleneceği öngörülmektedir.

4. Metod ve Yöntem

Çalışma kapsamında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın Hava Kalitesi Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı’nda 04.04.2006, 8.00 ile 04.04.2024, 8.00 saat aralığındaki PM_{10} ve Hava Kalite İndeksine ilişkin veriler (ikincil veri kaynağı) elde edilmiştir. Veriler Avrupa Birliği’nin belirlemiş olduğu eşik değerlere göre değerlendirme yapılarak politika önerilerinde bulunmaktadır.

Çalışmada Marmara Bölgesi’nde firmaların yoğun biçimde bulunduğu bölgeler ele alınmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak Kocaeli Bölgesi’in Dilovası baz alınmıştır. Zira Dilovası Organize Sanayi Bölgesi’nde büyük ve orta ölçekli 229 firmanın bulunduğu tespit edilmiştir. Dilovası OSB’de 15 Ağustos 2002 yılında 822 hektarlık alanda ve yaklaşık 15.000 kişinin istihdam edildiği görülmektedir (Dilovası OSB, 2024: 1). İkinci yerleşke olarak otomotiv fabrikaların, serbest bölge ve limanlara yakınlığı bulunan Başiskele sanayi sitesine ait hava kalitesine ilişkin veriler

aktarılmaktadır(Başiskele Sanayi Kooperatifi, 2024: 1). Üçüncü olarak ise 1986'da kurulan, içerisinde 196 firma ve 5.160.000 m² de faaliyet gösteren Gebze OSB'deki değerler verilmektedir (Gebze OSB, 2024: 1).

5. Çalışma Kapsamında Ele Alınan Değişkenler

Çalışmada Marmara Bölgesi'nde fabrikaların yoğun olarak bulunduğu Kocaeli Körfez ve Dilovası bölgelerine ait hava kalitesine ilişkin veriler kullanılacaktır. Her yılın aynı saatine ilişkin veriler kullanılarak artış veya azalışlardan bahsedilecektir. Özellikle saat olarak genel olarak işçilerin işe başlama saatleri baz alınacaktır.

Çalışma kapsamında ilk olarak PM_{10} değeri ele alınmaktadır. Kocaeli'nin Dilovasına ait Sabah 8.00'daki değerler ele alınarak Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3: Kocaeli'nin Dilovası'ndaki PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi Değerleri

Esas Alınan Tarih ve Saat	PM_{10} Değeri ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Niteliği	Hava Kalitesi İndeksi ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Niteliği	Baz Alınan Değer Aralığı (AB Üye Ülkeleri Sınır Değeri)
04.04.2006/ 8.00	82	Orta	37	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2007/ 8.00	77	Orta	70	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2008/ 8.00	62	Orta	22	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2009/ 8.00	15	İyi	51	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2010/ 8.00	73	Orta	108	Hassas	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2011/ 8.00	96	Orta	51	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2012/ 8.00	87	Orta	8	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2013/ 8.00	37	İyi	14	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2014/ 8.00	80	Orta	37	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2015/ 8.00	44	İyi	37	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2016/ 8.00	56	Orta	37	İyi	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2017/ 8.00	69	Orta	69	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$

04.04.2018/ 8.00	52	Orta	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2019/ 8.00	42	İyi	22	İyi	50 µg/m ³
04.04.2020/ 8.00	28	İyi	27	İyi	50 µg/m ³
04.04.2021/ 8.00	81	Orta	6	İyi	50 µg/m ³
04.04.2022/ 8.00	58	Orta	7	İyi	50 µg/m ³
04.04.2023/ 8.00	45	İyi	45	İyi	50 µg/m ³
04.04.2024/ 8.00	50	Orta	28	İyi	50 µg/m ³

Kaynak: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı, <https://sim.csb.gov.tr/Services/AirQuality/> (E.T.: 05.04.2024).

Tablo 3'e göre 2009, 2013, 2015, 2019, 2020 ve 2023 yıllarında PM_{10} değeri iyi diğer yıllar ise orta konumundayken 2006, 2008, 2012-2016, 2019-2024 yılları arasında ise Hava Kalite İndeksi iyi, diğer yıllarda ise orta seviyededir. Elde edilen bulgular neticesinde diğer zehirli gazların değer toplamını veren Hava Kalite Endeksi açısından iyi konumda olduğu görülmektedir. Ayrıca her iki değer de en kötü durum olarak orta seviyede olduğu tespit edilmektedir. Bu da Dilovası için hava kalitesi açısından kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

İkinci yerleşke olarak tespit edilen Başiskele mevkindeki PM_{10} değerleri Tablo 4'te österilmektedir.

Tablo 4: Başiskele Mevkinde Ait PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi Değerleri

Esas Alınan Tarih ve Saat	PM_{10} Değeri (µg/m ³)	Niteliği	Hava Kalitesi İndeksi (µg/m ³)	Niteliği	Baz Alınan Değer Aralığı (AB Üye Ülkeleri Sınır Değeri)
04.04.2006/ 8.00	129	Hassas	86	Orta	50 µg/m ³
04.04.2007/ 8.00	129	Hassas	65	Orta	50 µg/m ³
04.04.2008/ 8.00	46	İyi	65	Orta	50 µg/m ³
04.04.2009/ 8.00	103	Hassas	53	Orta	50 µg/m ³
04.04.2010/ 8.00	50	İyi	65	Orta	50 µg/m ³

04.04.2011/ 8.00	36	İyi	56	Orta	50 µg/m ³
04.04.2012/ 8.00	29	İyi	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2013/ 8.00	32	İyi	56	Orta	50 µg/m ³
04.04.2014/ 8.00	51	Orta	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2015/ 8.00	28	İyi	39	İyi	50 µg/m ³
04.04.2016/ 8.00	37	İyi	29	İyi	50 µg/m ³
04.04.2017/ 8.00	41	İyi	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2018/ 8.00	50	İyi	56	Orta	50 µg/m ³
04.04.2019/ 8.00	33	İyi	50	İyi	50 µg/m ³
04.04.2020/ 8.00	36	İyi	41	İyi	50 µg/m ³
04.04.2021/ 8.00	65	Orta	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2022/ 8.00	46	İyi	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2023/ 8.00	64	Orta	55	Orta	50 µg/m ³
04.04.2024/ 8.00	42	İyi	48	İyi	50 µg/m ³

Kaynak: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı, <https://sim.csb.gov.tr/Services/AirQuality/> (E.T.: 05.04.2024).

Tablo 4'e göre Başiskele bölgesinde PM_{10} değeri açısından 2008, 2010-2013, 2015-2020, 2022 ve 2024 yıllarında iyi durumundayken, 2014, 2021 ve 2023 yıllarında orta ve 2006-2007 ve 2009 yıllarında hassas konumundadır. Hava Kalitesi İndeksi açısından ise 2015-2016, 2019-2020 ve 2024 yıllarında iyi durumdayken 2006-2014, 2017-2018 ve 2021-2023 yılları arasında orta seviyededir. Özellikle PM_{10} değerinin 2007 ve 2009 yıllarında hassas gruplara zarar verecek seviyede olurken son zamanlarda hava kalitesinin ideal düzeyini simgeleyen iyi seviyesindedir. Aynı şekilde Hava Kalitesi İndeksi açısından 2024'te iyi durumda olduğu görülmektedir.

Bir sonraki yerleşke olan Düzce OSB'ye ait PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksine ilişkin değerler Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5: Düzce OSB'ye İlişkin PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi Değerleri

Esas Alınan Tarih ve Saat	PM_{10} Değeri ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Niteliği	Hava Kalite İndeksi ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Niteliği	Baz Alınan Değer Aralığı (AB Üye Ülkeleri Sınır Değeri)
04.04.2006/ 8.00	55	Orta	80	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2007/ 8.00	132	Hassas	80	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2008/ 8.00	125	Hassas	72	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2009/ 8.00	90	Orta	56	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2010/ 8.00	56	Orta	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2011/ 8.00	25	İyi	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2012/ 8.00	140	Hassas	114	Hassas	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2013/ 8.00	31	İyi	56	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2014/ 8.00	148	Hassas	82	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2015/ 8.00	24	İyi	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2016/ 8.00	74	Orta	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2017/ 8.00	118	Hassas	83	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2018/ 8.00	64	Orta	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2019/ 8.00	49	İyi	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2020/ 8.00	72	Orta	54	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2021/ 8.00	65	Orta	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2022/ 8.00	26	İyi	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2023/ 8.00	51	Orta	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$
04.04.2024/ 8.00	39	İyi	55	Orta	50 $\mu\text{g}/\text{m}^3$

Kaynak: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı, <https://sim.csb.gov.tr/Services/AirQuality/> (E.T.: 05.04.2024).

Tablo 5'e göre Düzce ilindeki PM_{10} değeri açısından 2011, 2013, 2015, 2019, 2022 ve 2024 yıllarında ideal düzeyini gösteren iyi seviyede iken 2006, 2009-2010, 2016, 2018, 2020-2021 ve 2023 yıllarında orta, 2007-2008, 2012, 2014 ve 2017 yıllarında hassas seviyededir. Hava Kalitesi İndeksi açısından ise 2012 yılında hassas olurken diğer yıllarda orta seviyededir. Araştırma kapsamında ele alınan diğer yerleşim birimlerine (Dilovası ve Başiskele) göre iyi konumunda olmamakla birlikte genel olarak kabul edilebilir seviyededir. Dilovası'nın Hava Kalitesi İndeksi değerleri genel olarak diğer yerlerden daha iyi konumdadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkelerin ekonomik büyüme yarışı çevresel sorunları da beraberinde getirmiştir. Sanayileşen ülkelerde özellikle üretim tesislerinin bir yörede kümelenmesinde buna bağlı olarak yerleşim birimlerinin oraya doğru kaymasına, nüfusunun artmasına ve trafik yoğunluğunun yaşanmasına

neden olmaktadır. Bu da üretim tesislerinin yoğun olduğu alanlarda hava ve gürültü kirliliğinin oluşmasına ve yaşayan insanlarda ciddi sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Yukarıda sayılan nedenler aynı zamanda orantısız kentleşme olgusunu ve bölgeler arasında gelir adaletsizliklerin yaşanmasını hızlandırmaktadır. Bu da hükümetler sorunların çözümüne yoğunlaşmalarına ve özellikle bölgeler arasında yaşanan gelişmişlik farklılıklarının giderilmesine yönelik önlemler almaktadır.

Çalışma ülkemizin en büyük ekonomik güce sahip üretim tesislerinin yer aldığı Kocaeli ilinde bulunan ve fabrikaların yığıldığı bölgelerdeki PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi değerleri ele alınmaktadır. Yöredeki hava kirliliği hakkında değerlendirme yapılmaktadır. Elde edilen bulgular neticesinde aşağıda maddeler halinde verilen unsurlar tespit edilmiş ve politika önerilerinde bulunmaktadır;

- Çalışma kapsamında literatür taramasında yapılan çalışmalarda Marmara Bölgesi'ndeki firmaların çevreye duyarlılığı yeni olmakla birlikte yeterli seviyede olduğu görülmektedir. Ayrıca söz konusu bölgedeki tüketicilerin diğer bölgelere göre çevreye daha duyarlı davranışlar sergilediği tespit edilmektedir.
- Çalışma özellikle üretim tesislerinin yoğun biçimde konuşlandığı Dilovası, Başiskele ve Düzce'ye ilişkin PM_{10} ve Hava Kalitesi İndeksi değerlerini ele alması çalışmanın bu alanda yapılacak araştırmalara öncülük yapması düşünülmektedir.
- Araştırma kapsamında ele alınan yörelerden Düzce OSB'sinin Hava Kalite İndeksi yıllara göre daha kötü durumdadır. Zira genel olarak orta seviyede olduğu görülmektedir. Ancak havanın kalitesi kabul edilebilir seviye olan orta düzeydedir.
- Dilovası'nın yıllara göre Hava Kalitesi İndeksi değerleri daha iyi konumdadır. Genel olarak ideal hava kalitesine sahip olmaktadır.
- Genel olarak bakıldığında üç yöredeki hava kalitesi kabul edilebilir seviyededir. Çok nadir de olsa bazı yıllarda hassas seviyede olurken diğer yıllarda iyi ve orta düzeydedir. Bu konuda ülkemizin iyi konumda olduğu söylenebilir. Ancak bölgeler arasında yaşanan orantısız endüstrileşmenin hızlı biçimde diğer yörelere de yönlendirilerek daha ideal bir düzenin sağlanması gerekmektedir.
- Bu kapsamda belirlenen bölgeler açısından teşvik, vb. politikalarla daha cazip hale getirilerek sığ kalan bölgelerde üretim tesisinin kurulması sağlanmalıdır. Böylece hem üretime bağlı hava kirliliğinin bir bölgede yoğunlaşması engellenecek hem de istihdam olanakları yaygınlaştırılarak kentler arasında yaşanan orantısız göçün önüne geçilmiş olacaktır.
- 1990'lı yıllarda Porter tarafından ortaya atılan ve popüleritesi artan kümelenmenin sığ olan alanlarda yapılacak ön fizibilite çalışmasıyla yörenin fiziki ve beşeri kaynaklarının göz önünde bulundurularak markalaşmanın sağlanacak sektörler tespit edilerek bu alanlarda teşvik ve sübvansiyonların verilmelidir. Böylece ticarete Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ)'le rekabet seviyesi yüksek firmaların ortaya çıkmasına neden olacaktır.
- Üretim tesislerini içerisinde barındıran OSB ve Küçük Sanayi Sitesi (KSS) gibi alanların yerleşim birimlerin çok uzağında kurulması ve bu alanlara doğru kentleşmenin olmaması için önleyici tedbirlerin alınması üretime bağlı hava kirliliğinden yöre

insanın etkilenmesini azaltacaktır. Bunun için alınacak tedbirlerin yerel idarenin inisiyatifine bırakılmadan merkezi hükümet tarafından yasal düzenleme yapılmalıdır.

- Kalkınma politikaları yapılırken merkezden belirlenmemeli, uygulanacak yörenin kendi dinamikleri olan firmalar, yerel idareler, OSB ve KSS yöneticileri vb. sektör temsilcilerinde görüşü alınarak yapılmalıdır. Böylece işin mutfağında olan kesimin sürece dâhil edilmesi sağlanarak aidiyetlerinin artmasına ve politikanın daha başarılı olmasını sağlayacaktır. Ayrıca sürecin kontrolünde de sektörden temsilcilerin de bulunması gerekmektedir.
- Yeşil üretime teşvik etmek amacıyla bu alanlarda kendini geliştiren firmalara vergi muafiyeti, teşvikler, sübvansiyonlar vb. araçlar kullanılmalıdır. Böylece diğer firmaların da bu alanda tedbirler almaları sağlanacaktır.
- Üretim yapan tesislerin çevreye zarar vermesini engelleyecek tedbirleri almaları sağlanmalı ve kurala uymayanlar caydırıcı cezalar verilmelidir.

Yukarıda sayılan politika önerilerinin gerçekleşmesi durumunda uzun vadede daha yaşanılabilir kentlerin ortaya çıkmasına, yeşil üretim yapan firmaların artmasına ve makro ölçekte ülke ekonomisinin daha sürdürülebilir kalkınması sağlanacaktır.

ETİK BEYAN / ETHICAL STATEMENT

Araştırma etik bazlı herhangi bir izni gerektirmemektedir.

YAZAR KATKI ORANI / AUTHOR CONTRIBUTIONS

Çalışma tek yazarlı olduğu için yazarın katkı oranı %100'dür.

FİNANSAL DESTEK / FUNDING

Herhangi bir finansal destek kullanılmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI / CONFLICT OF INTEREST

Çalışma tek yazarlı olduğu için çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynakça

- Akbulut Z., S. ve Işıklı, B. (2017). Hava kirliliği. Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi, 2 (2), 24-36.
- İlyas, Ş. (2008). İktisada giriş (11-20 Ünite). Erdoğan Alkin. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No:1472, Açıköğretim Fakültesi Yayın No:785, Anadolu Üniversitesi Yayınlar, 7. Baskı, Eskişehir.
- Arslan, İ. ve Kurtoğlu, R. (2021). Sosyal sorumlu tüketici davranışı üzerine bir araştırma. Turkish Studies - Economy, 16 (1), 27-50. <http://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.49275>
- Avşar, E. (2015). Balıkesir ili Burhaniye ilçesi (iskele mahallesi) hava kalitesinin değerlendirilmesi. Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 4 (1), 68-82. <https://doi.org/10.17798/beufen.40291>
- Başiskele Sanayi Kooperatifi. (2024). Hakkında. <http://www.basiskelesanayi.com/genel-ozellikleri.htm> /05.04.2024.

- Beyhan, E. (2008). Sürdürülebilir kalkınma – çevre ve yerel yönetimler. Yerel Siyaset Aylık Bilimsel Siyasi Dergisi, Sayı: 35, 12-17.
- Çoşgun, A. (2008). Antalya ilinde bazı toplu çalışma alanlarındaki iç hava kalitesi üzerine bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- G. Atkinson, S. Dietz and E. Neumayer (2006). Economic growth and the environment. Matthew A. Cole (Eds.). Handbook of Sustainable Development, Edward Elgar. 240-53. <https://www.elgaronline.com/monochap/book/9781035335466/book-part-9781035335466-10.xml/14.04.2024>.
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2024). Ulusal hava kalitesi izleme ağı, <https://sim.csb.gov.tr/Services/AirQuality/> (E.T.: 05.04.2024).
- Diksaç, R. (2019). Çevre bilinci ve yaşam tarzının sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkisi ve bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Flammang, R. A. (1979). Economic growth and economic development: counterparts or competitors?. Economic Development and Cultural Change The University of Chicago Press, Vol: 28, No: 1, 47-61. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/451152?journalCode=edcc/13.04.2024>.
- Gebze Organize Sanayi Bölgesi. (2024). Tarihçe ve firmalar. <https://www.gosb.com.tr/gosb-kurumsal/tarihce/05.04.2024>.
- Gladwin, T. N./Kennelly, J. J. ve Krause, T.-S. (1995). Shifting Paradigms For Sustainable Development: Implications For Management Theory And Research. Academy of Management Review, Vol: 20, No: 4, 874-907.
- Golub, R. and Townsend, J., M. (1977). Multinationals and the club of rome. Social Studies of Science, 7 (2), 201-222. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030631277700700204/14.04.2024>.
- Güzel, P., Çoknaz, D. ve Atalay N., M. (2009). Sürdürülebilir kalkınmanın çevre boyutunda uluslararası olimpiyat komitesi (IOC) uygulamaları ve olimpiyat organizasyonları kapsamında incelenmesi. Hacettepe Journal of Sport Sciences, 20 (2), 24-34.
- Keleş, R. (1998). Kent bilimleri sözlüğü, İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.
- Kelkit, A. (2003). Çanakkale ilinde sanayi ve çevre ilişkisi üzerinde bir araştırma. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 34 (2), 179-186.
- Kocaeli Gebze Dilovası Organize Sanayi Bölgesi. (2024). Tarihçe. <https://www.dosb.com.tr/icerik/3/tarihce/05.04.2024>.
- Korkankorkmaz, N. (2012). Yalın ve yeşil tedarik zinciri yönetimine ilişkin bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Gebze.
- Özdemir, F. (2008). Türkiye genelinde kükürt dioksit ve partiküler madde kirlilik dağılımlarının analizi. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, N. (2005). Kalkınma kuramlarına eleştirel bir yaklaşım, Roma Yayınları, (birinci baskı), Ankara.

- Pusak, S. (2014). Türkiye’de kurumsal sosyal sorumluluk üzerine bir araştırma; şirketlerin periyodik yayınlanan kurumsal sosyal sorumluluk raporlarının içerik analizi. Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Sarıkaya, M. ve Kara, F. Z. (2007). Sürdürülebilir kalkınmada işletmenin rolü: kurumsal vatandaşlık. Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, 221-233.
- Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (2), 57-73.
- Türk Dil Kurumu. (2024). Türkçe sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> 13.04.2024.
- Üstünbaş, N. N. (2018). Marmara bölgesindeki lojistik firmaların yeşil lojistik uygulamaları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın anlambilimsel tarihi ve kavramsal kökenleri. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 59-77.
- Yaylı, H. (2012). Çevre etiği bağlamında kalkınma, çevre ve nüfus. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (15), 151-169.
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma: bir yazın taraması. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16 (3), 181-208.

"İlim ve özellikle sosyal bilimler dalındaki işlerde ben emir vermem. Bu alanda isterim ki beni bilim adamları aydınlatsınlar. Onun için siz kendi ilminize, irfanınıza güveniyorsanız, bana söyleyiniz, sosyal ilimlerin güzel (yapıcı) yönlerini gösteriniz, ben takip edeyim."

Mustafa Kemal ATATÜRK